

Post 65

INSPIRERENDE BOUWKUNST

ons wereldbeeld
in de architectuur
van na 1965

Post 65

INSPIRENDENDE BOUWKUNST

ons wereldbeeld
in de architectuur
van na 1965

Deze publicatie werd samengesteld op initiatief van rijksbouwmeester Floris Alkemade en het Atelier Rijksbouwmeester in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Technische Universiteit Delft en de Vrije Universiteit Amsterdam. De publicatie is tot stand gekomen met medewerking van Het Nieuwe Instituut Rotterdam.

Samenstelling en tekst

Anita Blom
Anne Snijders
Corjan van der Peet
Dorothee Koper-Mosterd
Floris Alkemade
Iris Burgers
Kees Somer
Marie-Thérèse van Thoor
Susan Lammers

Tekstredactie

GemRedactie

Axonometrietekeningen

Imke van Leuken

Fotografie

Remco Zwinkels, Bart Hoogveld en Joop van Reeken

Vormgeving & beeldcollectie

Gianna Bottema

Ontwerp kaft

Jesse Skolnik

Drukwerk

PrinterPro.nl

Atelier Rijksbouwmeester
College van Rijksadviseurs
Postbus 16169, 2500 BD Den Haag
postbus.rijksbouwmeester@rijksoverheid.nl
www.rijksbouwmeester.nl

© September 2021. Hoewel met zorg is gewerkt aan het achterhalen van de rechthebbenden van gebruikte illustraties, konden niet alle daarbij eventueel relevante personen en/of instanties worden achterhaald. Belanghebbenden wordt verzocht contact op te nemen met Atelier Rijksbouwmeester, ministerie van BZK, postbus.rijksadviseurs@rijksoverheid.nl.

Inhoud

- 6** Voorwoord
- 10** Leeswijzer
- 11** Inspirerende Bouwkunst, een impressie in beeld
- 28** Erfgoed van na 1965 in rijksbezit. De overheid als rentmeester en inspirerend ambassadeur

- 44** Rijksgebouwen Inspirerende Bouwkunst
- 46** Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 1976-1987. A. Cahen
- 58** Kantongerecht, Hilversum, 1963-1966. J.J.W. Vegter, F.W. Duthour Geerling
- 68** Kantongerecht, Tilburg, 1963-1969. J. Bedaux
- 80** Kantongerecht, Amsterdam, 1969-1975. B. Loerakker
- 92** Gerechtsgebouw, Breda, 1975-1986. M. Bolten, J.C.M. Franken
- 104** Paleis van justitie, Arnhem, 1959-1963. F. Sevenhuijsen
- 116** Penitentiare inrichting de Schie, Rotterdam, 1988-1989. C. Weeber
- 128** Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, 1977-1979. S. Schamhart
- 138** Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, 1974-1982. A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer, A.J. Trotz
- 150** Ministerie van Buitenlandse Zaken, 's-Gravenhage, 1977-1984. D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp
- 164** Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, 's-Gravenhage, 1954-1962. G. Friedhoff, M. Bolten
- 176** Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage, 1983-1990. H. Hertzberger
- 188** Ministerie van Financiën, 's-Gravenhage, 1971-1975. J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen, J.C.M. Franken
- 198** Uitbreiding ministerie Verkeer en Waterstaat, 's-Gravenhage, 1989-1991. K. van der Hoeven, K. Rosdorff
- 208** Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer, 1980-1984. Architectenkombinatie Rosdorff
- 220** Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam, 1963-1969. G. Rietveld, J. van Dillen, R. Timmler, J. van Tricht
- 232** Vliegbasis Eindhoven, Eindhoven, 1996-1999. De Beer & van Helmond Architecten, Defensie
- 242** Amfibisch Logistiek Centrum, J. D. Kazerne, Den Hoorn, Texel, 1997-2001. C. Boot, BUROBEB
- 250** Koningin Wilhelminakazerne, Ossendrecht, 1951-1953. Centraal Bouwbureau C.B.B. der Genie, E. F. Groosman
- 260** Uitbreiding Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo, 1969-1977. W. Quist.
- 262** Rijkskantoor, Leeuwarden, 1968-1970. Zanstra, Gmelig Meyling, De Clercq Zubli
- 264** Gerechtsgebouw, Zwolle, 1963-1967. J. Kruger

- 266** Second Life. Een tweede leven voor Post 65-gebouwen
- 280** Bronnen

Voorwoord

Inspirerende Bouwkunst.

Ons wereldbeeld in de architectuur van na 1965

Floris Alkemade, rijksbouwmeester 2015-2021

Susan Lammers, directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De architecten- en de erfgoedgemeenschap pleiten regelmatig voor het behoud van karakteristieke gebouwen, complexen en kunstwerken uit de periode na 1965 – door deskundigen kortweg aangeduid als Post 65. In de meeste gevallen dreigt sloop of ernstige aantasting. Vrijwel altijd betreft het architectuur die we niet vanzelfsprekend mooi vinden. En daarin ligt de essentie van Inspirerende Bouwkunst: het leren herkennen en daarmee leren waarderen van kwaliteiten die (nog) verborgen liggen in het alledaagse en soms ook in het banale. Dit boek is een zoektocht naar de inspiratie die geboren wordt vanuit het verrijkende inzicht. De gepresenteerde gebouwen vormen daarbij een sleutel.

Het initiatief om de aandacht zo nadrukkelijk te richten op de recente bouwcultuur werd in 2004 genomen door toenmalig rijksbouwmeester Jo Coenen. Een team van specialisten stelde een lijst samen van significante rijksgebouwen. Geen eenvoudige taak; Nederland heeft een belangwekkende architectuurcultuur die ook in de recente geschiedenis een grote hoeveelheid bijzondere gebouwen heeft opgeleverd. Nu, zeventien jaar later, hebben we die lijst tegen het licht gehouden, opnieuw gewaardeerd en aangevuld met nieuwe inzichten. Belangrijk daarbij is de extra aandacht voor de stedenbouwkundige context. Hierbij komt de samenhang – als ensemble – met de publieke ruimte en de gebouwgebonden kunst nadrukkelijker naar voren. Ook is de lijst uitgebreid met enkele defensiegebouwen die sinds 2014 onder de zorg van het Rijksvastgoedbedrijf vallen. Het is een erkenning van het belang van de defensiearchitectuur uit deze periode en de uitzonderlijke positie van het Rijk als eigenaar van zo veel significante moderne gebouwen.

De intentie om met deze gebouwen en hun ruimtelijke context inspiratie te bieden, heeft in al zijn aspecten te maken met het belang een levende bouwcultuur te onderhouden. Als het om monumentale waarden gaat, zijn we gewend aan de voortschrijdende tijd als scheidsrechter. Met een scherp oog, maar vooral ook met ons gevoel, herkennen we de kwaliteiten van oude historische gebouwen. De betekenis en de inspirerende kwaliteiten van jongere gebouwen herkennen vraagt een extra inspanning. Het gaat erom de historische en culturele achtergrond in beeld te brengen, de ontstaansgeschiedenis te begrijpen, het idealisme te doorgronden en de architectonische principes naar boven te halen. Dan ontstaat er ruimte voor een verrassend inzicht.

Het besef van kwaliteit gaat gepaard met een notie van kwetsbaarheid. De vanzelfsprekendheid waarmee vaak wordt gesloopt, lijkt een generatie later vaak te leiden tot verbijstering. Dat heeft niet alleen te maken met

P8. Foto verbouwing en transformatie ministerie van Buitenlandse Zaken voor tijdelijke huisvesting Tweede Kamer der Staten-Generaal, naar ontwerp van Zecc Architecten, 's-Gravenhage. D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp (R. Zwinkels, 2020).

een onvermogen om tijdig kwaliteiten te herkennen, maar ook met een hele keten van pragmatische overwegingen. Onze tijd, maatschappij en manier van leven veranderen voortdurend, net als de technische mogelijkheden en doelstellingen. Gebouwen, in al hun vormvastheid, worden daarin al snel niet meer functioneel of niet duurzaam gevonden. Het meest bedreigde gebouw is altijd het leegstaande gebouw. Een gebouw dat niet langer aansluit bij het hedendaagse gebruik, verliest veel van zijn bestaansrecht. Het behoud van gebouwen gaat niet over stilstand en onveranderlijkheid, maar over het opnemen van veranderende inzichten en doelstellingen. De sterk toegenomen aandacht voor het transformeren van gebouwen als creatief proces, met aandacht voor duurzaamheidsaspecten, is dan ook bijzonder hoopgevend. Hierbij wordt de gebouwde geschiedenis nadrukkelijk niet als een bevroren toestand gelezen, maar als onderdeel van een doorgaande beweging, waarbij veranderende eisen het begin van een zinvolle bewerking van een gebouw inluiden. Een cultuur waarbij niet de *tabula rasa* het uitgangspunt vormt maar de *tabula scripta*, het al beschreven blad waarop wordt doorgeschreven. Uiteindelijk is niets zo duurzaam als de waarde, de kwaliteit en de schoonheid herkennen in het al bestaande.

Dit boek zoekt naar het inspirerende inzicht door de achterliggende kwaliteiten, de ensemblewerking en de bredere context van de 22 gepresenteerde projecten in beeld te brengen. Het belang reikt verder dan deze gebouwen alleen. Het is af en toe ook een oefening in het overwinnen van een gevoeld ongemak bij het soms niet zo eenvoudig te waarderen recente erfgoed. Tegelijkertijd is het zeker niet zo dat ieder project een lelijk eindje vertegenwoordigt dat tot een mooie zwaan zal uitgroeien. In veel gevallen gaat het om nu al breed gewaardeerde parels en pareltjes, waarvan veel mensen zich echter niet realiseren hoe kwetsbaar die zijn. Deze bundel is allereerst een oefening in waarnemen, om zo een betekenisvolle en levende bouwcultuur te versterken. Schoonheid en inspiratie gaan hand in hand en worden bepaald door het inzicht dat we verwerven. Waarderen begint bij kijken.

Leeswijzer

Inspirerende Bouwkunst. Ons wereldbeeld in de architectuur van na 1965 blikt terug op de naoorlogse rijksgebouwen die in 2004 voor het eerst als inspirerend zijn aangemerkt. Die beschrijving is uitgebreid met een analyse van de stedenbouwkundige context, het ruimtelijke aspect van de ensembles met (semi)publieke ruimte en de gebouwgebonden kunstuitingen. Daarnaast is de inventarisatie aangevuld met enkele bijzondere defensiegebouwen en -complexen.

Het eerste deel omvat een voorwoord door rijksbouwmeester Floris Alkemade en algemeen directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Susan Lammers, een beeldverhaal en een essay over de tijdgeest, ideeën en totstandkoming van de zogenoemde Post 65-projecten. Het essay 'Erfgoed van na 1965 in rijksbezit. De overheid als rentmeester en inspirerend ambassadeur' belicht vanuit een cultuurhistorisch perspectief de transitie in de erfgoedwaardering door het Rijk, de maatschappelijke ontwikkeling en wederopbouwarchitectuur.

Het tweede deel biedt een overzicht van 22 projecten die zijn aangemerkt als Inspirerende Bouwkunst, met een toelichting en originele tekeningen, historische beelden en foto's van de huidige staat. Hierbij zijn citaten geplaatst die via *crowdsourcing* zijn verkregen. Tot slot richt het boek een blik naar de toekomst door de ogen van een jonge generatie ontwerpers. De ontwerp-projecten, die onderdeel zijn van de master Architectural Engineering aan de Technische Universiteit Delft, verbeelden naast innovatieve ontwerpstrategieën een prikkelende kijk op transformatie van de Post 65-voorraad.

Deze publicatie is onderdeel van de Ambassadeursprojecten die rijksbouwmeester Floris Alkemade in overleg met het Rijksvastgoedbedrijf in 2018 vaststelde. Het gaat om majeure projecten waarbij waardecreatie en samenwerking met andere publieke en private partijen belangrijke succesfactoren zijn. Met de identificatie van Ambassadeursprojecten brengt Alkemade zijn agenda als rijksbouwmeester samen met het Rijksvastgoedbedrijf expliciet tot uitdrukking.

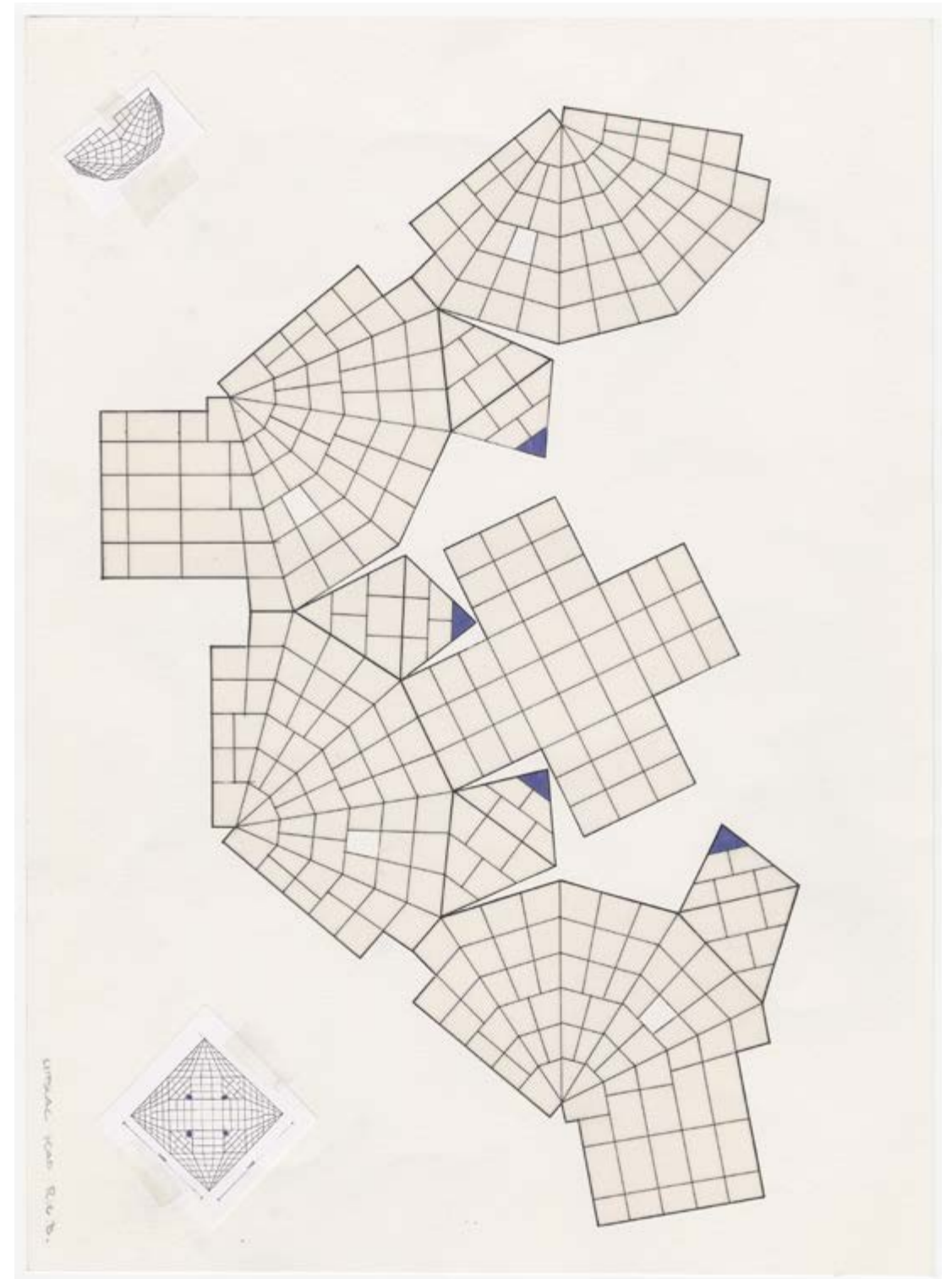
Inspirerende Bouwkunst, een impressie in beeld

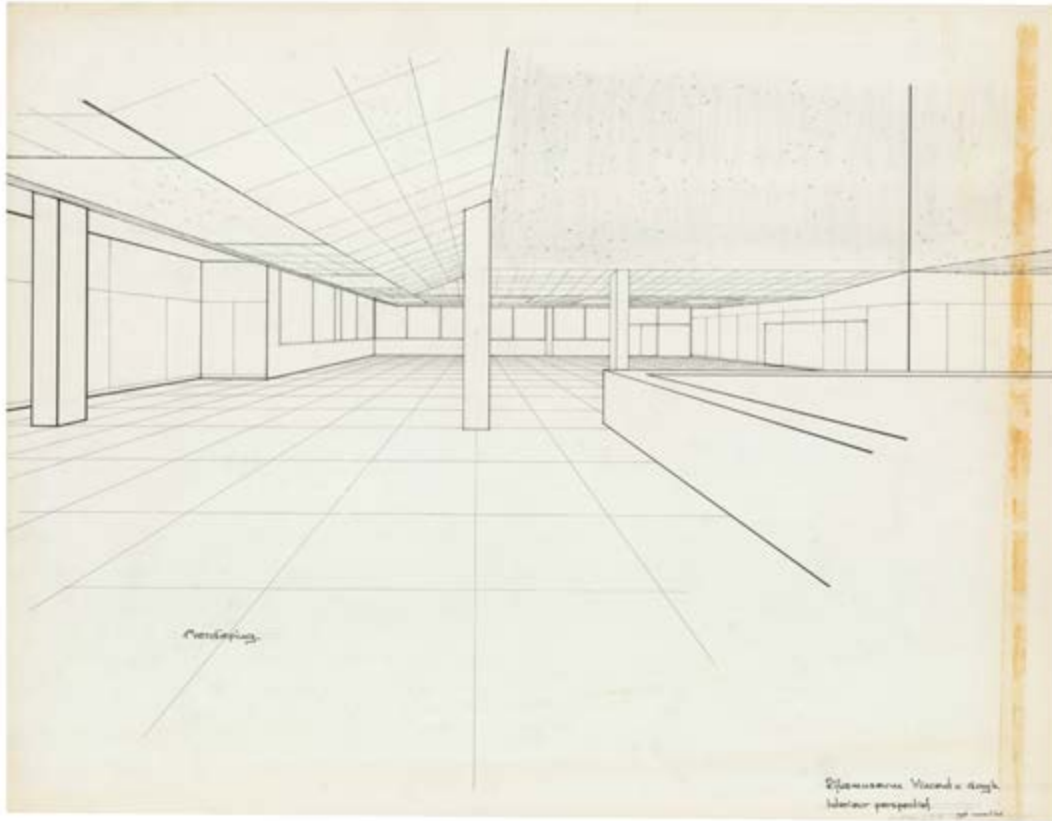
Foto paleis van justitie, Arnhem. F. Sevenhuijsen, 1959-1963 (R. Mieremet/Anefo, 1975).

Foto interieur kantongerecht, Amsterdam. B. Loerakker, 1969-1975 (H. van Gool, 1990).

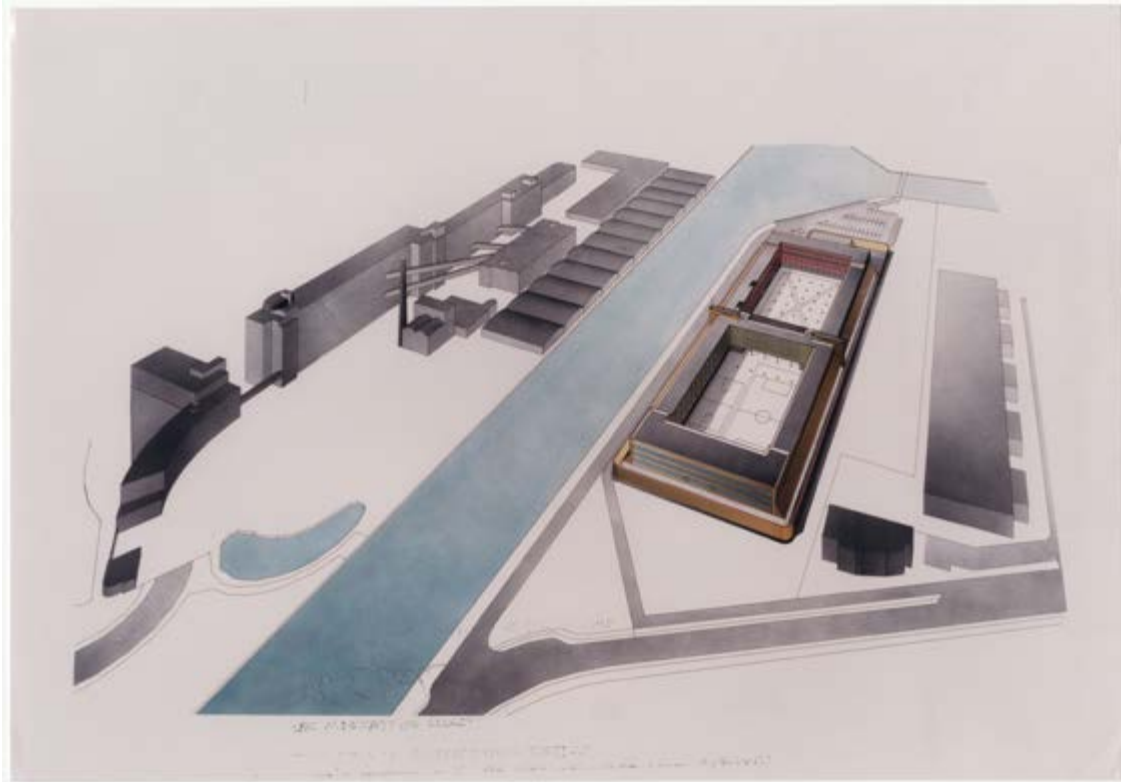
Tekening voorstudie lichtkoepel, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort. A. Cahen, 1976-1987.

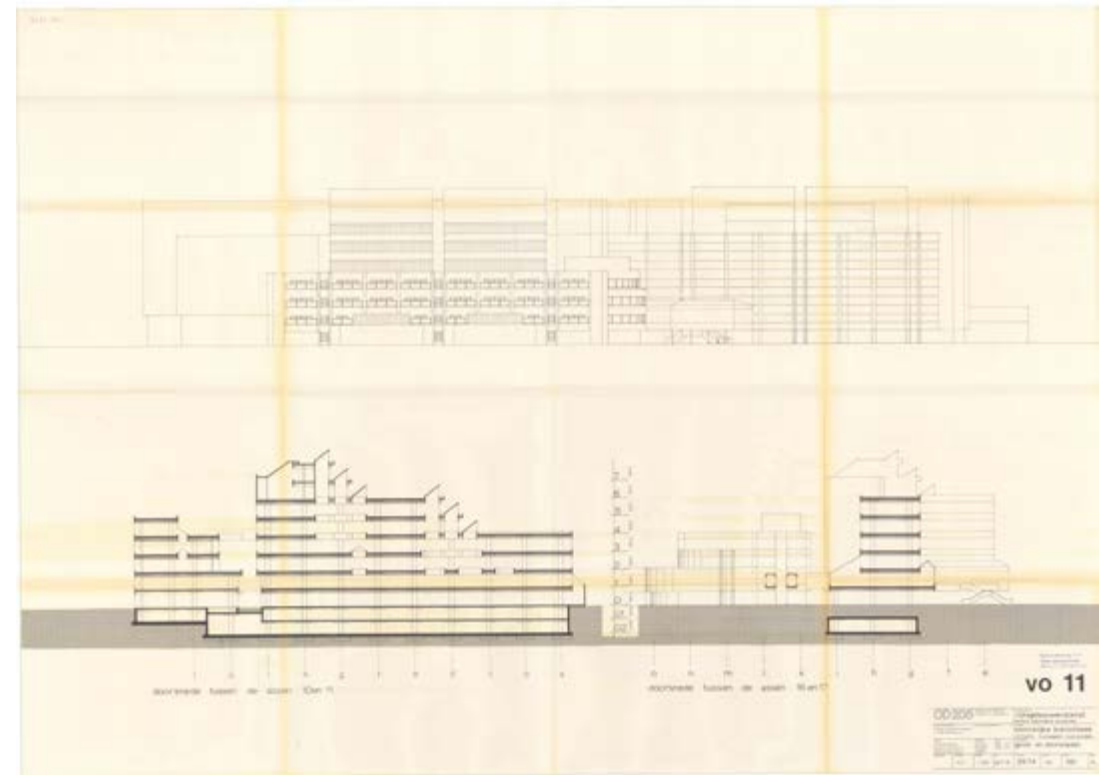
Interieurschets, Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam. G. Rietveld, J. van Tricht, J. van Dillen, 1966.

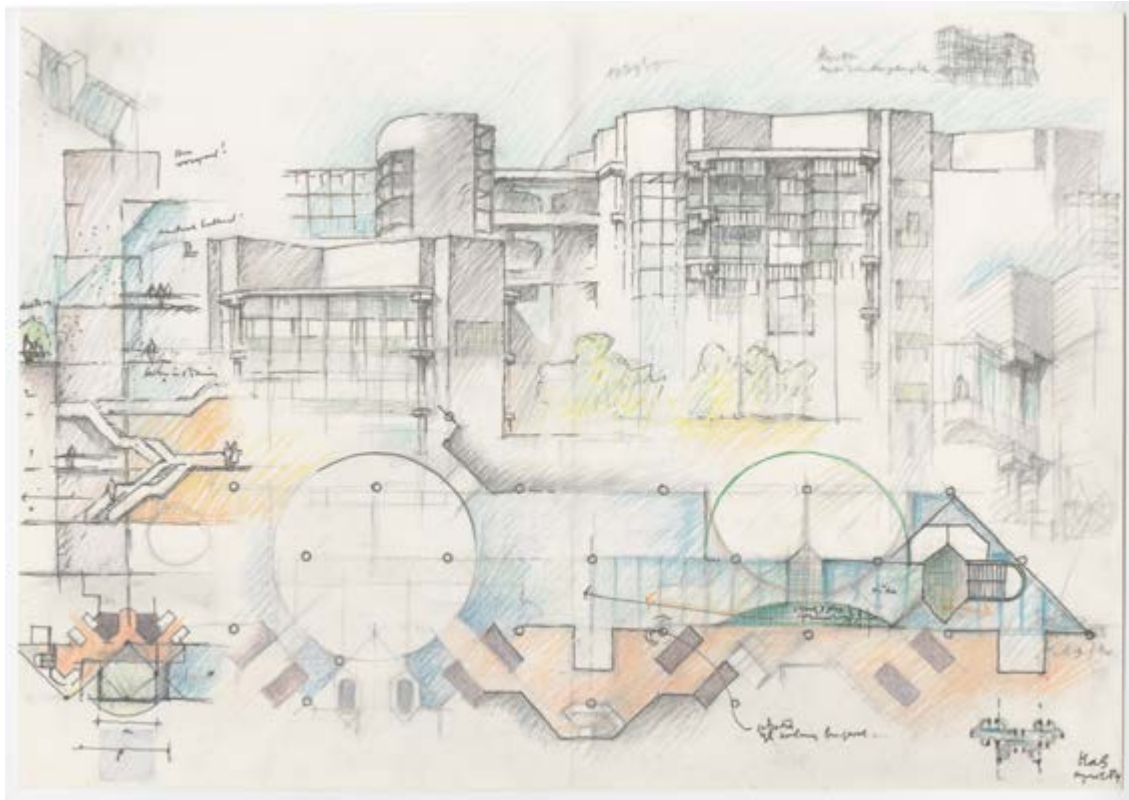
Foto tijdens bezoek koningin Beatrix ter gelegenheid van de officiële opening, gerechtsgebouw, Breda. M. Bolten, J.C.M. Franken, 1975-1986 (J. van Gorp/BN De Stem, 1986).

Perspectieftekening, penitentiaire inrichting de Schie, Rotterdam. C. Weeber, 1989.

Gevelaanzicht en doorsnede, Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage. A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer, A.J. Trotz (od205), 1979.

Tekening, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage. H. Hertzberger, 1984.

Gevelaanzicht, ministerie van Buitenlandse Zaken, 's-Gravenhage. D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp, 1977.

Foto na oplevering, uitbreiding ministerie Verkeer en Waterstaat, 's-Gravenhage. K. van der Hoeven, K. Rosdorff, 1989-1991 (P.G. Kempff, 1990).

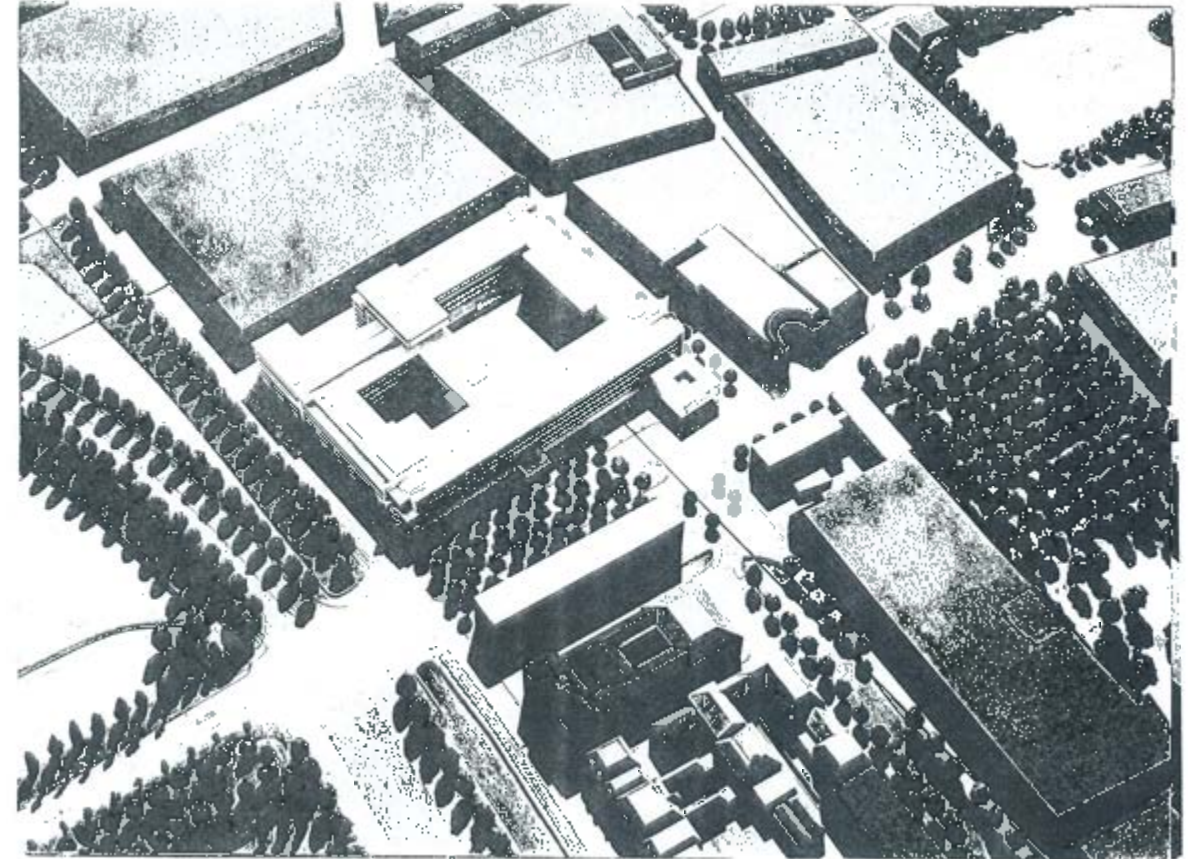
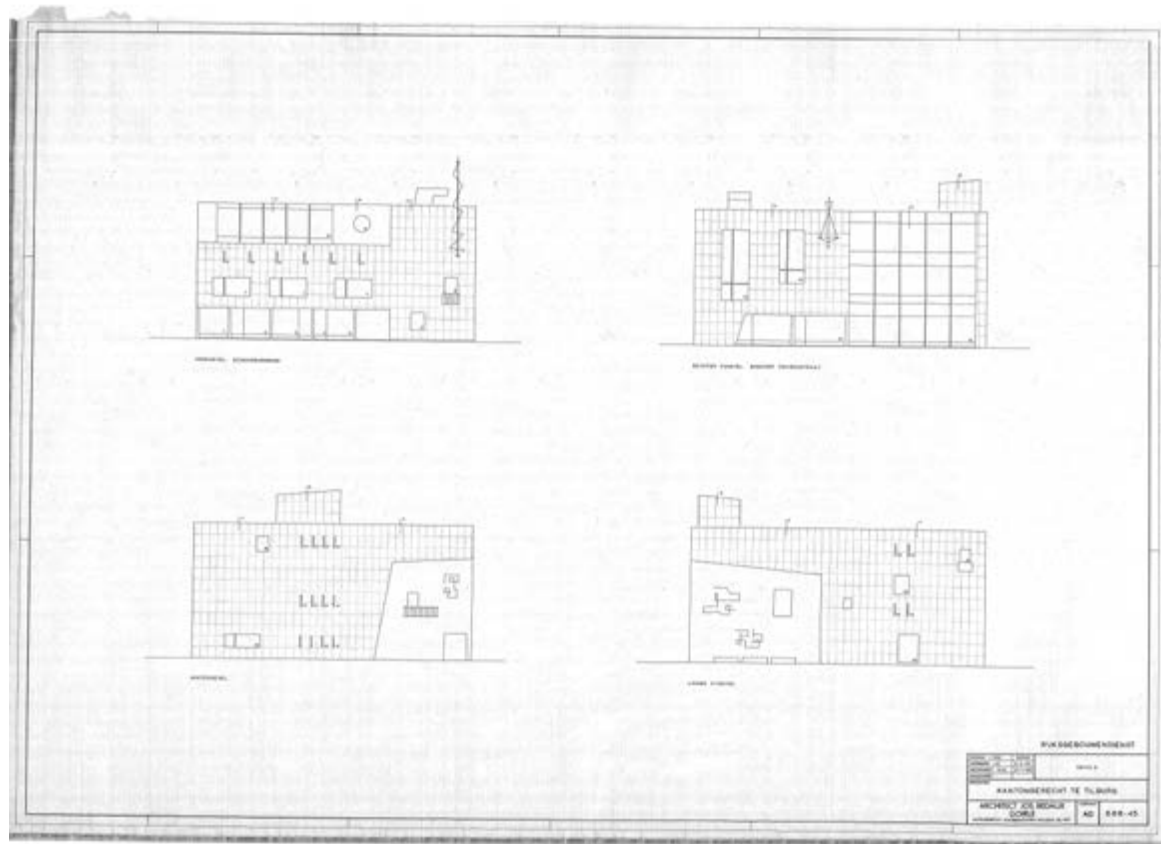

Foto maquette, ministerie van Financiën, 's-Gravenhage. J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen, J. Franken, 1971-1975.

Gevelaanzichten, kantongerecht, Tilburg. J. Bedaux, 1970.

Foto bouwplaats, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage. S. Schamhart, 1977-1979 (Gemeentelijk Energiebedrijf, 1977).

Foto interieur gerechtsgebouw, Zwolle. J. Kruger, 1963-1967 (H. Hartemink/Publicam, ongedateerd).

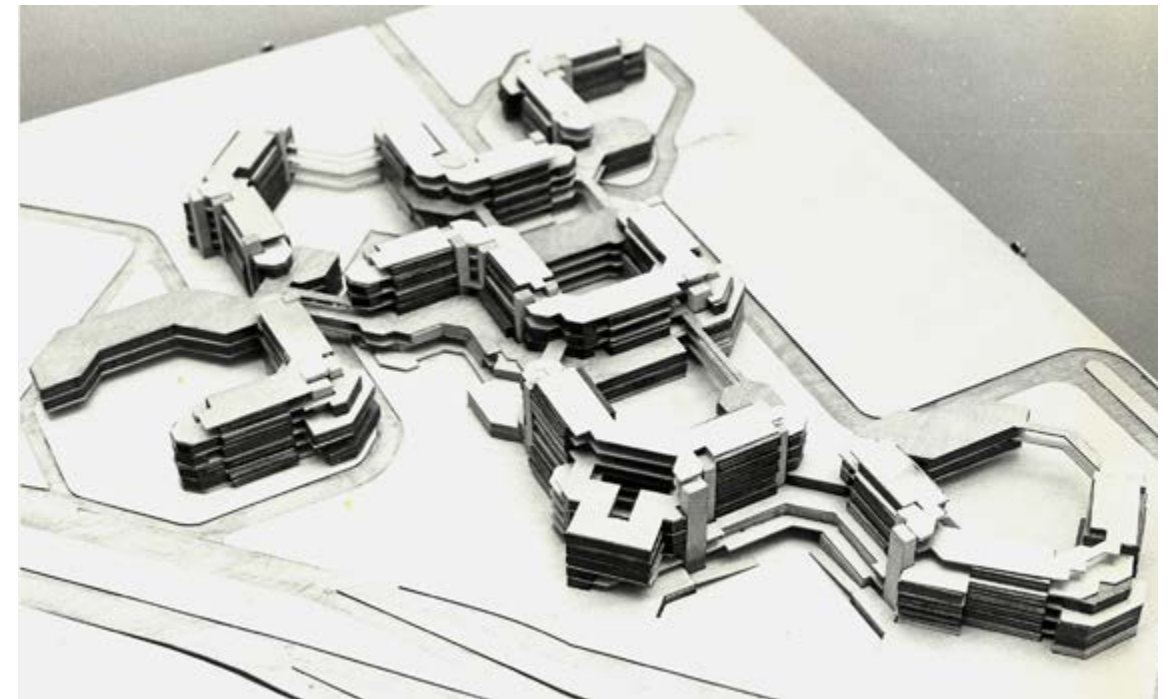

Foto maquette, ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer. Architectencombinatie Rosdorff Bos Wiebing, 1980-1984 (P. Rosdorff, 1984).

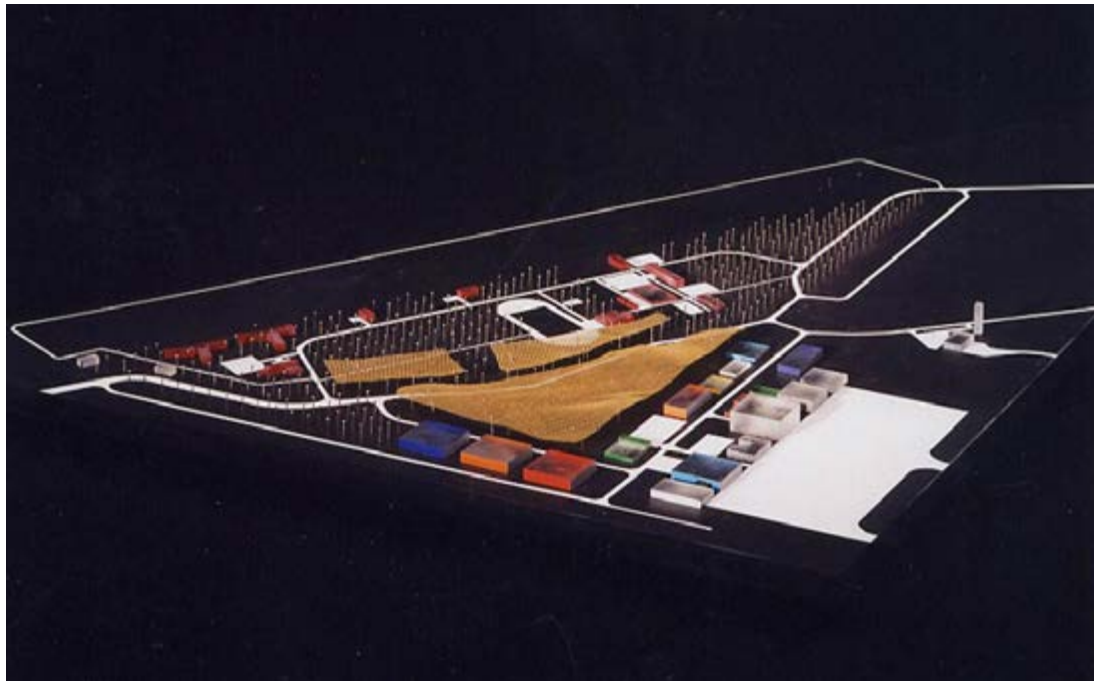
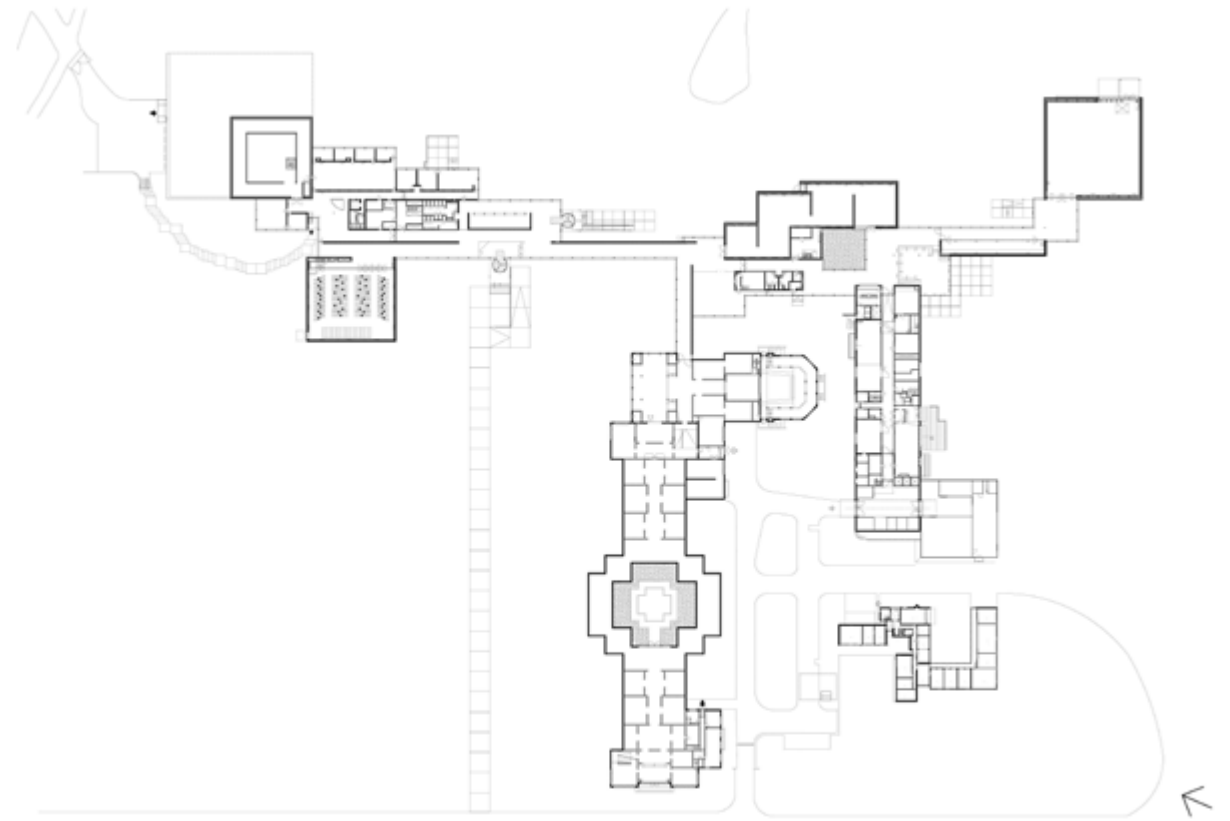

Foto maquette, Vliegbasis Eindhoven. De Beer & Van Helmond Architecten, 1996-1999.

Tekening begane grond, uitbreiding Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo. W. Quist, Quist Wintermans Architecten, 1977.

Erfgoed van na 1965 in rijksbezit. De overheid als rentmeester en inspirerend ambassadeur

Marie-Thérèse van Thoor
Technische Universiteit Delft

Met het vertrek van rijksbouwmeester Floris Alkemade komt een einde aan een aantal van zijn zogenoemde Ambassadeursprojecten. Deze voorbeeldprojecten van het Rijksvastgoedbedrijf hebben tijdens de zittingsperiode van Alkemade speciale aandacht gekregen. Ze houden verband met de ruimtelijke kwaliteit van gebouwen, stad en landschap, met bijzondere aandacht voor natuur en de sociaal-maatschappelijke en culturele context. Eén project betreft de evaluatie en mogelijk actualisering van het programma Inspirerende Bouwkunst, dat twintig jaar geleden in gang is gezet door Alkemades voorganger Jo Coenen.

Bij diens afscheid als rijksbouwmeester in 2004 vraagt Coenen aandacht voor de bijzondere, maar ook kwetsbare en vaak bedreigde architectuur uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Tegelijk presenteert hij een lijst met zestien voorbeelden die in zijn ogen het predicaat Inspirerende Bouwkunst verdienen – pareltjes gerealiseerd in opdracht van de overheid en onder beheer van de Rijksgebouwendienst.

Tien jaar later gaat de Rijksgebouwendienst op in het Rijksvastgoedbedrijf, net als de Dienst Vastgoed Defensie, het Rijksvastgoed- en ontwikkelingsbedrijf en de directie Rijksvastgoed.

De gebouwen en terreinen uit de portefeuille van het Rijksvastgoedbedrijf zijn in gebruik bij organisaties van het Rijk. Objecten of gebieden die niet (meer) in gebruik zijn voor rijkshuisvesting, worden via biedboek.nl online te koop aangeboden. Ook enkele van de complexen die figureren op de lijst Inspirerende Bouwkunst van Jo Coenen zijn intussen in andere handen overgegaan. Het naoorlogse erfgoed kan zich blijkbaar verheugen in de belangstelling van particuliere kopers. De naoorlogse, soms zeer idealistisch opgezette gebouwen en complexen ademen het dna van deze periode en verbeelden de maakbaarheid van de samenleving. Maar ze zijn, in Alkemades woorden, 'vaak niet handig, niet duurzaam of technisch goed gebouwd' en daarmee niet gemakkelijk te behouden en te transformeren. Dit erfgoed is daarmee ook kwetsbaar geworden. Dit essay belicht de historische context van het beleid ten aanzien van dit rijksbezit en gaat in op de oorsprong en achtergronden van het programma Inspirerende Bouwkunst.

De missie van rijksbouwmeester Jo Coenen

Als Jo Coenen in 2000 aantreedt als rijksbouwmeester is er nog geen sprake van één groot Rijksvastgoedbedrijf, maar het marktdenken manifesteert zich steeds sterker en de overheid trekt zich gaandeweg terug uit de uitvoerende bouw. De hoeveelheid opdrachten van en voor de Rijksgebouwendienst slinkt en ook het gezag en de invloed van de rijksbouwmeester nemen af. Hoewel de Rijksgebouwendienst als eigenaar nog steeds een substantieel deel van het meest waardevolle nationale

P.30. Foto exterieur Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, S. Schamhart, 1977-1979 (R. Zwinkels, 2020). Sinds 2004 heeft het gebouw het predicaat Inspirerende Bouwkunst.

monumentenbestand beheert, dringt zich ook de vraag op of de overheid dit moet blijven doen. Coenen meent echter dat de Rijksgebouwendienst een grote verantwoordelijkheid draagt in de zorg voor de monumenten in rijksbezit. Daarnaast voelt hij een andere, persoonlijke urgentie.

Jo Coenen ervaart dat er in de architectuur altijd meer aandacht is voor nieuwbouw dan voor oudbouw, voor monumenten. In de praktijk, ook bij de rijksgebouwen, gaapt er een grote kloof tussen de nieuwbouw-architecten en de beschermers van de monumenten, tussen 'dominante architecten' en 'stoffige, soms niets ontziende monumentenmensen', aldus Coenen. Hij meent dat die kloof gedicht kan worden. Volgens hem dient de overheid als monumenteneigenaar hierin voorop te gaan en het goede voorbeeld te geven, volgens het motto 'Noblesse oblige'. De vermeende tegenstelling tussen oud en nieuw moet de wereld uit worden geholpen. Hoewel hij als rijksbouwmeester ambtelijk minder macht heeft dan zijn voorgangers, krijgt Coenen in het door hem opgerichte Atelier Rijksbouwmeester de vrijheid om allerlei initiatieven te nemen en zo zijn gedachtegoed uit te dragen. Hij brengt daar ontwerpers, monumentenzorgers, beleidsmakers en 'vooral veel jonge mensen' bij elkaar.

In de naoorlogse periode heeft het Rijk – met toenemende taken in de groeiende welvaartsstaat – intrigerende gebouwen gerealiseerd, met nieuwe typologieën en met karakteristieke, soms afwijkende architectuur. Ze vertegenwoordigen belangrijke architectuurstromingen uit die tijd. Zo komt Coenen op het idee voor deze bijzondere rijksgebouwen speciale aandacht te vragen, nog vóór ze in aanmerking kunnen komen voor een eventuele monumentenstatus. Hij vindt een medestander in de staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Johan Remkes. Volgens Coenen heeft de staatssecretaris de juiste feeling voor de verantwoordelijkheid van de overheid voor haar monumenten. Via zijn beleidsbrief *Bezielde Bezit* (2001) geeft Remkes de Rijksgebouwendienst de opdracht om uit het rijksbezit een kleine selectie te maken van 'inspirerende' gebouwen. Met die lijst kan de overheid de uitzonderlijke kwaliteit laten zien van de architectuur die ze in die periode heeft gerealiseerd. Daarbij zal de Rijksgebouwendienst door een zorgvuldige en beschermende omgang met deze naoorlogse architectuur zijn verantwoordelijkheid nemen en het voorbeeld geven van goed rentmeesterschap.

Uit een groslijst van circa 650 panden selecteert de rijksbouwmeester, geadviseerd door een team van deskundigen, 16 inspirerende gebouwen en ensembles. De lijst bevat vier ministeriecomplexen, twee musea, een bibliotheek, een archief, een gebouw van de Belastingdienst, een gebouw van een wetenschappelijke overheidsdienst, en zes objecten met een

P.32. Foto exterieur,
kantongerecht, Tilburg,
J. Bedaux, 1963-1969
(J. Versnel/MAI, ongeda-
teerd). Sinds 2004 heeft
het gebouw het predicaat
Inspirerende Bouwkunst.

justitiële functie. Ze zijn tussen 1963 en 1990 gebouwd en geven een beeld van de ontwikkeling van dertig jaar Nederlandse naoorlogse (overheids)architectuur. Onder de ontwerpers bevinden zich architecten van naam en faam, zoals Gerrit Rietveld, Herman Hertzberger en Wim Quist, maar ook architecten die tot dan toe vooral regionale bekendheid genieten, zoals Jos. Bedaux. De waardering en selectie vinden plaats op basis van de officiële waarderingscriteria van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Bezielde Bezit

De beleidsbrief die Remkes in oktober 2001 naar de Tweede Kamer stuurt, begint met een heldere boodschap. 'Het Rijk bezit duizenden panden, onder andere voor de eigen huisvesting. Ruim tweehonderd daarvan zijn monument. Voor de Rijksgebouwendienst is de zorg voor die monumenten een bijzondere taak, een taak die verder reikt dan de gebruikelijke huisvestingszorgen. Deze monumenten zijn immers dragers van onze geschiedenis en van onze kunst. Of het nu gaat om paleizen of om gevangenissen, om kantoren of kerken: ze maken deel uit van het Nederlandse cultuurhistorisch erfgoed.' Niet alleen de zorg voor en het behoud van de monumenten, maar vooral de zoektocht naar juiste manieren om deze betekenisdragers maatschappelijk te verankeren en ze door te geven aan volgende generaties, vormt de kern van Remkes' boodschap. Daarbij houdt de Rijksgebouwendienst vast aan het uitgangspunt van 'functionele instandhouding': voor elk monument dient een passend gebruik te worden gezocht.

Het monumentale rijksbezit waarnaar Remkes in zijn brief verwijst, bestaat uit monumenten die op verschillende wijze en om diverse redenen in het bezit zijn gekomen van de rijksoverheid. De Rijksgebouwendienst (respectievelijk het Rijksvastgoedbedrijf) beheert deze monumenten als eigenaar namens de staat. Bij sommige monumenten gaat het rijksbezit (soms ver) terug in de geschiedenis. Dit zijn in rijksopdracht gebouwde paleizen, grafmonumenten en bestuurs-, ministerie- en gerechtshuizen. Ander monumentaal bezit is aan de overheid geschonken, of door legaat, aankoop of per toeval in handen van het Rijk gekomen. De rijkscollectie bevat gebouwen, complexen en objecten uit uiteenlopende perioden, van de middeleeuwen tot de eenentwintigste eeuw. Remkes' brief uit 2001 sluit aan bij het monumentenbeleid van de Rijksgebouwendienst zoals dat is vastgesteld in 1993, in de periode van het rijksbouwmeesterschap van Kees Rijnboutt (1989-1995). De Rijksgebouwendienst onderscheidt Categorie I- en Categorie II-monumenten. Ook maakt het beleid onderscheid tussen monumenten met primair een

P.34. Foto ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage. H. Hertzberger, 1983-1990 (R. Zwinkels, 2020).

erfgoedfunctie (kortweg MEF, ook wel: de bijzondere rijkscollectie) en monumenten met primair een huisvestingsfunctie (MHF). Categorie I-monumenten hebben een *buitengewoon* nationaal (of zelfs internationaal) cultuurhistorisch belang. De monumenten uit de Categorie II zijn van *bijzonder* cultuurhistorisch belang. Categorie I-monumenten mogen niet van de hand worden gedaan, omdat ze onlosmakelijk zijn verbonden met de rijksoverheid. Hiertoe behoren ook monumenten uit de bijzondere rijkscollectie, zoals gedenknaalden en het grafmonument van Willem van Oranje. Categorie II-monumenten kunnen *in beginsel* niet overgaan in andere handen. Maar de overheid kan hiervan afwijken als er geen functie als rijkshuisvesting meer voor te vinden is.

Door vast te houden aan de 'functionele instandhouding' is Remkes' beleid erop gericht cultureel erfgoed te behouden en passende, nieuwe (zo mogelijk overheids)functies te vinden. Op die manier kan de overheid niet alleen de kwaliteiten van deze monumenten benadrukken, maar ook de belangrijke meerwaarde en voorbeeldfunctie van monumenten in hun architectonische en ruimtelijke context laten zien. 'Achteraf gezien bleek dat voor sommige afgestoten Categorie II-monumenten toch een passend gebruik door rijksdiensten mogelijk was, zeker in combinatie met aanpalende panden', aldus de brief. Monumenten zullen volgens Remkes zelfs een tijdje leeg kunnen blijven staan om uiteindelijk een geschikte functie te vinden. Als een gebouw (te) klein is om als huisvesting te dienen, kan de Rijksgebouwendienst eventueel ook omliggende panden aankopen en zo een bijdrage leveren aan de opleving van de omgeving of een hele buurt. In het nieuwe beleid dient de verdeling van de monumenten over de twee categorieën elke vijf jaar te worden heroverwogen en zo nodig aangepast, op advies van de rijksbouwmeester. Wanneer Categorie II-monumenten toch worden verkocht, dan uitsluitend onder de voorwaarde dat de nieuwe eigenaar het behoud van de monumentale waarde garandeert. Bij uitzondering kan een monument van Categorie II naar Categorie I verhuizen om het daarmee in rijksbezit te houden.

Een belangrijk onderdeel van Remkes' beleidsbrief is de aankondiging van een nieuwe, experimentele bescherming van de selectie recente gebouwen uit rijksbezit. Deze voorbeelden van Inspirerende Bouwkunst zal het Rijk voortaan behandelen 'als waren ze monumenten'. Op de gevels zal een vignet komen, met daarop de tekst 'Inspirerende bouwkunst. Recente architectuur geselecteerd door de Rijksgebouwendienst'. Veelzeggend is dat de staatssecretaris zich na deze aankondiging meteen al afvraagt of die bescherming eigenlijk wel nodig is, aangezien 'het Rijk wordt geacht als een goed huisvader met zijn gebouwen om te gaan'.

P.36. Foto interieur, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, A. Cahen, 1976-1987 (K. Kinold, ongedateerd).

Gesloopt, gered, bedreigd

De officiële presentatie van de geselecteerde voorbeelden van Inspirerende Bouwkunst is in september 2004 in het gebouw van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (architect Abel Cahen, 1988), een van de zestien geselecteerde gebouwen. Tegelijkertijd verschijnt de bundel *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*, die Jo Coenen met Aimée de Back, Marieke Kuipers en Wiek Röling heeft samengesteld. Het boek plaatst de naoorlogse architectuur en haar betekenis in een breed kader en belicht de rol van de Rijksgebouwendienst. Daarnaast reflecteren diverse auteurs vanuit verschillende invalshoeken en perspectieven op het architectuurklimaat en de omgang met dit jonge erfgoed. De titel *Gesloopt, gered, bedreigd* verwijst naar de (gemiste) kansen en de bedreigingen die deze architectuur tot het begin van de eenentwintigste eeuw ten deel zijn gevallen. In de bijdrage over de inspirerende rijksvoorbeelden wordt aangekondigd dat deze lijst, met het verstrijken van de tijd, zal worden uitgebreid. Elke volgende rijksbouwmeester zal de mogelijkheid krijgen vijf extra gebouwen voor de lijst voor te dragen. Op 1 oktober van dat jaar treedt Mels Crouwel aan als opvolger van Coenen. In zijn periode als rijksbouwmeester, tussen 2004 en 2008, kan de lijst met Inspirerende Bouwkunst in principe verder uitgroeien. Crouwel is niet de enige die in 2004 als adviseur van het Rijk wordt benoemd. Op voorpraak van Jo Coenen wordt bij diens vertrek als rijksbouwmeester een college ingesteld dat de overheid, gevraagd en ongevraagd, kan adviseren over ruimtelijke kwaliteit. Naast de rijksbouwmeester nemen een Rijksadviseur voor het Landschap, een Rijksadviseur voor Infrastructuur én een Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed zitting in het college. Coenen zelf maakt de overstap naar de Technische Universiteit Delft, om te leerstoel Restauratie te bekleden. In zijn oratie *De kunst van de versmelting / The art of blending* (2006) houdt hij een vurig pleidooi voor het versmelten van het dynamische nieuwe met het behoud van het oude, door de vermeende tegenstelling op te heffen. 'Belangrijk is het denken vanuit de transformatie en continuïteit; het denken vanuit het bestaande en daar het nieuwe op laten aansluiten.'

Geharmoniseerd beleid: het kantelmoment in 2011

In oktober 2010 treedt het kabinet-Rutte I aan. Onder het motto 'Vrijheid en verantwoordelijkheid' zet de nieuwe regering een beleid in van minder overheidsbemoediging en meer ruimte voor de samenleving en het particuliere initiatief zoals de creatieve industrie, waartoe ook de architectuur wordt berekend. Lagere overheden krijgen van het nieuwe kabinet meer taken; het Rijk beperkt zich voortaan tot zijn kerntaken. Behoud en onderhoud van monumenten blijven weliswaar

P.38. Foto ministerie van Buitenlandse Zaken, 's-Gravenhage. D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp, 1977-1984 (R. Zwinkels, 2020). Sinds 2004 heeft het gebouw het predicaat Inspirerende Bouwkunst.

rijkstaken, maar een compactere overheid heeft minder behoefte aan rijkshuisvesting en de visie op het rijkseigendom van monumenten verandert. De Rijksgebouwendienst gaat op in het Rijksvastgoedbedrijf en heeft niet langer eigen beleidstaken. In 2011 zet minister Piet Hein Donner van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in een kamerbrief het nieuwe beleid voor monumentaal rijksvastgoed uiteen. Het nieuwe beleid heeft als doel het takenpakket van de Rijksgebouwendienst te harmoniseren met dat van andere rijksvastgoeddiensten. Kort gezegd komt dit neer op een progressief afstootbeleid van vastgoed, in eigen bezit of in beheer, en op het elimineren van het predicaat Inspirerende Bouwkunst bij het tot uitvoeringsorgaan omgebouwde Rijksvastgoedbedrijf.

Binnen de praktijk van exploitatie, beheer en vervreemding van rijksgebouwen neemt de omgang met het monumentale vastgoed een bijzondere en ook lastige positie in. In deze periode vlak na de kredietcrisis, met dalende vastgoedwaarden, beseffen de beleidsmakers dat ruimte voor de markt en ondernemerschap niet vanzelfsprekend zal leiden tot succesvolle verkoop, herontwikkeling en transformatie van monumentale gebouwen en complexen. Daarom bevat het nieuwe beleid ook een toekomstagenda waarin wordt gezocht naar andere (financierings-) mogelijkheden en middelen om monumentaal rijksbezit over te dragen aan decentrale overheden, marktpartijen en particuliere of maatschappelijke erfgoedorganisaties. Bij deze verkenning van de 'besparingsmogelijkheden / rendementsvergroting voor het vastgoed in het bezit van de rijksdienst' zijn diverse rijksvastgoedorganisaties betrokken. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt om een actieve inbreng gevraagd.

Een belangrijke voorwaarde voor de uitvoering van het nieuwe beleid is de garantie van adequate bescherming van de monumenten die het Rijk wil gaan afstoten. Instandhouding van erfgoed door rijksbezit, waarin het monumentenbeleid van de Rijksgebouwendienst tot dan toe heeft voorzien, komt immers te vervallen. Wat betekent dit voor de nog niet beschermde inspirerende rijksgebouwen uit de tweede helft van de twintigste eeuw? In dezelfde tijd, vanaf 2009, speelt de zogenoemde Modernisering Monumentenzorg, die ertoe moet leiden dat de zorg voor monumenten meer wordt verankerd in ruimtelijk beleid, vooral op decentraal niveau. De Modernisering Monumentenzorg mondt in januari 2012 uit in een aanpassing van de Monumentenwet, waarbij de 'vijftigjarengrens' als criterium voor aanwijzing wordt losgelaten. Voortaan kunnen ook gebouwen jonger dan vijftig jaar worden aangewezen als rijksmonument. Vanaf midden jaren 1980 tot 2000 zijn achtereenvolgens het Monumenten

P.40. Foto Warnersblokken
Johannes Worpstraat en Dirk
Schäferstraat, Amsterdam,
A. Warners, 1957 (J.M. Arsath
Ro'is). Sinds 2007 staan
de Warnersblokken op de
lijst 'Top 100 monumenten
1940-1958'.

Inventarisatie Project en het Monumenten Selectie Project uitgevoerd, voor bouwkunst uit de jaren 1850-1940. Dit heeft de belangstelling voor waardevolle jongere architectuur en stedenbouw zeker doen groeien. Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw verschuift de aandacht geleidelijk naar het erfgoed uit de naoorlogse tijd. Er verschijnt een lange reeks inventarisaties, categoriale onderzoeksrapporten en verkenningen. In 2007 stelt de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Ronald Plasterk de 'Top 100 monumenten 1940-1958' vast, een lijst met 'monumentwaardige' gebouwen uit de vroege wederopbouwperiode. De gemeente Amsterdam volgt met een eigen 'Top 100 jonge monumenten' en ook andere gemeenten starten met het inventariseren, waarderen en aanwijzen van eigen wederopbouwmonumenten. In 2013 presenteert cultuurminister Jet Bussemaker een lijst van 90 topmonumenten uit de periode 1959-1965. Bij de kamerbehandeling van de nieuwe, integrale Erfgoedwet in 2016 kondigt zij bovendien een aantal verkenningen aan. Eén daarvan verschijnt in 2019, de *Rapportage Verkenning Post 65. Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand*.

Bezit beschermd?

Hoewel Mels Crowel in zijn ambtstijd overweegt om onder meer het gebouw van het ministerie van Volksgezondheid, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (architect Jan Hoogstad, 1992) aan de lijst Inspirerende Bouwkunst toe te voegen, gebeurt dat niet. De teller loopt niet op. Ook de aangekondigde herijking van Remkes' beleidslijn en het monumentenregister van de Rijksgebouwendienst, voorzien voor 2006, lijkt in rook op te gaan. Het behoudende beleid ten aanzien van monumenten in rijksbezit maakt onder het Rijksvastgoedbedrijf plaats voor een actief afstootbeleid. Tekenend voor het veranderde tijdsgewricht is ook dat het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in 2012 geen nieuwe Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed benoemt. Alle inventarisaties en onderzoek van naoorlogse architectuur en stedenbouw ten spijt is het resultaat slechts een paar lijsten van topmonumenten, waarvan maar enkele in rijksbezit; een spreekwoordelijke druppel op de gloeiende plaat.

Toch lijkt het tij de laatste jaren te keren. In lijn met het denken van Coenen en Remkes leidt leegstand niet altijd tot verkoop, sloop en nieuwbouw, en blijkt gebiedsgericht ontwikkelen rondom monumenten een goede optie. In deze nieuwe golfbeweging kan de rijksoverheid volgens Floris Alkemade juist de langere adem hebben en strategisch vernuft laten zien. In april 2020 geeft cultuurminister Ingrid van Engelshoven een reactie op de door haar voorganger geïnitieerde verkenningen.

P.42. Foto ministerie van Volksgezondheid, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 's-Gravenhage, J. Hoogstad, 1986-1992 (Dienst Stedelijke Ontwikkeling, T. Verhaar, 1992). Het gebouw is inmiddels ingrijpend getransformeerd.

Een aanwijzingsprogramma acht de minister nog niet direct nodig voor het erfgoed van na 1965. Maar haar reactie geeft wel een aanzet tot onderzoek naar een nieuw waarderings- en selectiekader, de relatie tussen bescherming en planologische ontwikkelingen, en het stimuleren van bewustwording van de waarde van dit erfgoed. Alkemade stelt: 'De wederopbouwtijd was veel moeilijker dan nu. Maar juist in deze periode was men in staat om vanuit een moeilijke positie nieuwe wegen te ontwikkelen. Om ook nu weer de juiste bewegingen in gang te zetten, is er vaak inspiratie en verbeelding nodig, zoals we die van vorige generaties kunnen leren.'

Rijksgebouwen Inspirerende Bouwkunst

Teksten door Iris Burgers
Vrije Universiteit Amsterdam

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 1976-1987. A. Cahen
Kantongerecht, Hilversum, 1963-1966. J.J.W. Vegter, F.W. Duthour Geerling
Kantongerecht, Tilburg, 1963-1969. J. Bedaux
Kantongerecht, Amsterdam, 1969-1975. B. Loerakker
Gerechtsgebouw, Breda, 1975-1986. M. Bolten, J.C.M. Franken
Paleis van justitie, Arnhem, 1959-1963. F. Sevenhuijsen
Penitentiare inrichting de Schie, Rotterdam, 1988-1989. C. Weeber
Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, 1977-1979. S. Schamhart
Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, 1974-1982. A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer, A.J. Trotz
Ministerie van Buitenlandse Zaken, 's-Gravenhage, 1977-1984. D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp
Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, 's-Gravenhage, 1954-1962. G. Friedhoff, M. Bolten
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage, 1983-1990. H. Hertzberger
Ministerie van Financiën, 's-Gravenhage, 1971-1975. J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen, J.C.M. Franken
Uitbreiding ministerie Verkeer en Waterstaat, 's-Gravenhage, 1989-1991. K. van der Hoeven, K. Rosdorff
Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer, 1980-1984. Architectenkombinatie Rosdorff
Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam, 1963-1969. G. Rietveld, J. van Dillen, R. Timmler, J. van Tricht
Vliegbasis Eindhoven, Eindhoven, 1996-1999. De Beer & Van Helmond Architecten, Defensie
Amfibisch Logistiek Centrum, J. D. Kazerne, Den Hoorn, Texel, 1997-2001. C. Boot, BUROBEB
Koningin Wilhelminakazerne, Ossendrecht, 1951-1953. Centraal Bouwbureau C.B.B. der Genie, E. F. Groosman
Uitbreiding Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo, 1969-1977. W. Quist.
Rijkskantoorgebouw, Leeuwarden, 1968-1970. Zanstra, Gmelig Meyling, De Clercq Zubli
Gerechtsgebouw, Zwolle, 1963-1967. J. Kruger

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort 1976-1987

Architect	A. Cahen
Adres	Amersfoort, Kerkstraat 1 / Appelmarkt
Bouw	Start ontwerp 1976, bouw 1985-1987
Functie	Rijkskantoor
Oppervlakte	2162 m ²
Status	Staat op de monumentenlijst van de gemeente Amersfoort als 'beeldbepalend pand'.
Huidige staat	Sinds 2009 in bezit van Stadsherstel Midden-Nederland en in gebruik als bedrijfsverzamelgebouw.

P.47. Foto videplein,
Rijksdienst voor Oudheid-
kundig Bodemonderzoek,
Amersfoort, A.Cahen
(G. van der Vlugt, 1988).

P.48. Tekening stedenbouw-
kundige situatie, A. Cahen,
1987.

Aanleiding en opgave

Halverwege de jaren zestig is de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in Amersfoort op zoek naar nieuwe behuizing voor het groeiende aantal medewerkers. In 1965 komen de panden van het Oud-Katholiek Seminarie in de binnenstad als mogelijke locatie in het vizier en in mei 1966 wordt een voorlopig programma van eisen ter goedkeuring voorgelegd aan de minister. Toch duurt het tot 1974 voordat er een architect bij betrokken kan worden, voornamelijk omdat gemeente en opdrachtgever discussiëren over de locatie. Ook wanneer zij eindelijk knopen doorhakken, blijft het een roerig proces. In 1976 presenteert architect Abel Cahen zijn schetsontwerp aan de omwonenden. Die protesteren fel omdat zij de schaal van de nieuwbouw niet vinden passen bij de historische locatie. In 1979 ligt er dan toch een uitgewerkt schetsontwerp, dat feitelijk niet gewijzigd is, maar wel wordt goedgekeurd. Vanwege geldgebrek bij het Rijk wordt de bouw echter opgeschort tot 1985.¹

Het gebouw heeft een verticale organisatie die aansluit bij de manier waarop de ROB op dat moment functioneert. De werknemers zoals archeologen, fotografen en laboranten zitten verspreid over een aantal panden in Amersfoort en zijn gewend hun eigen boontjes te doppen. Een zekere mate van individualisme en zelfstandigheid is dus onderdeel van de bedrijfscultuur. Het nieuwe complex heeft zes torens, ook wel 'huizen' genoemd, die werknemers met hun afdeling een eigen plek bieden. Veel medewerkers zijn vaak buitenshuis aan de slag. De architect kiest daarom niet voor kantoortuinen, die nu eens leeg en dan weer overvol zullen zijn, maar ontwerpt afzonderlijke werkkamers van wisselende grootte. De huizen zijn horizontaal met elkaar verbonden op de eerste verdieping, waar mensen elkaar snel kunnen ontmoeten op het videplein en in neutrale ruimtes. Dit omdat de samenwerkingsverbanden tussen de afdelingen van de ROB heel divers zijn; er bestaan geen vaste groepen van mensen die altijd bij elkaar moeten zitten.²

Stedenbouwkundige context

Het complex bevindt zich in het hart van de historische binnenstad van Amersfoort, op de hoek van de Kerkstraat en de Muurhuizen. Het ontwerp integreert nieuwbouw met drie naastgelegen zeventiende- en negentiende-eeuwse panden van een voormalig seminarie binnen een middeleeuws stratenpatroon. Een belangrijke eis is dat het nieuwe gebouw aansluit op de kleinschalige historische bebouwing. Het volgt daarom de rooilijn van de oorspronkelijke bebouwing. Hoogteverschillen in het bouwvolume voorkomen dat het gebouw massief oogt in vergelijking tot de omgeving. Met torens (huizen), stegen en het plein doet het complex denken aan

¹ Van Es, 1988, p. 100-105.

² Van Dijk, 1988a, p. 110-111.

P.50. Opengewerkte
isometrietekening Rijksdienst
voor Oudheidkundig Bodem-
onderzoek, A. Cahen,
1976-1987.

P.51. Foto Rijksdienst voor
Oudheidkundig Bodem-
onderzoek, A. Cahen
(G. van der Vlugt, 1988).

P.52. Foto interieur videplein Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, A. Cahen (G. van der Vlugt, 1988).

een nederzetting en voegt zich in de oude binnenstad. Tegelijkertijd contrasteert het betonnen gebouw sterk met de directe historische omgeving. Vooral door het kleur- en materiaalgebruik valt het pand extra op. De glazen koepel doemt al van een afstand op en leidt je door de stad richting het gebouw.

Architectuur

De zes torens oftewel huizen van afwisselende hoogte met doorkijkjes en inspringende delen zijn gegroepeerd rond een centrale ruimte, een 'videplein' of 'woonhal' volgens de architect.³ De huizen hebben ieder drie of vier verdiepingen. De kern van het gebouw wordt gevormd door de vier huizen die met elkaar zijn verbonden door een grote glazen koepel boven het videplein, met in het midden in de vloer een kunstwerk van Jan Dibbets. Op de begane grond komt een dwarsstraat die ook toegang biedt tot de binnentuin. Het is aanvankelijk de bedoeling dat ook buurtbewoners hier gebruik van mogen maken, maar de tuin wordt al vrij snel afgesloten voor publiek.⁴ In het souterrain zijn de kantine en het auditorium ondergebracht. Het resultaat is een complex dat een weerspiegeling is van het stedelijk weefsel waarvan het deel uitmaakt: een stad in een stad.

De zes in hoogte verschillende huizen hebben terrassen en doorkijkjes op verschillende niveaus. Ook rondom het videplein liggen terrassen. De eerste verdieping, die alle huizen met elkaar verbindt, bevat de kantoren van de afdelingshoofden en directeur, en alle vergaderruimten.

Zowel in de organisatie van de ruimte als in de detaillering van het gebouw toont het ontwerp een soort 'bouworde', een systeem.⁵ Dit komt bijvoorbeeld naar voren in de gevels. De raampartijen met de metalen kozijnen verspringen voor de betonnen gevelkolommen die zijn vrijgelaten. Ze zijn ook vanbinnen zichtbaar via langwerpige vensters die zich tussen de grote ramen bevinden. De betonnen vensterbanken springen in ten opzichte van de gevelkolommen.

Het interieur is rustig gehouden door gebruik van een beperkte hoeveelheid materialen en texturen. Deze bestaan uit betonstenen, grijs metselwerk, prefab betonelementen, stalen zuilen en een minimale toepassing van kleur. Kleur komt enkel terug in de groene balustrade van de terrassen aan het binnenplein, in het glas van de koepel, in glas rondom sommige deuren en in het kunstwerk van Dibbets. Ook de integraal ontworpen plafondplaten vallen op. De blanke parketvloer in dambordmozaïek voegt nog kleur toe aan de vertrekken.

³ Van Dijk, 1988a, p. 107.

⁴ Uit veiligheidsoverwegingen komt hier al snel verandering in en wordt de architect gevraagd hekken te ontwerpen die de dwarsstraat in de avond kunnen afsluiten. Bron: Van Dijk, 1988a, p. 107.

⁵ Van Dijk, 1988a, p. 112-113.

P.54 linksboven. Tekening vormstudie dakontwerp en polaroid foto vormstudie dakontwerp, A. Cahen, 1976-1987.

P.54 linksonder. Berekening dakontwerp, A. Cahen, 1976-1987.

P.55. Tekening vormstudie dakplattegrond, A. Cahen, 1976-1987.

P.56. Foto Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, A. Cahen (K. Kinold, ongedateerd).

Ervaringsgeschiedenis | Ontmoetingsplek

In de vakpers wordt het ontwerp van Cahen niet uitgebreid beschreven, maar de teneur is positief.⁶ De algemene pers besteedt er na het roerige begin weinig aandacht aan, maar ook hier is de waardering positief.⁷

Inmiddels is het gebouw als 'beeldbepalend pand' van de gemeente Amersfoort op de erfgoedkaart gezet. Als bedrijfsverzamelgebouw met de naam 'de stad van Cahen' biedt het momenteel ruimte aan enkele maatschappelijke en culturele organisaties. De voormalige kapel en kloostergebouwen die ook deel uitmaken van het oorspronkelijke complex, zijn door OOKarchitecten verbouwd tot zorgresidence Het Seminarie. Het verzorgingstehuis verkent nu de mogelijkheden om uit te breiden en meer ruimte te huren in het kantoorgebouw.

De buitengevel van betonsteen is door de tijd heen vervuild en verkleurd. Dit is tegenwoordig een probleem voor veel gebouwen waar dit materiaal is gebruikt. In het oorspronkelijke ontwerp bevat de koepel mat glas. Dit is vervangen door transparant glas om meer daglicht toe te laten. 's Avonds is de koepel verlicht.

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het gebouw is een voorbeeld van het structuralisme uit de jaren zeventig, maar is eind jaren tachtig gebouwd.
- Het staat in bijzondere verhouding tot de historische bebouwing er omheen en past, als stad in een stad, binnen de opvatting van de stadsvernieuwing van die tijd.
- Het is gebouwd met het welzijn van de medewerkers van de ROB in gedachten met veel aandacht voor de organisatiestructuur.
- Het gebouw verkeert nog in heel goede, grotendeels originele staat.

'Het gebouw heeft in het midden een glazen koepel. Vanaf buiten zie je deze niet heel goed. Maar als je naar binnenloopt is te zien dat deze helemaal bij het gebouw past.'

⁶ Anoniem, 1991.

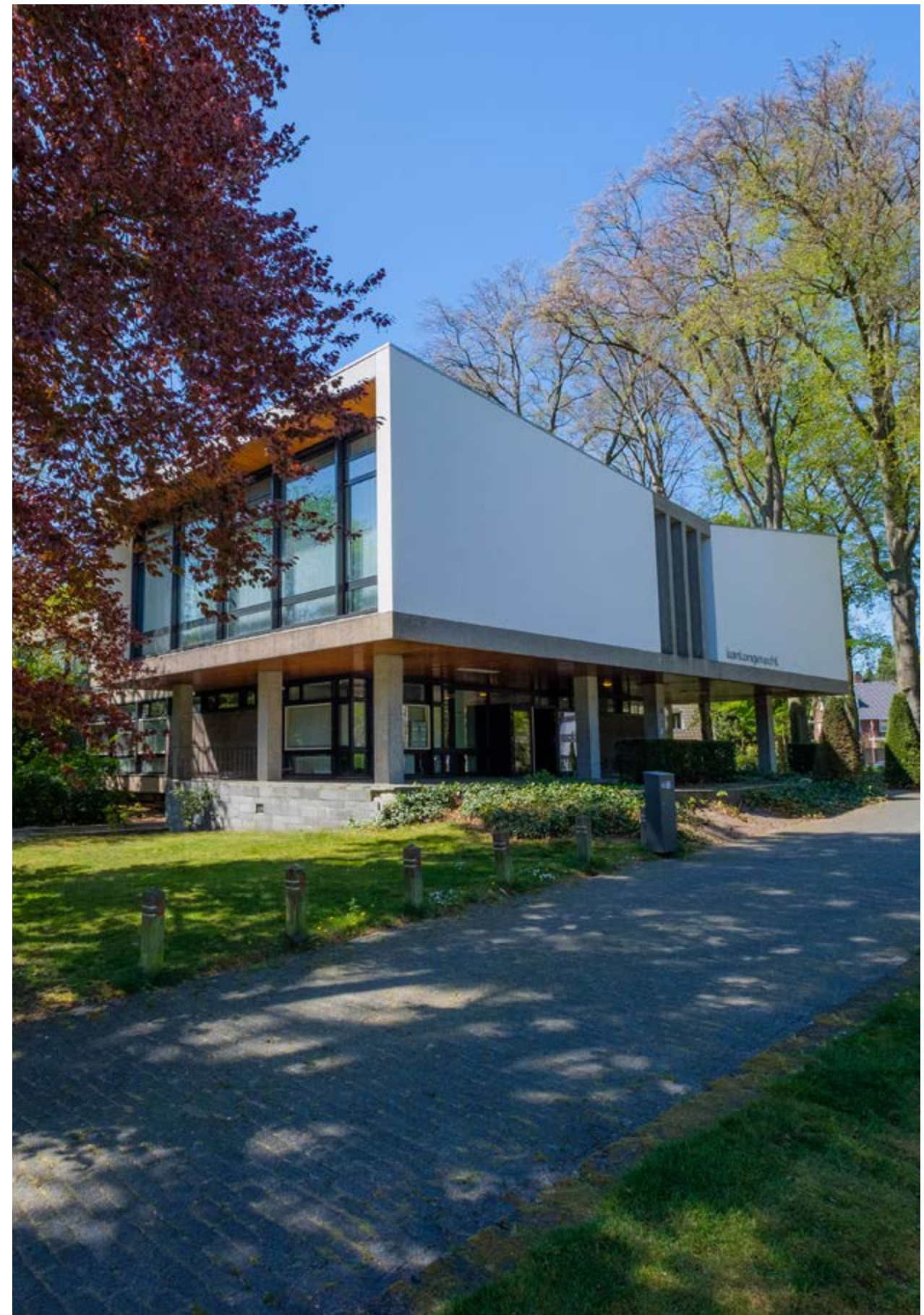
⁷ Anoniem 1986b; De Haan & Haagsma, 1988; Kingma, 1988.

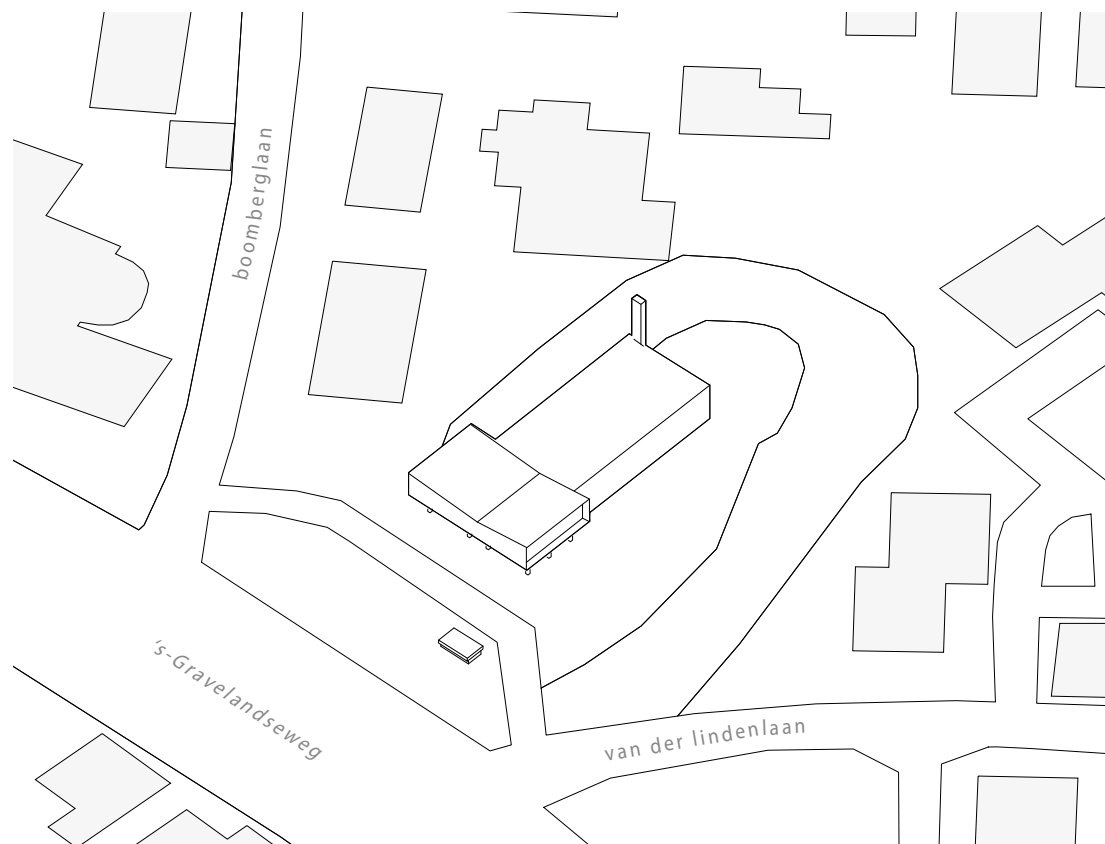
/ Crowdsourced data

Kantongerecht, Hilversum

1963-1966

Architect	J.J.W. Vegter (rijksbouwmeester) en F.W. Duthour Geerling (Rijksgebouwendienst)
Adres	Hilversum, 's-Gravelandseweg 59
Bouw	1963-1966
Functie	Kantongerecht
Oppervlakte	1891 m ²
Status	Gemeentelijk monument sinds 2008
Huidige staat	In 2013 is het gebouw verkocht aan een private partij die het pand verhuurt aan een mediabedrijf, dat het nu gebruikt als kantoorruimte. De karakteristieke zittingszalen zijn omgebouwd tot een kantine en een film- en vergaderzaal.

P.59. Foto exterieur kantongerecht Hilversum, J.J.W. Vegter, F.W. Duthour Geerling (R. Zwinkels, 2020).

P.60. Axonometrietekening stedenbouwkundige situatie gebouw.

Aanleiding en opgave

Het Hilversumse kantongerecht kampt vanaf de jaren negentientwintig met ruimtetekort in de huisvesting aan de Neuweg. Het duurt tot de jaren vijftig voor er concrete plannen voor nieuwbouw op tafel komen. In dezelfde periode verwerft het Rijk een locatie aan de 's-Gravelandseweg met daarop villa De Limborgh. Het aanvankelijke plan om deze te verbouwen en integreren in een nieuwe rechtbank blijkt uiteindelijk te kostbaar, dus wordt voor sloop en nieuwbouw gekozen. Het eerste plan, goedgekeurd door de net aangetreden rijksbouwmeester Jo Vegter, komt niet door de lokale welstandscommissie. Begin jaren zestig wordt vervolgens Ferdinand W. Duthour Geerling aangesteld als projectarchitect. Vegter blijft nauw betrokken bij het ontwerp.¹

Stedenbouwkundige context

Het kantongerecht ligt aan de 's-Gravelandseweg tussen de Van der Lindenlaan en de Boomberglaan in een parkachtige omgeving met villa's. Door de lichte verhoging van het terrein en het breed olopende gazon ligt de rechtbank goed in het zicht. Er is veel aandacht besteed aan de stedenbouwkundige inpassing van het gebouw in de omgeving. Het ligt iets verder naar achter dan de naastgelegen huizen. De omringende tuin is ontworpen door Pieter Blaauboer.² De originele bomen zijn behouden en geïntegreerd in de groenaanleg voor het kantongerecht. Gebouw, bomen en de parkachtige villawijk eromheen vormen een fraai ensemble. Qua architectuur voegt het gebouw zich in de omgeving, qua functie staat het wel op een bijzondere plek, zo midden in een villawijk.

Architectuur

Het vooraanzicht heeft een V-vorm en meet 22 meter. Dit breedste deel van het gebouw bevat het representatieve deel van de rechtbank: de twee zittingszalen. Deze zalen 'hangen' over de begane grondverdieping, ondersteund door kolommen, waardoor de entree beschermt ligt. De voorgevel heeft de vorm van een opengeslagen wetboek.

Achter het front ligt een rechthoekige vleugel van 15 bij 42 meter. Het kantongerecht heeft twee verdiepingen en een kelder. Op de begane grond zijn onder meer de ontvangsthal, enquêtekamers en de kamers van de griffie en advocaten. Tussen de twee zittingszalen op de eerste verdieping ligt een voorportaal dat toegang biedt tot beide zalen. Het is voorzien van een liggend venster, dat van buitenaf gezien midden in de frontgevel achter drie betonnen spijlen schuil gaat. Alsof er vier smalle ramen in de gevel zitten.

¹ Van der Peet, z.d., p. 1-2.

² Anoniem, 1967.

P62. Foto exterieur kanton-
gerecht, J.J.W. Vegter,
F.W. Duthour Geerling (Foto
collectie afdeling Interne
Zaken gemeente Hilversum,
1969).

Het kantongerecht heeft een draagconstructie van gewapend beton. De hele frontgevel van de bovenverdieping is bemetseld met lichtgrijs geverfde baksteen met lintvoegen in verticale richting.³ Deze afwerking komt terug in het interieur van de zittingszalen. De betonnen geveldelen die zichtbaar blijven, zoals de rand onder het fronton en de spijlen voor het venster in de noordgevel, zijn licht gebouchardeerd waardoor een licht reliëf ontstaat. Het beton van alle kolommen – binnen en buiten – is vermengd met basalt en daarna glad afgewerkt. Het resultaat is een sober gebouw, dat toch opvalt doordat het lichtgrijze front mooi contrasteert met de groene omgeving.

De afwerking van zowel interieur als exterieur is met zorg gedaan. Het buitenbordes en de vloer van de hal zijn van zwart Noors kwartsiet. De grotere glaspuien zijn gevat in zwartgelakt redwood en het plafond aan de buitenkant boven het bordes is bekleed met schrootjes van Oregon pine.⁴ In het interieur is voor de afwerking onderscheid gemaakt tussen representatieve en niet-representatieve ruimtes, waarbij voor de eerste luxere materialen zijn gekozen. Zo is het hele gebouw voorzien van tl-verlichting, behalve in de zittingszalen, waar gloeilampen zijn toegepast. De zalen worden verlicht met moderne kroonluchters, Flos hanglampen ontworpen door Gino Sarfatti en ingebouwde spotjes. Het plafond is bekleed met Oregon pine en het meubilair in de zittingzalen is van Rio palissander.⁵ In de trappartij naar de eerste etage is een tegeltableau aangebracht van keramist Hans de Jong.

Er is gewerkt met een breed scala aan kleuren en materialen: diverse typen baksteen, expressieve tegels en beton. Zelfs het glas heeft her en der een opvallende textuur. Ook is bijzonder gebruik gemaakt van de primaire kleuren rood, blauw en geel, in combinatie met grijs tinten. Neem de felrode wasbakken in de toiletruimtes – een uitzonderlijke keuze gezien de functie, stijl en bouwperiode van het gebouw. Ook de opvallend grote ramen in de toiletten wijken af van de norm.

Ondanks het vertrek van de rechtbank in januari 2013 is het pand nog grotendeels in goede, originele staat. Door de functieverandering en herinrichting is de kenmerkende architectuur van het gerechtsgebouw wel minder goed te herkennen. Inmiddels is het pand verkocht aan een private partij die het gebruikt als kantoorruimte. De karakteristieke zittingszalen zijn omgebouwd tot kantine en film- en vergaderzaal. De twee entreebalies zijn nog zichtbaar in de vergaderzalen en ook de oorspronkelijke inbouwkasten zijn er nog. Veel van de inrichting is monumentaal en moest dus behouden worden.

³ Anoniem, 1967.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

'Ik vind de vier raamgedeelten opvallen in het gebouw. Het ziet er strak en modern uit en is een opvallend onderdeel in het grote witte vlak.'

/ Crowdsourc data

P.64, 65. Foto exterieur
kantongerecht, J.J.W. Vegter,
F.W. Duthour Geerling
(R. Zwinkels, 2020).

P.66. Foto exterieur kantongerecht, J.J.W. Vegter, F.W. Duthour Geerling (R. Zwinkels, 2020).

Ervaringsgeschiedenis | Een open boek

Na de oplevering van het kantongerecht wordt er in kranten twee keer melding gemaakt van het nieuwe gebouw, waarvan een artikel een summiere beschrijving van het gebouw bevat.⁶ In vakbladen komt het gebouw ook weinig voor.⁷ Als lokaal kantongerecht heeft het gebouw geen nationale icoonwaarde. Het is een gemeentelijk monument sinds 2008 en nog in goede staat. Het is cultuurhistorisch van waarde als representatief voorbeeld van een kantongerecht uit de late twintigste eeuw. In de monumentaanwijzing is het gebouw specifiek gewaardeerd vanwege de kwaliteit van het ontwerp met de kenmerkende hoofdvorm, het materiaalgebruik en detaillering en als karakteristiek ontwerp uit het oeuvre van Vegter.

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het kantongerecht voegt zich net als de vroeger hier aanwezige villa in de parkachtige omgeving door de naar achteren geplaatste ligging. Ook de hoogwaardige oorspronkelijke tuinarchitectuur van Pieter Blaauboer draagt hieraan bij.
- Het voorgebouw met zittingszalen heeft een bijzondere hoofdvorm die lijkt te verwijzen naar de functie: de daklijn heeft de vorm van een opengeslagen wetboek.
- Het gebouw is een uitstekend voorbeeld van de typologie van kleinere gerechtsgebouwen uit de tweede helft van de twintigste eeuw.
- Bij de afwerking van het interieur is doordacht onderscheid gemaakt tussen representatieve en niet-representatieve ruimten in materiaalgebruik en detaillering.
- Het is een kwalitatief voorbeeld uit het oeuvre van Vegter en zijn architectenteam.

⁶ Anoniem, 1966a en 1966b.

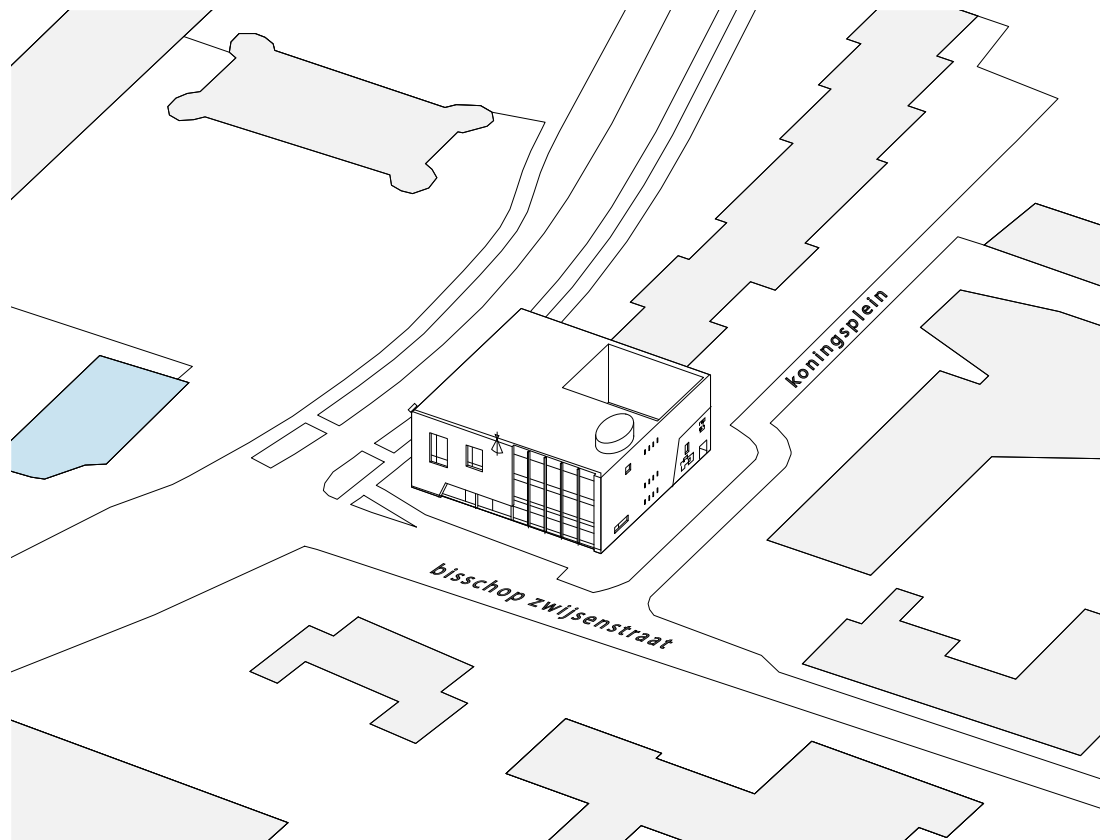
⁷ Anoniem, 1966a en 1967.

Kantongerecht, Tilburg

1963-1969

Architect	J. Bedaux
Adres	Tilburg, Stadhuisplein 75
Bouw	Start ontwerp 1963-1965, bouw 1966-1969
Functie	Gerechtsgebouw
Oppervlakte	3061 m ²
Status	Gemeentelijk monument
Huidige staat	Het pand is niet meer in gebruik als rechtbank en is onlangs verkocht aan Bedaux de Brouwer Architecten. Die nemen het in gebruik als kantoor en voor horeca, kunst en cultuur.

P.69. Foto kantongerecht, Tilburg. J. Bedaux (R. Zwinkels, 2020).

P.70. Axonometrische tekening stedenbouwkundige situatie gebouw.

Aanleiding en opgave

Eind jaren zestig wordt in Tilburg, zoals op veel plekken in Nederland, aan stadsvernieuwing gedaan. Een deel van het stadscentrum gaat op de schop en het oude kantongerecht aan de Paleisstraat zal gesloopt worden. De opdracht voor het nieuwe kantongerecht gaat in 1963 naar de lokale architect Josephus (Jos.) H.A. Bedaux (1910-1989).

Stedenbouwkundige context

Het kantongerecht ligt in het centrum van Tilburg, op de hoek van het Stadhuisplein en de Bisschop Zwijsenstraat. Het gebouw zal hier van alle zijden goed te zien zijn. De ingang ligt aan het Stadhuisplein en valt niet direct op – in tegenstelling tot andere gerechtsgebouwen, waar de ingang vaak benadrukt is door een bordes of monumentale entree. Later komen er woningen aan de oostzijde van het gebouw, waardoor deze gevel beschermt is. Maar door de ligging op een hoek van twee grote wegen blijft het kantongerecht nog steeds goed zichtbaar.

Architectuur

Het kantongerecht is ontworpen als een alzijdig gebouw en heeft vier unieke gevels. Die aan het Stadhuisplein en de Bisschop Zwijsenstraat hebben forse raampartijen. De twee andere hebben een meer gesloten karakter door de grote vlakken natuursteen en kleine vensters. Daarmee toont het kantongerecht een open én gesloten kant.¹

Het gebouw telt drie verdiepingen. Op de begane grond bevinden zich de entree, kantoren, een enquêtekamer, de kamers van de griffier met archief en aan de achterzijde, grenzend aan de zuid- en oostgevel, een binnenhof.² Dit is via een poort aan het Koningsplein vanaf de straatkant bereikbaar. In de muren om het binnenhof zitten doorkijkjes op wisselende hoogte. Aan de buitengevels met de grote raampartijen zijn de belangrijkste werkruimten van het kantongerecht gegroepeerd. Het markante venster op de eerste verdieping laat duidelijk zien dat hier de grootste raadszaal ligt. Deze zaal heeft een vide en een hoog venster die doorlopen over alle verdiepingen. Op de eerste etage bevinden zich ook de twee vertrekken voor de kantonrechters en de gerechtssecretarissen, perskamer, kantoren en twee enquêtekamers. Op de tweede zijn de bibliotheek en het archief ondergebracht. Het plafond is hier lager dan de standaardmaten, waardoor dit een tussenverdieping is. Zes verticale sleuven in de buitengevel zorgen voor de lichttoetreding in beide ruimtes. Deze verdieping oogt ondergeschikt, maar de vertrekken hebben zeker aandacht gekregen in de detaillering. De betonnen kolommen en balken hebben een duidelijke houtnerf, afkomstig van de bekisting. Dat dit

¹ Zie ook de analyse door Van Leijssen & Van Bijsterveldt, 1984.

² Anoniem, 1972.

P.72. Foto's kantongerecht, J. Bedaux (J. Versnel/MAI, ongedateerd).

intentioneel is, kun je afleiden uit het feit dat de parkeergarage, met gelijke kolommen en balken, niet op deze manier is afgewerkt. De tussenverdieping is qua oppervlakte ook kleiner dan de andere vanwege de vides van de ruimtes op de eerste verdieping. Op de derde ligt aan de voorzijde van het gebouw een kleinere raadszaal en zijn er nog drie enquêtekamers en enkele bedrijfsruimten.

Het oeuvre van Bedaux kenmerkt zich vaak door een combinatie van modernisme en traditionalisme. Dit uit zich in een gebruik van modernistische vormen en tegelijkertijd ambachtelijke detaillering en traditionele materialen.³ Dit geldt ook voor het kantongerecht in Tilburg. De vorm van het gebouw is modern en strak. De afwisseling van geometrische vormen in de gevel en de grote vlakken natuursteen maken een zeer moderne indruk. De rechthoekige platen van muschelkalksteen worden onderbroken door de raamkozijnen van witgeschilderd staal. Het traditionalisme komt naar voren in de toepassing van baksteen en de detaillering.

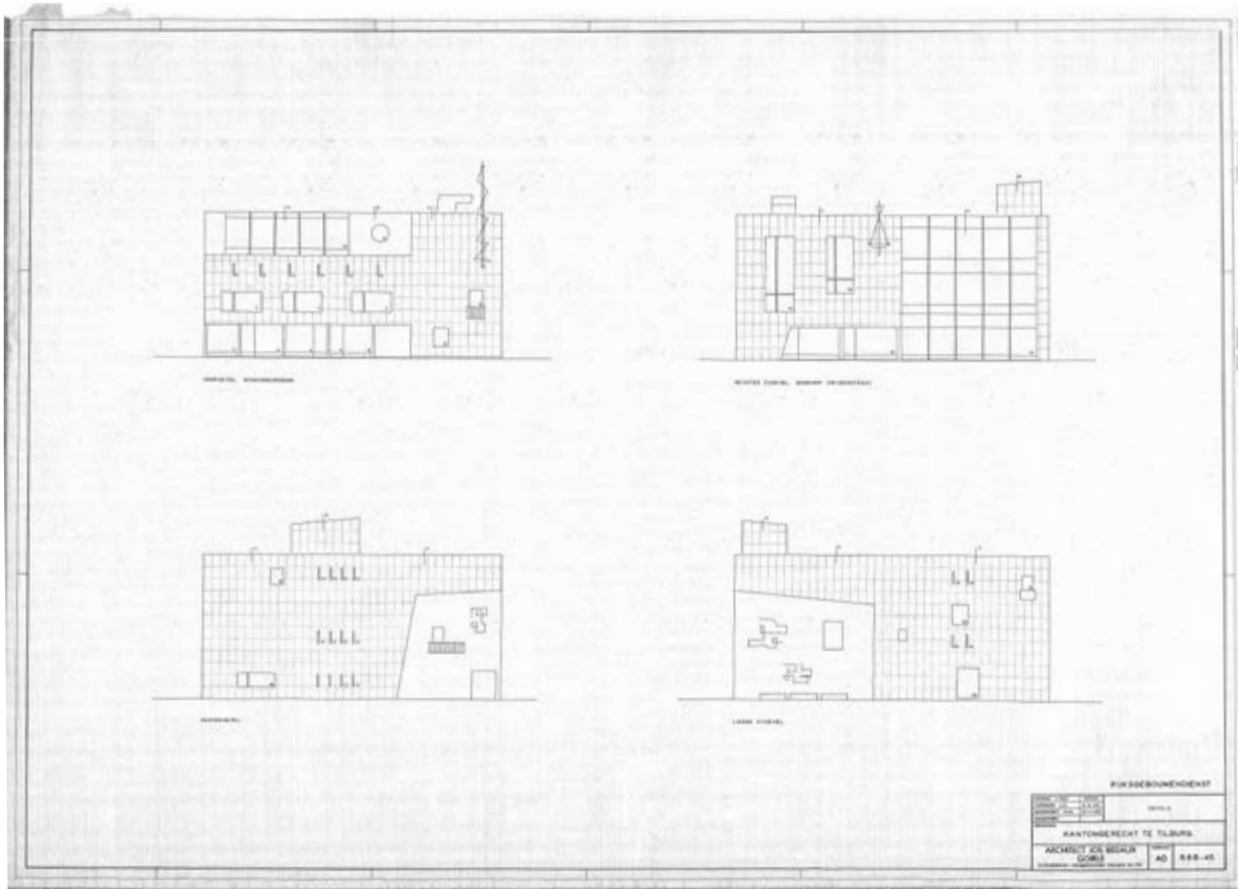
Op de hoek van de gevel aan het Koningsplein zijn de platen natuursteen 'uitgesneden', waarachter een doorlopend gemetseld gevelvlak tevoorschijn lijkt te komen met baksteensculpturen van kunstenaar Luc van Hoek. In de gangen, hallen en binnenplaats is grijze handvormsteen gebruikt. De vloeren zijn gelegd in Noorse leisteen in banden van wit marmer. Deze materialen en vooral het natuursteen passen bij de functie van het gebouw. Een directe verwijzing naar rechtspraak is het gevelsmeedwerk in de vorm van een weegschaal, naar een ontwerp van Bedaux en uitgevoerd door siersmid Jan Koldewey. Deze kunst is onderdeel van de percentageregeling kunst. Het woord 'rechtbank' op de voorgevel is een latere toevoeging en hoort niet bij Bedaux' ontwerp. De grote zittingszaal vormt een integraal ontwerp met afwerking (de originele lampen zijn nog aanwezig) en meubilair.

In 2007 wordt het pand gerenoveerd door Franken renovatie- en onderhoudsadvies in samenwerking met Bedaux de Brouwer Architecten.⁴ De indeling wordt daarbij licht gewijzigd, er komen klimaatinstallaties en er worden aanpassingen doorgevoerd voor de interne (brand)veiligheid. Het doel is een scheiding te creëren tussen bezoekers van de zittingen en medewerkers van de rechtspraak. De publiektoegankelijke ruimtes zijn zo veel mogelijk geconcentreerd op de begane grond. De trap die vandaar naar de bovenste verdiepingen leidt, is nu afgesloten met een glazen wand en deur. De publieke ruimtes op de begane grond kennen geen gescheiden routing. Wel zijn alle kamers geschakeld met tussendeuren, zodat je van de ruimte links in het gebouw helemaal kunt doorlopen

³ Leenen, 2010, p. 7-9.

⁴ Bureau Franken, z.d.

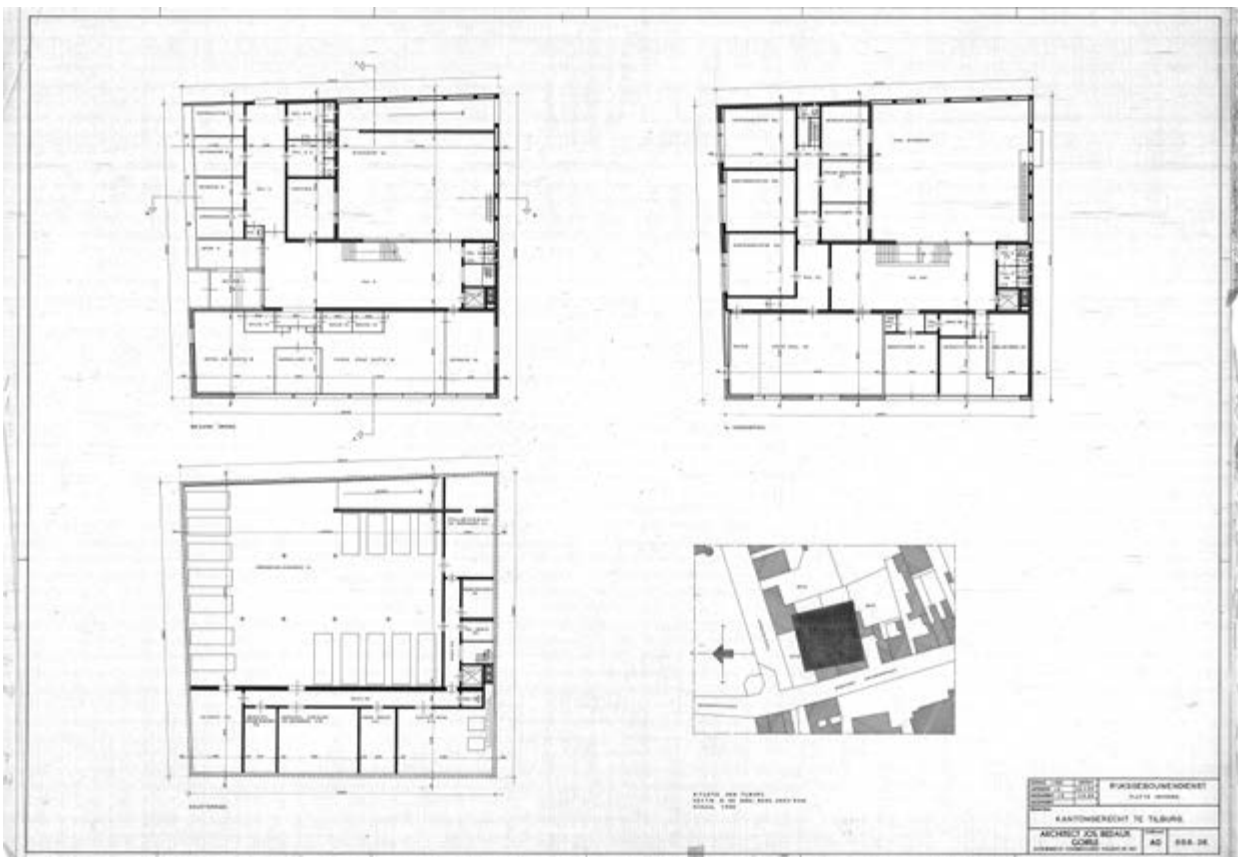

P.74. Gevelaanzichten en plattegronden kantongerecht, J. Bedaux, 1970.

P.75. Foto maquette kantongerecht, J. Bedaux, (Foto Farla en van Mackelenbergh, 1970).

'De combinatie van natuursteen met baksteen vind ik opvallend. Het bakstenen metselwerk tekent mooi af tegen de rest van de strakke muur.'

/ Crowdsourced data

P.76. Foto interieur kantongerecht, J. Bedaux (W. van Dusseldorp, 1972).

naar de ruimte uiterst rechts. Aan de wand van de binnentuin is een werk van kunstenaar Erik Odijk toegevoegd. Over het geheel genomen is het gebouw nog in zeer goede en grotendeels originele staat. Alleen in de muren rondom de binnentuin waren scheuren ontstaan waardoor vloermuizen naar binnen kwamen. De spouwwallen zijn gedeeltelijk dichtgespoten en er zijn speciale stenen ingelegd waar de vloermuizen doorheen kunnen zonder de voegen te beschadigen.

Het gerechtsgebouw in Tilburg is inmiddels te groot voor de hoeveelheid zaken. Onder meer door digitalisering en een andere organisatie van de personele bezetting wordt de rechtbank Zeeland-West-Brabant opgesplitst. Een deel neemt zijn intrek in het nieuwe gerechtsgebouw in Breda, en de Tilburgse rechtbank verhuist naar een kleiner pand in het centrum.

Ervaringsgeschiedenis | Oeuvrewerk

Het Tilburgse kantongerecht is een belangrijk gebouw uit het oeuvre van Jos. Bedaux. Hij wordt gezien als een van de belangrijkste Brabantse, en specifiek Tilburgse architecten van de twintigste eeuw en is daarmee een waardevolle figuur in de architectuurgeschiedenis van de stad.⁵ Bedaux' werk is in de regio Tilburg dan ook bekend onder het grotere publiek en zelfs populair.⁶

⁵ Van Putten, 2010, p. 66-67.

⁶ Leenen, 2010, p. 7.

P.78. Foto exterieur kantongerecht, J. Bedaux (R. Zwinkels, 2020).

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het gebouw is op doordachte wijze stedenbouwkundig gepositioneerd op een prominente locatie in de stad.
- Opvallend is de robuuste gesloten architectuur van de meeste gevels in natuur- of baksteen, overgaand in beeldreliëfs. Terwijl binnen het gebouw het daglicht toch volop toetreedt. De ingang is een opvallend subtiel ontworpen opening in de massieve natuurstenen voorgevel. Daarbij is bewust geen monumentaliteit gezocht zoals bij veel andere gerechtsgebouwen.
- Bijzonder waardevol is de architectuurgeleding binnen de kubus, met een verrassende hoge patio en een monumentale hoofdzittingszaal.
- Het kantongerecht is een representatief voorbeeld van het oeuvre van een belangrijk architect uit deze periode, Bedaux.
- Het gebouw heeft een hoge architectonische en cultuurhistorische kwaliteit door de grote geveldiversiteit, de ruimtelijke kwaliteit van het interieur en de verrassende plattegrond.
- Het gebouw is nog in zeer goede en grotendeels originele staat.

'Opvallend vind ik dat de westkant grote raampartijen heeft, terwijl de zuidkant heel gesloten is.'

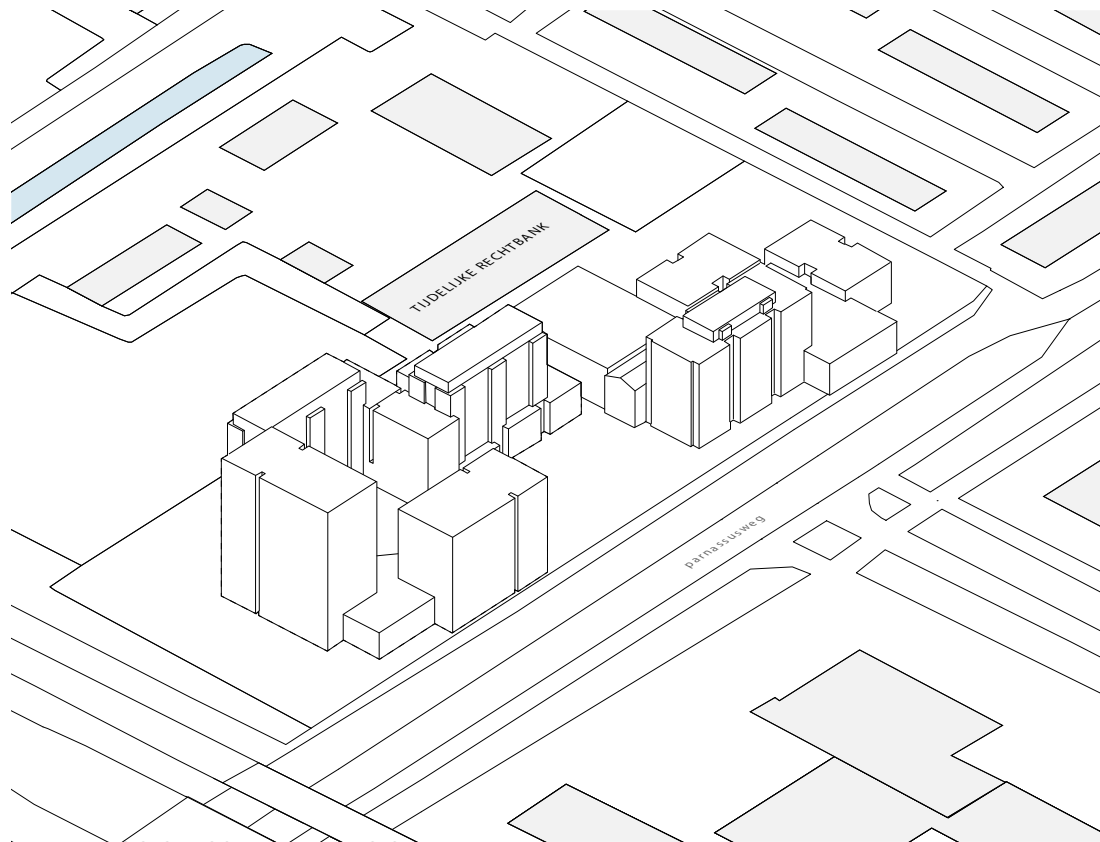
/ Crowdsourced data

Kantongerecht, Amsterdam

1969-1975

Architect	B. Loerakker, medewerkend architect E. Schwier
Adres	Amsterdam, Parnassusweg 280
Bouw	Kantongerecht bouwdeel E 1969-1975, bouwdeel AB en CD bouwjaar 1981-1990, bouwdeel F 1992-1996
Functie	Gerechtsgebouw
Oppervlakte	40.393 m ²
Status	Het originele kantongerechtsgebouw (1969-1975) is een gemeentelijk monument.
Huidige staat	Het complete Parnas-complex zoals gebouwd in 1969-1996 is in 2017 gesloopt met uitzondering van het kantongerecht en oudste deel, bouwdeel E.

P81. Foto exterieur kantongerecht, B. Loerakker, E. Schwier (Joop van Reeken Fotografie, 2004).

P82. Axonometrietekening stedenbouwkundige situatie.

Aanleiding en opgave

Begin jaren zestig ontstaan de eerste plannen om het Amsterdamse kantongerecht te verplaatsen van het Kleine Gartmanplantsoen in de binnenstad naar de rand van de stad. Door een grondruil tussen de gemeente en de Rijksgebouwendienst komt een perceel aan de Parnassusweg beschikbaar dat nabij de geplande ringweg ligt.¹ Architectenbureau Verster, Dijkstra & Cannegieter krijgt in 1967 de opdracht een ontwerp te maken. Na een eerste afgekeurde versie benadert deze groep in 1969 architect Ben Loerakker om op korte termijn met een nieuw ontwerp te komen. Dit wordt wel goed ontvangen en in 1972 kan de bouw beginnen.²

Het ontwerp van Loerakker markeert een ontwikkeling van de Nederlandse rechtbank als gebouwtype. Voor het eerst wordt namelijk het principe van een gescheiden circuit toegepast. Hierbij kunnen rechters zich van hun kamers naar de rechtszalen bewegen zonder daarbij de publieke wegen te kruisen. De wens om wegen te scheiden komt voort uit een verharding van strafzaken, die versterkte veiligheidseisen noodzakelijk maakt. De toevoeging van een gescheiden circuit voor rechters en voor advocaten, hun cliënten en publiek maakt de opdracht complexer wat betreft de organisatie van het gebouw. Loerakker moet hiervoor een werkbare oplossing vinden, want hoe dit eruit dient te zien is niet vooraf omschreven.³

Het kantongerecht is klaar in 1975. Drie jaar later koopt het Rijk de gronden ten zuiden van het gerechtsgebouw voor de bouw van rijkskantoren die op dat moment nog geen specifieke invulling hebben. Loerakker maakt hiervoor in hetzelfde jaar de eerste schetsen. De vier kantoortorens worden Parnas I en II genoemd. Vanwege ruimtegebrek en de moeilijke bereikbaarheid van de binnenstad valt in 1981 het besluit de arrondissementsrechtbank van de Prinsengracht naar de Parnassusweg te verhuizen. Loerakker past zijn eerdere ontwerpen daarop aan. In 1990 worden bouwdeel AB en CD in gebruik genomen.⁴ Net als in het kantongerecht uit 1975 wordt het systeem van een gesloten circuit toegepast voor de arrondissementsrechtbank (bouwdeel AB). Bouwdeel CD is bedoeld om wisselende rijksdiensten te huisvesten, maar wordt uiteindelijk geheel door Justitie benut vanwege een enorme groei van de rechterlijke macht.⁵ Met de oplevering van bouwdeel F is het Parnas-complex in 1996 af.

1 Galema, 2011, p. 17.

2 Van Gameren & Schilt, 1996.

3 Galema, 2011, p. 31.

4 Galema, 2011, p. 44-45.

5 Van Gameren & Schilt, 1996, p. 102.

P84. Foto exterieur kantongerecht, B. Loerakker, E. Schwier (H. van Gool, 1990).

Stedenbouwkundige context

Het Parnas-complex bestaat uit vier bouwvolumes die onderling verbonden zijn. Het rechthoekige perceel van 70 x 220 meter ligt aan de westzijde van de Parnassusweg, tussen de Prinses Irenestraat, Frederik Roeskestraat en de Ring A10. Het kantongerecht (bouwdeel E) ligt aan de noordkant van dit perceel.⁶

Een belangrijk stedenbouwkundig kenmerk van het gebied rondom de rechtbank is het gescheiden verkeerssysteem. De verbinding met de binnenstad bestaat uit de Parnassusweg en de Beethovenstraat, die aan elkaar zijn gekoppeld door de verhoogde Strawinskylaan. Over de verhoogde rijweg gaan het auto-, bus- en tramverkeer, terwijl hier onderdoor via tunnels het voet- en fietsverkeer over aparte paden voert. Vlak bij de rechtbank staan het World Trade Center Amsterdam, kantorencomplex Atrium en station Amsterdam Zuid in het tegenwoordig bekende gebied van de Zuidas. Kenmerkend is hier de bebouwing op vrije kavels, waardoor er clusters van grote vrijstaande gebouwen zijn ontstaan. Het Parnas-complex, dat zich uitstrekt van zuid naar noord, vormt in zijn totaliteit een eigen, visueel herkenbaar onderdeel van de skyline aan de Zuidas.

Architectuur

Het anno 2021 enig overgebleven deel van het Parnas-complex, het kantongerecht, is opgebouwd uit twee delen, een laagbouw met zittingszalen, en een zeven verdiepingen tellende hoogbouw van kantoren. Daarbij is er een parkeerdek van twee verdiepingen. De ontsluiting van het parkeerdek zit aan de kruising van de verhoogde Strawinskylaan en de Parnassusweg. Er zijn twee entrees. Op maaiveldniveau aan de zijde Parnassusweg voert een trap voetgangers naar een klein entreeplein. De tweede entree bevindt zich ter hoogte van het parkeerdek aan de westelijke kant van het gebouw. Onder het parkeerdek is tegelijk met de rechtbank ook een ondergrondse noodzetel gebouwd. Die is bedoeld voor de in Amsterdam gevestigde rijksdiensten, die daar in noodsituaties hun werk kunnen voortzetten.

De organisatie van het kantongerechtsgebouw is gebaseerd op een rechthoekig maatsysteem dat Loerakker daar speciaal voor heeft ontwikkeld. In dit maatsysteem neemt hij de zittingszalen als uitgangspunt en maakt deze tot standaardeenheid met een vaste maat van 10 x 16 meter. De rest van het gebouw is afgeleid van deze maten.⁷ De zalen zijn dubbel zo hoog als de kantoorverdiepingshoogte waardoor er tussenverdiepingen met kantoren voor de rechters kunnen worden gecreëerd. Deze bevinden zich

⁶ Galema, 2011, p. 15.

⁷ Galema, 2011, p. 16.

'De aparte raamindeling is iets wat direct opvalt aan het gebouw. Hierdoor krijgt het een mooie artistieke vorm. Daarnaast lijkt het alsof het gebouw in 3 aparte delen is ontworpen doordat er 3 uitstekende delen te zien zijn.'

/ Crowdsourcedata

P86. Foto interieur met trap en loopbruggen, B. Loerakker, E. Schwier (H. van Gool, 1990).

tussen de begane grond en de eerste publieke verdieping. De in totaal vier zittingszalen bevinden zich op twee verdiepingen en zijn twee aan twee gegroepeerd aan de west- en noordzijde van de centrale hal. De zalen zijn gescheiden door tussenbeuken, van waaruit de rechters de zalen kunnen betreden.

De publieke hal heeft zoals de architect het zelf omschrijft een brugfunctie tussen kantoren en zalen, zodat de wachtende bezoeker een beeld krijgt van het functioneren van een 'voor een leek vrij ondoorzichtig bedrijf'.⁸ Het gescheiden circuit komt ook tot uiting in de centrale hal. Op niveau -1 en 1 zijn de toegangen tot de zittingszalen voor iedereen behalve de rechters. De laatsten kunnen vanaf niveau 0 via loopbruggen van hun kamers door de hal naar de tussenbeuken wandelen, waar trappenhuisen de zittingszalen verbinden. De tussenbeuken zorgen voor geleiding in het volume. De enquêtekamers zijn gehuisvest in een bouwdeel dat grenst aan de Parnassusweg en drie lagen telt. Onder de hal bevindt zich een parkeergarage.

De architectonische uitdrukking van het kantongerecht wordt sterk bepaald door het materiaalgebruik. Het gebouw is afgewerkt in beton, en wel op drie manieren. De (dragende) betonnen kolommen en balken die ook in de hal zichtbaar zijn, hebben een textuur gekregen door een bekisting van ongeschaafde delen hout van ongelijke dikte. De gevelplaten hebben een andere afwerking door de toevoeging van nylon touwen aan de bekisting, wat van dichtbij een duidelijk herkenbare touwstructuur oplevert, maar van veraf een zachter beeld geeft.⁹ De betonplaten in de zalen hebben een verfijndere uitstraling. Ze zijn licht gebouchardeerd, waardoor enig reliëf in het oppervlakte ontstaat.

Het interieur van het kantongerecht bestaat uit natuurlijke materialen, zoals natuursteen voor de vloeren in de hal en op de trappen, wollen wandtapijten in de zittingszalen van de hand van Joost van Rooijen en Toon Verhoef, en meubilair van blank hout.¹⁰ De wandtapijten zijn integraal ontworpen in samenspraak met de architect. Ze zijn niet alleen decoratief, ze dienen tevens als geluiddemping. In de zittingszalen is schoonbeton toegepast voor de wanden, houten panelen voor de plafonds en tapijt voor de vloeren.

⁸ Loerakker, 1976, p. 49.

⁹ Galema, 2011, p. 32.

¹⁰ Loerakker, 1976, p. 51; Galema, 2011, p. 32.

P88, 89. Foto's interieur en
exterieur kantongerecht,
B. Loerakker, E. Schwier (Joop
van Reeken Fotografie, 2004).

P.90. Foto exterieur kanton-
gerecht, B. Loerakker,
E. Schwier (R. Zwinkels,
2020).

'De overloop van het oude gebouw naar het vernieuwde deel is erg opvallend omdat je heel duidelijk kan zien dat er een moderner gebouw aan is toegevoegd.'

/ Crowdsourced data

Ervaringsgeschiedenis | Rechtbank als publiekslocatie

Het gebruik van de rechtbank verandert vanaf eind jaren zestig, begin jaren zeventig. Door een sociale beweging in de advocatuur en het ontstaan van rechtswinkels wordt juridische bijstand ook bereikbaar voor burgers met minder draagkracht. Dit betekent dat de 'gemiddelde' Amsterdamse burger nu ook sneller een zaak kan aanspannen. De rechtbank wordt niet alleen drukker bezocht, maar krijgt ook een ander publiek. Daarbij neemt het aantal zaken enorm toe. Mede door veranderingen in wetgeving en door maatschappelijke ontwikkelingen zoals toenemende drugshandel en de activiteiten van de kraakbeweging in de hoofdstad wordt de Amsterdamse rechtbank terrein van een zeer divers publiek.¹¹

De invulling van het concept 'rechtbank' lijkt samen te hangen met de wensen van de gebruiker, en het beleid en opdrachtgeverschap van Justitie in die periode, namelijk een toenadering tot de burger. Door spraakmakende zaken komt het rechtsgebouw regelmatig als achtergrond in beeld via nationaal nieuws en op persfoto's. Zo verzamelen zich op het entreeplein aan de westzijde journalisten die ter plaatse mensen willen interviewen, maar is dit ook een plek voor protesten. Het aanzien van de rechtbank verwerft zo een plek in het collectieve geheugen.

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

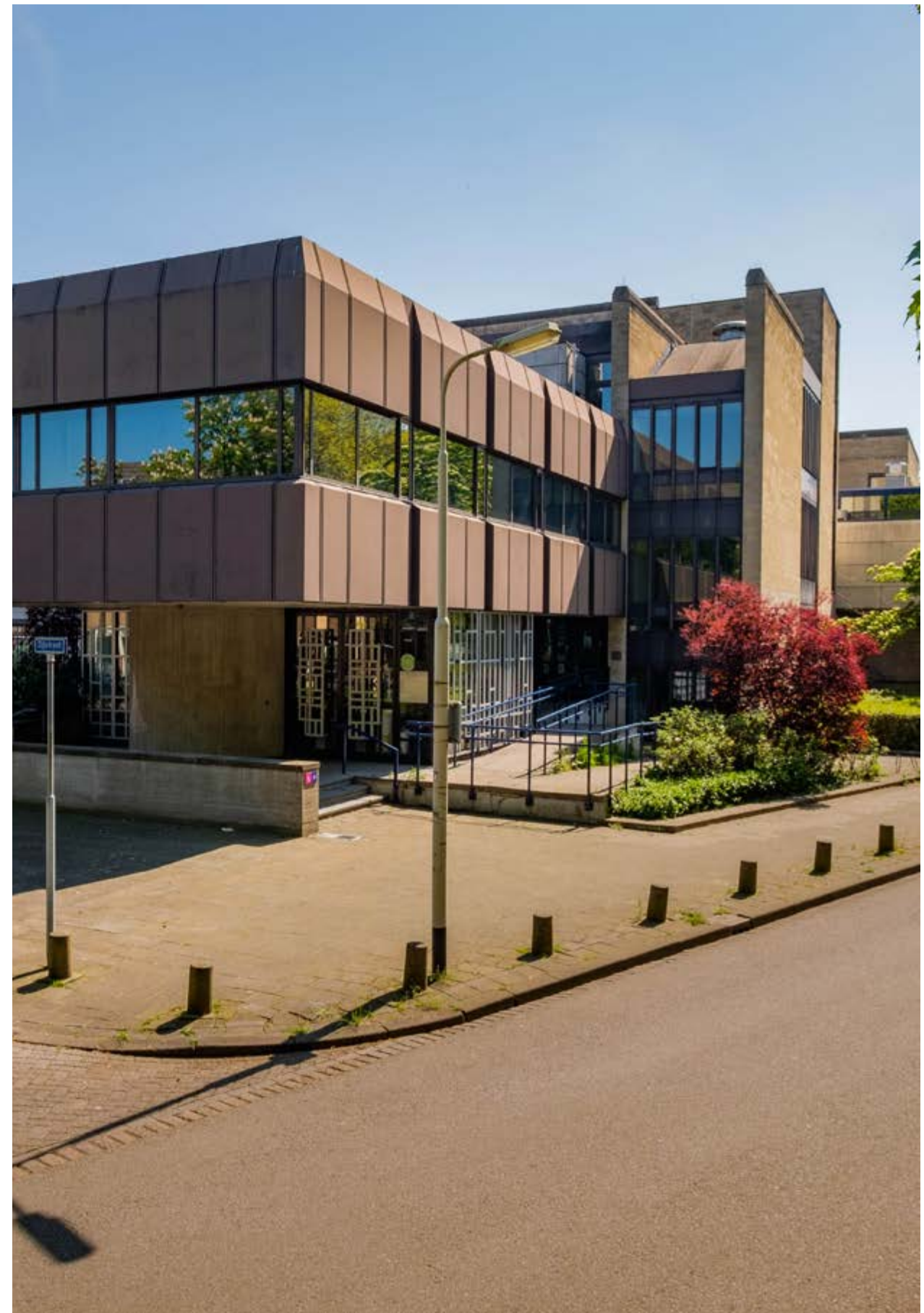
- De architectonische uitdrukking van het gebouw wordt in sterke mate bepaald door het materiaalgebruik van beton, dat overal in het zicht is. Daarbij maken kunsttoepassingen nadrukkelijk deel uit van het totale architectonische concept.
- De ruimtelijke indeling en beleving worden bepaald door een maatsysteem dat Loerakker ontwikkelt voor de rechtbank.
- Het gescheiden circuit voor rechtbanken wordt voor het eerst toegepast. Dit markeert de ontwikkeling van de Nederlandse rechtbank als gebouwtype.
- De stedenbouwkundige structuur rondom de rechtbank wordt bepaald door de gescheiden verkeersstromen voor gemotoriseerd en langzaam verkeer, wat typisch is voor het gedachtegoed uit de jaren zeventig.
- Het Parnas-complex is een markant onderdeel van de skyline van de Zuidas.

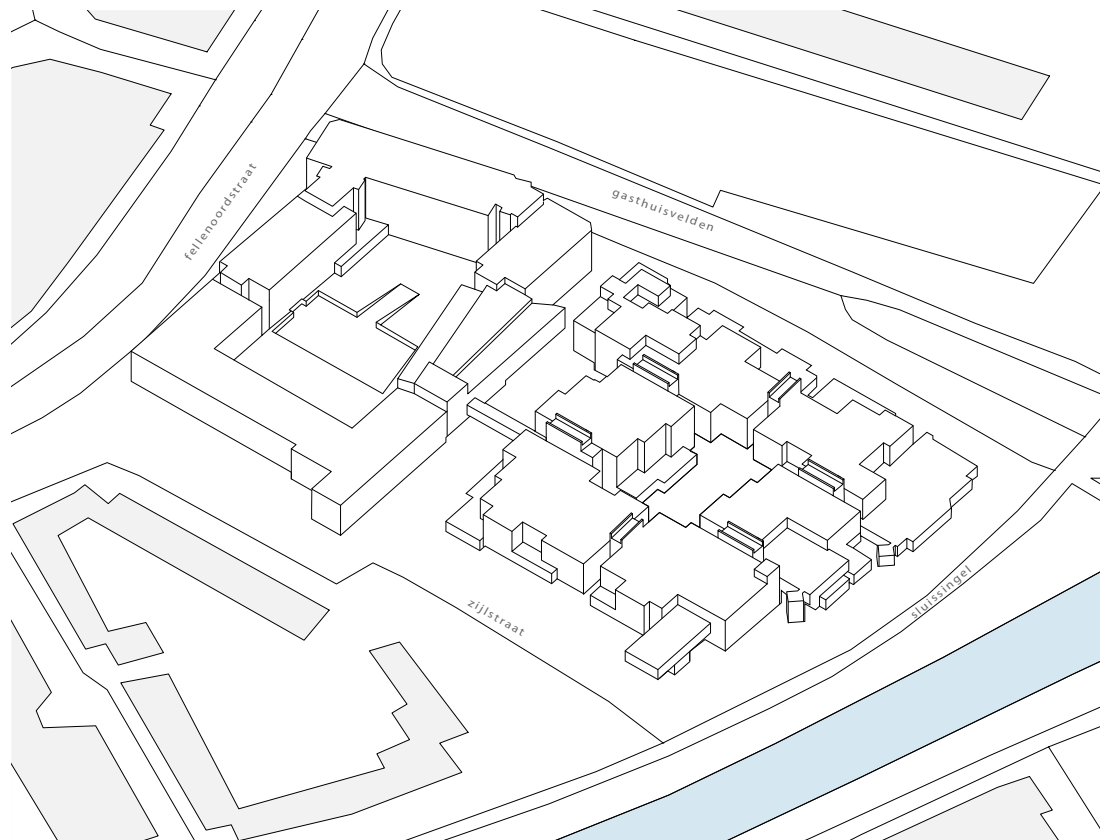
¹¹ Van der Brandt, 2006, p. 141-144.

Gerechtsgebouw, Breda

1975-1986

Architect	M. Bolten (ontwerp), J.C.M. Franken (uitvoering)
Adres	Breda, Sluissingel 20
Bouw	Ontwerp 1975-1980, bouw 1980-1986
Functie	Gerechtsgebouw
Oppervlakte	24.860 m ²
Status	Geen
Huidige staat	Niet meer in gebruik als rechtbank, verkocht aan de gemeente Breda in 2012.

P.93. Foto exterieur
gerechtsgebouw, Breda,
M. Bolten, J.C.M. Franken
(R. Zwinkels, 2020).

P.94. Axonometrietekening
stedenbouwkundige situatie
gebouw.

Aanleiding en opgave

Aanleiding voor de realisatie van dit gerechtsgebouw in Breda is zoals bij veel twintigste-eeuwse rechtbanken het oplossen van een capaciteitsprobleem. In 1975 begint architect Mart Bolten daarom aan een ontwerp dat alle diensten van het justitiële apparaat, die op dat moment in vijf panden zijn gehuisvest, samenbrengt in één gebouw. Het nieuwe pand moet ruimte bieden aan de arrondissementsrechtbank, het kantongerecht en het arrondissementsparket. Hierbij horen zes zittings- en vergaderzalen, enquêtekamers en griffies, een kantine, een klein cellencomplex met ruimte voor parketpolitie en een parkeergarage voor honderdvijftig auto's.¹

De opdracht is niet eenvoudig. Het nieuwe gebouw moet zowel openbaar toegankelijk zijn als streng beveiligd. De rechtbank moet representatief zijn voor de functie maar ook een terughoudend karakter krijgen. Het forse bouwvolume (90 bij 100 meter) moet worden ingepast en rekening houden met de schaal van de omgeving, die allesbehalve monumentaal is. De locatie ligt namelijk ingeklemd tussen een ontsluitingsweg en een woonwijk. Om tegemoet te komen aan de wensen van de gebruikers wordt een inspraakcommissie in het leven geroepen, waarin iedere afdeling vertegenwoordigd is.²

Stedenbouwkundige context

De rechtbank ligt tussen het oude centrum van Breda en de negentiende- en twintigste-eeuwse stadsuitbreidingen, op de hoek van de Sluissingel en de Gasthuisvelden vlak bij een van de hoofdtoegangswegen van Breda. De ingang van de rechtbank bevindt zich aan een klein plein naast de Sluissingel. Dit omdat er tijdens de ontwerpfasen een plan ligt waarin de Gasthuisvelden bestemd zijn voor doorgaand verkeer. Dit plan wordt echter tijdens de bouw in 1985 gewijzigd.³ De Gasthuisvelden zijn nu een ontsluitingsweg voor de wijk met twee rijbanen, waardoor de rechtbank met de rug naar de uitvalsweg ligt en een naar binnen gericht karakter heeft. Het pleintje markeert de hoofdingang van de rechtbank nauwelijks. Parkeren is voor bezoekers mogelijk aan de overkant van de weg.

¹ Anoniem, 1987.

² Ibid.

³ Ibid.

P.96 boven. Foto bezoek koningin Beatrix ter gelegenheid van de officiële opening, vlnr. minister van VROM E. Nijpels, Hare Majesteit Koningin Beatrix en de architecten, M. Bolten, J.C.M. Franken (J. van Gurp/BN De Stem, 1986).

P.96 onder. Foto gerechtsgebouw Breda, M. Bolten, J.C.M. Franken (J. van Gurp/BN De Stem, 1985).

Architectuur

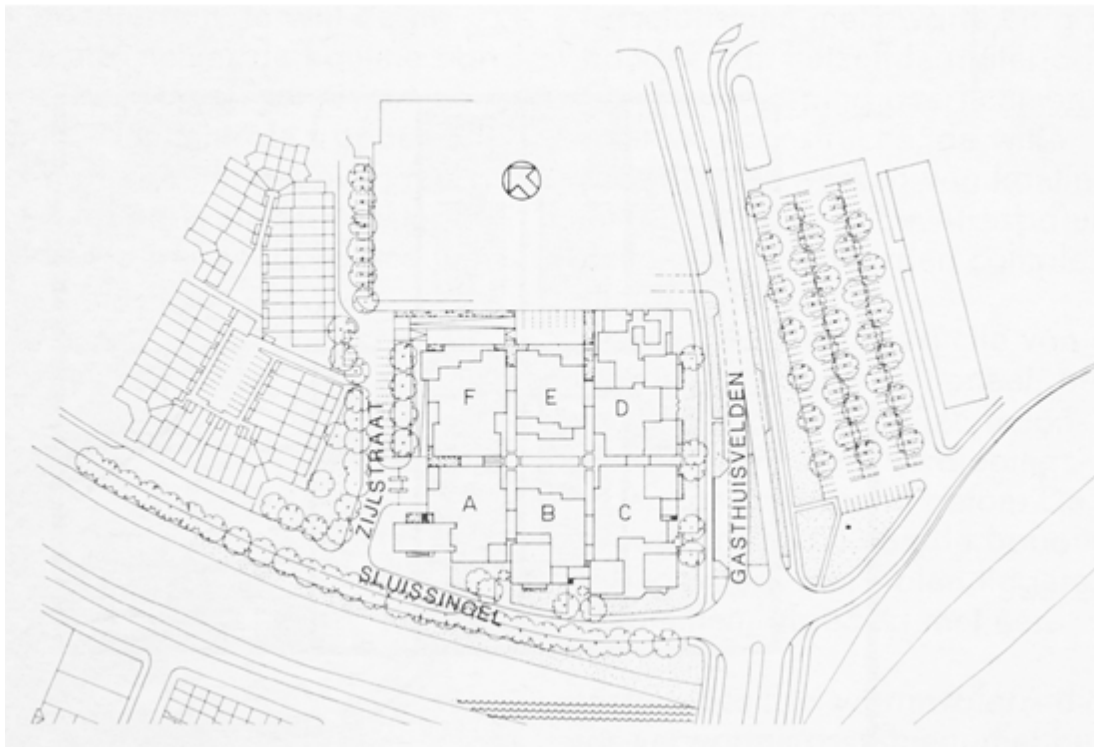
De vorm van de rechtbank houdt verband met de eis dat het gebouw moet passen bij de schaal van de omgeving. Vanwege het forse bouwvolume kiest de architect ervoor de rechtbank op te delen in zes verspringende bouwdelen, die aan elkaar geschakeld zijn met glazen verbindingdelen. Ieder bouwdeel bestaat uit blokken van 7,70 bij 7,70 meter en verspringt consequent 0,60 meter in hoogte ten opzichte van het naastgelegen bouwdeel. Zo krijgt het gebouw geen al te massieve uitstraling. De zes bouwdelen liggen gegroepeerd rondom een binnenhof van 20 bij 30 meter. De inrichting van de buitenruimte rondom de rechtbank en het binnenhof worden ontworpen door Riek Bakker en Ank Branders van bureau Bakker en Bleeker.

Het pand heeft als basis een betonskelet met prefab betonnen kolommen en gestorte vloeren. De betonblokken die zijn gebruikt als afwerking voor de wanden van het interieur hebben dezelfde maatvoering als de kalkstenen blokken aan de gevels. Hiermee komt het concept van 'het blok' terug in de hoofdvorm en de torens, tot op het niveau van de kleinste bouwsteen. De ramen en vliesgevels zijn van bruin gemoffeld aluminium. De houten kozijnen van de raadszalen aan de randen van het gebouw zijn in contrasterend blauw geschilderd. De gevel is afgewerkt met kalksteen uit de steengroeven van het Franse Saint-Maximin. Deze lichtgele steen wordt in Frankrijk en vooral in Parijs veelal gebruikt voor overheidsgebouwen en panden met een belangrijke status. Hoewel de associatie met overheidsfuncties in Nederland minder is dan in Frankrijk, kiest de architect deze steen welbewust om het gebouw karakter te verlenen.

Vanbinnen is het complex opgebouwd als een spiraal. Elke etage telt zes hellingen die het hoogteverschil naar de volgende etage overbruggen. Dus wanneer iemand een rondje loopt, is hij een verdieping hoger. De hellingen bevinden zich in glazen verbindingdelen tussen de torens, bedoeld om eentonigheid van de gangen te voorkomen en het geheel toegankelijk te maken voor publiek. Bij binnenkomst kunnen bezoekers naar de raadszalen wandelen, die alle op de begane grond liggen. Verder is sprake van een gesloten circuit zodat rechters en verdachten elkaar niet kruisen in het gebouw. Verdachten komen in busjes binnen via een beveiligde sluis in de parkeergarage en worden met een beveiligde lift naar de rechtszalen gebracht. De werk kamers van rechters en officieren zijn rechtstreeks verbonden met de rechtszalen, zodat zij gescheiden de zalen kunnen betreden.

P98. Situatietekening
 gerechtsgebouw, M. Bolten,
 J.C.M. Franken, 1986, *Bouw*, 42.

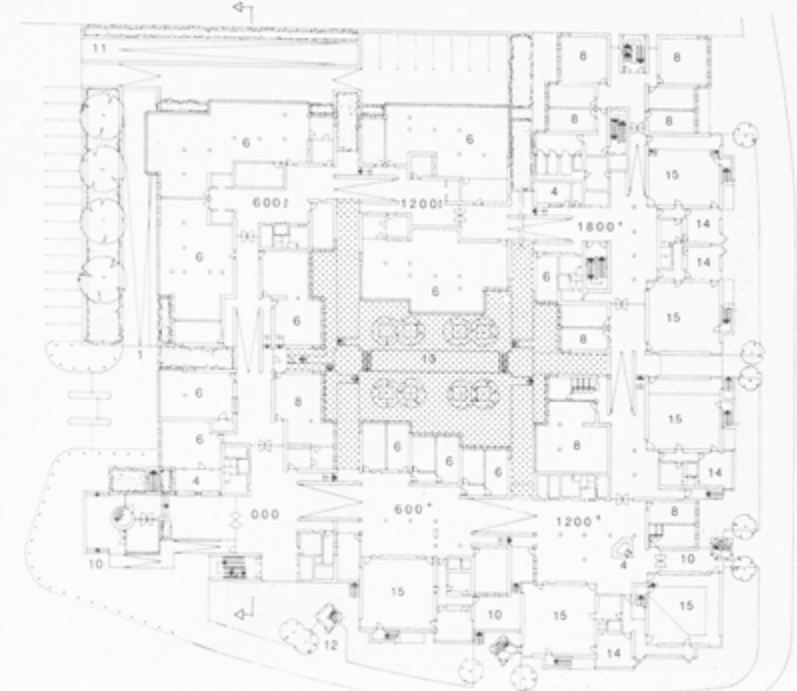
P99. Plattegrond begane
 grond en eerste verdieping
 met doorsnede tekeningen
 gerechtsgebouw Breda,
 M. Bolten, J.C.M. Franken,
 1986, *Bouw*, 42.

6000+ t/m 9600+

2400+ t/m 6000+

600+ t/m 2400+

'Opvallend zijn het overdekte gedeelte en de halfronde muur voorzien van een opening met een mozaïek vlakverdeling en sierdecoratie.'

/ Crowdsourced data

P.100. Foto gerechtsgebouw, M. Bolten, J.C.M. Franken (R. Zwinkels, 2020).

De invloed van de inspraakcommissie is direct af te lezen in het ontwerp van de zittingszalen. Deze zijn vierkant en de architect is aanvankelijk van plan de rechters in een hoek van de zaal op een podium te laten zitten met de partijen in een kuil ervoor, en het publiek op een verhoging daaromheen. Na verzet van de commissie wordt besloten iedereen gelijkvloers te laten zitten, behalve in de zaal waar de kantonrechter zitting houdt.⁴ De opstelling waarbij de rechters in een hoek zitten, wordt gehandhaafd om de afstand tot de aanwezigen zo klein mogelijk te houden.⁵

Het interieur van de rechtbank is bewust rustig gehouden. De muren bestaan uit betonblokken van gebroken wit, de plafonds zijn van metaal in dezelfde kleur. Op de vloer ligt grijsblauw tapijt en de deuren en kozijnen zijn beige.⁶ In de rechtbank is kunst op verschillende manieren vertegenwoordigd. Er zijn kunstwerken meeverhuisd uit de vorige rechtbank, zoals schilderijen en bustes. Vanwege de akoestiek worden in de raadszalen wandtapijten opgehangen van Ria van Eijk, Loes van der Horst en Jeanette Loeb. Er is ook kunst geïntegreerd in het gebouw, zoals het hekwerk van de hoofdingang van kunstenaar Joost Baljeu. De plafonds van de raadszalen bevatten ruimtevakwerk dat niet zozeer een constructieve functie heeft, maar bedoeld is om de ruimtes te verlevendigen.

Vanwege ruimtetekort en aangescherpte veiligheidseisen wordt de rechtbank van 1996 tot 1997 grondig verbouwd en gerenoveerd. Er komen nieuwe installaties en het gebouw krijgt een andere indeling. Alle publieksfuncties worden verplaatst naar de begane grond en de logistiek van het hele pand wordt aangepast met extra veiligheidsmaatregelen. Door een dragende kolom weg te halen en de constructie aan te passen, komt er ruimte voor een extra raadszaal. Het naastgelegen pand dat in gebruik is door het Openbaar Ministerie, wordt via een luchtbrug verbonden met de rechtbank. De renovatie wordt uitgevoerd door architect Frits Toben, de uitbreiding door architect Edith Winkler.⁷

In 2012 neemt de gemeente Breda de eigendom over van het Rijksvastgoedbedrijf. Op 14 september 2018 opent koning Willem-Alexander een nieuwe rechtbank aan de Stationslaan in Breda. Met 27 zittingszalen is de capaciteit enorm vergroot. De definitieve bestemming van het voormalige rechtbankgebouw is tot op heden niet bekend. Op dit moment wordt gezocht naar een nieuwe invulling. Tot die tijd wordt het gebouw tijdelijk verhuurd aan meerdere gebruikers.

4 Houben, 1986.

5 Ibid.

6 Anoniem, 1987, p. 44.

7 Huisman, 2005, p. 56-59.

P.102. Foto's gerechtsgebouw,
M. Bolten, J.C.M. Franken
(R. Zwinkels, 2020).

Ervaringsgeschiedenis | Blokkendoos

Rond de oplevering van de rechtbank in 1986 klinkt er kritiek op het ontwerp, de 'blokkendoos', en de gewijzigde planvorming. De stedenbouwkundige context wordt gezien als bepalend voor het gebrek aan connectie met de stad. Ook op de organisatie van het gebouw en de veiligheid is commentaar. De opgaande spiraal is niet ideaal als veilige routing. Vooral in 2018, als er een nieuw rechtbankcomplex komt, is er in media weer aandacht voor het gebouw uit 1986. De vergelijking met de nieuwe rechtbank valt niet positief uit voor het gebouw uit 1986. Een hoofdofficier noemt het 'een gebouw zonder uitstraling, een willekeurig kantoorgebouw'.⁸ Een van de klachten van de voormalige gebruikers is dat de organisatie, de lange gangen en de spiraalvorm het een onhandig en van binnen donker gebouw maken. De nieuwe gebruikers die er vanaf 2018 tijdelijk zitten, ervaren dezelfde problemen, maar vinden het wel een interessant gebouw om hun bedrijf in te vestigen.⁹

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het pand is opgedeeld in zes verspringende bouwdelen. Hiermee behoudt het een groot bouwvolume, maar krijgt het geen massieve uitstraling en past het bij de schaal van de woonomgeving.
- De rechtbank heeft vierkante rechtszalen, die afwijken van de standaard rechthoekige vorm. De rechters zitten op gelijke hoogte met de advocaten en het publiek.
- Bijzonder is de oorspronkelijke logistiek in het gebouw, met opgaande hellingbanen in plaats van trappen en een spiraalvormige routing. Er is daarbij een gescheiden circuit voor verdachten, publiek en rechters.
- Voor de afwerking van de gevel is lichtgeel kalksteen gebruikt om het gebouw meer karakter te geven. Dit is uniek in de Nederlandse context.

⁸ Joachems, 2018.

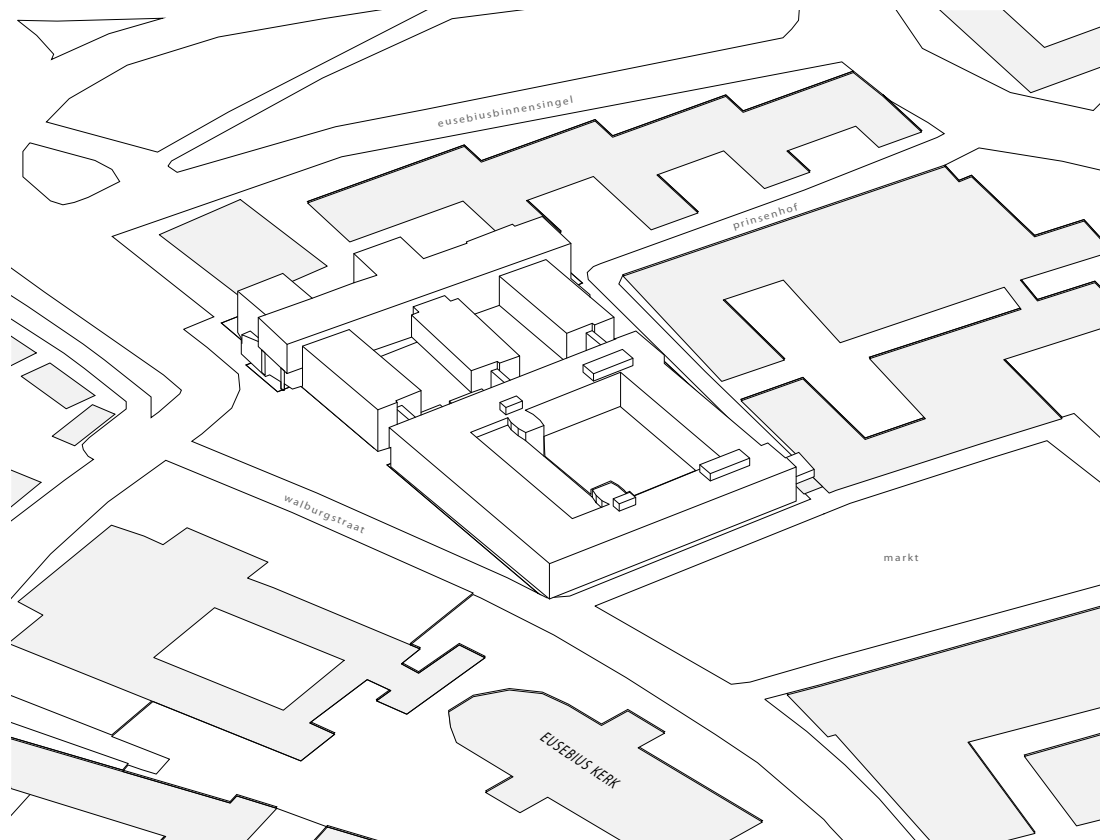
⁹ Verlinden, 2018.

Paleis van justitie, Arnhem

1959-1963

Architect	F. Sevenhuijsen
Adres	Arnhem, Walburgstraat 2
Bouw	Bouw 1959-1963, nieuwbouw 1994-1996, renovatie 1996-1998
Functie	Gerechtsgebouw
Oppervlakte	11.500 m ² originele gebouw, 15.000 m ² nieuwbouw
Status	Rijksmonument sinds 2015.
Huidige staat	De rechtbank is een van de grootste kantoorgebouwen in Arnhem, wordt nog steeds intensief gebruikt en is het centrum van de regio.

P.105. Foto paleis van justitie, Arnhem, F. Sevenhuijsen (R. Zwinkels, 2020).

P.106. Axonometrische tekening stedenbouwkundige situatie gebouw.

Aanleiding en opgave

Het paleis van justitie in Arnhem, dat in 1963 wordt opgeleverd, maakt deel uit van het wederopbouwplan (1950) voor de stad. Het oorspronkelijke gerechtsgebouw uit 1859 is net als bijna het hele stadscentrum verwoest tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 1953 neemt architect Frank Sevenhuijsen de opdracht voor de ontwikkeling van het nieuwe gerechtsgebouw over van rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff. Die heeft vijf jaar eerder al een voorlopig ontwerp gemaakt, waarop Sevenhuijsen voortborduurde. Het eindontwerp is een carrévormig gebouw van 70 bij 70 meter. Elk van de vier vleugels heeft drie verdiepingen en een souterrain. In het hart van het vierkant ligt een binnenhof, ontworpen door tuinarchitect Catharina Polak-Daniëls.¹ Deze rechtbank is het eerste twintigste-eeuwse paleis van justitie in Nederland.

In het vakblad *Bouw* van juni 1965 staat een analyse van het nieuwe paleis van justitie, met een omschrijving door de architect zelf. Aan de architectuur ligt het begrip 'orde' ten grondslag als motief voor de vormgeving en als echo van de functie die het gebouw zal huisvesten. De ordelijke hoofdopzet en de strakke ritmering aan de buitenkant weerspiegelen 'de in wetten gecodificeerde normen die onze samenleving over het onderling gedrag zichzelf (heeft gesteld en nog steeds) stelt'.²

Stedenbouwkundige context

In juni 1945 wordt een adviescommissie benoemd voor een wederopbouwplan. Vijf jaar later ontvouwt de commissie haar ideeën voor de invulling van het centrum van Arnhem. Het voorstel is dat het stadscentrum drie functies zal herbergen, namelijk een bestuurs-, handels- en winkelcentrum. Aangezien het marktplein, de Markt, van oudsher alle bestuursfuncties heeft verenigd, zal het bestuurscentrum hier opnieuw vorm krijgen met de terugkeer van het provinciehuis (1954), het paleis van justitie en het stadhuis (1968).³

Het paleis van justitie ligt op de hoek van de Markt en de Walburgstraat – iets noordelijker dan het vorige gerechtsgebouw. De hoofdentree die vroeger aan de Markt lag, is nu verplaatst naar de Walburgstraatzijde, tegenover de ingang van het stadhuis. Het gebouw heeft een duidelijke voor- en achterkant, waarbij de laatste wordt gebruikt als personeelsingang en waar de functie van gerechtsgebouw niet direct is af te lezen. De voorzijde heeft een duidelijke, representatieve functie.

Aan de oostkant staat aanvankelijk een bronzen beeldengroep op een hoge sokkel, het 'Salomonsoordeel', van André Schaller. Later verhuist de beeldengroep naar een prominente plek vóór de hoofdentree op een lagere sokkel.

¹ Van Dongen, 1965, p. 330.

² Ibid.

³ Zijlstra, 2006, p. 15-16. Het Rijksarchief heet nu het Gelders Archief.

P.108 boven. Foto van aankomst verdachten in een politiebuisje bij het paleis van justitie, F. Sevenhuijsen (R. Mieremet, Fotocollectie Anefo, 1975).

P.108 onder. Foto van demonstratie voor paleis van justitie, F. Sevenhuijsen (D. van Smirren, Fotocollectie Anefo, 1981).

Architectuur

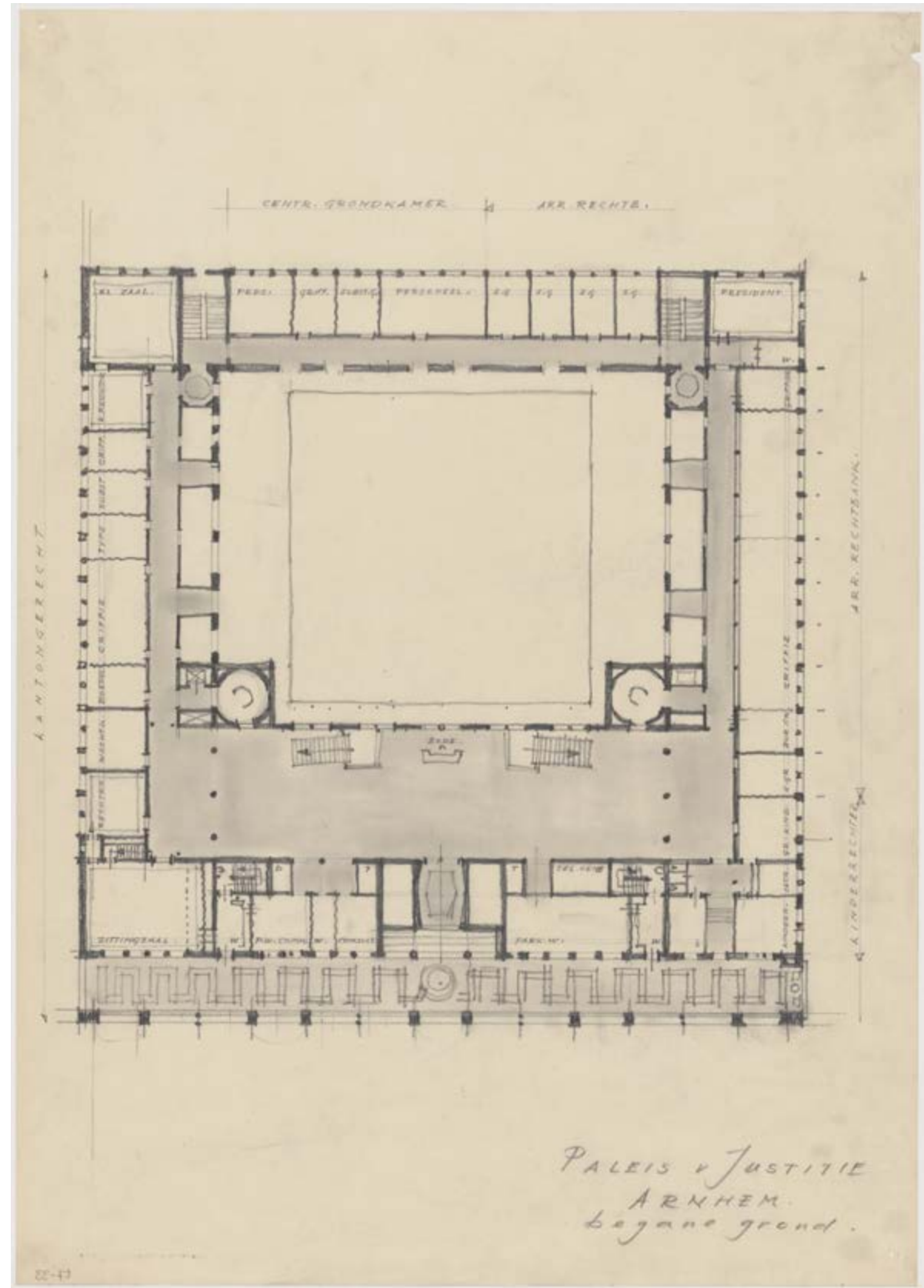
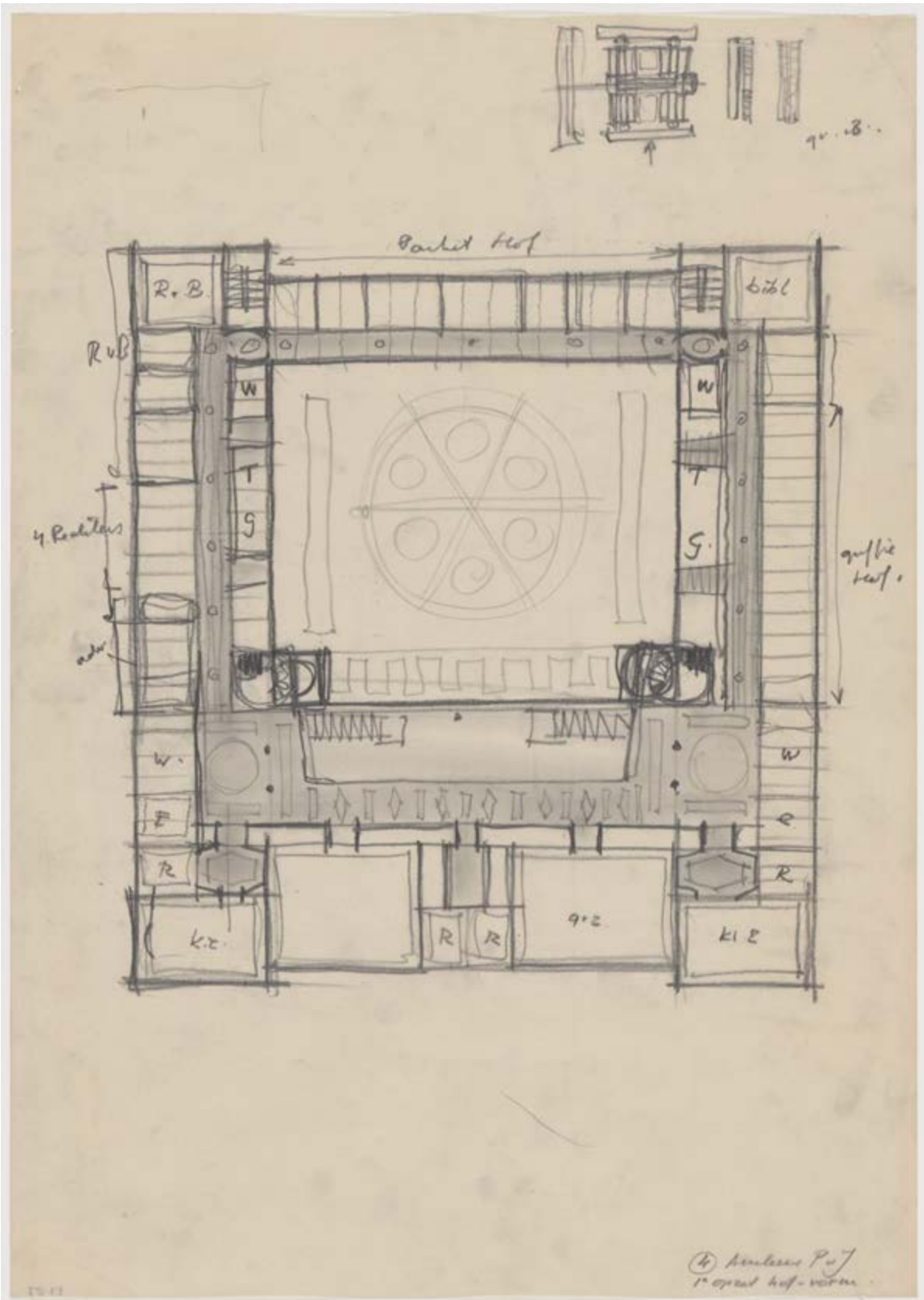
Het paleis van justitie heeft een carrévorm die iets afwijkt van een puur vierkant vanwege een noodzakelijke aanpassing voor de constructie. Daarmee meet het gebouw 66,76 meter aan de voorkant en 69,76 meter aan de achterkant.⁴ De verdiepingen staan op een kelder met een verhoogde plint en ramen die zorgen dat er daglicht binnenkomt. Tegen de noordgevel met de hoofdingang ligt een 5,5 meter diepe, open galerij, die fungeert als overgang tussen de openbare ruimte en de rechtbank. Het geheel heeft een gesloten karakter. Wie door de tourniquet de grote hal betreedt, komt in een 8,5 meter hoge ruimte. Het is er heel licht dankzij de grote glazen puien die zicht bieden op de binnentuin. Vanuit de hal leiden twee grote trappen naar de verdiepingen. De trappenhuisen komen aan de gevelzijde van de binnentuin naar voren als een soort torens. Op de eerste verdieping liggen aan de noordkant de grote zittingszalen. Verder bevinden zich hier de griffie van het gerechtsgebouw, het parket van de procureur-generaal, de raad van beroep en kamers voor advocaten en pers.

De vormgeving van de rechtbank is hybride. In Friedhoffs voorontwerp is er nog nadrukkelijk een classicistische vormtaal en ordening te zien, maar Sevenhuijsen heeft dit in zijn uitwerking aangepast. Friedhoffs visie is terug te zien in de vorm, opbouw en ritmering van het gebouw, maar door de constructie en materialisering krijgt het gebouw een heel andere uitstraling, met betonnen bekledingsplaten die in het zicht blijven en een strakke belijning.

Het gebouw bestaat uit een betonconstructie van Schokbeton met prefab betonnen bekledingsplaten. De gevelplaten zijn deels gebouchardeerd en gevat in lichtere omlijstingen van beton, zodat een patroon van vierkante en rechthoekige vlakken ontstaat. Er is een grote hoeveelheid natuursteen in het gebouw verwerkt, zowel buiten als binnen.⁵ De galerij bestaat bijvoorbeeld uit 400 vierkante meter basaltlava-tegels met daarin een patroon van travertijn. De vloeren op de begane grond na de entree en op de eerste verdieping zijn bekleed met kwartsiet dat in een patroon is gelegd. De afwerking en relatie tussen in- en exterieur maken het gebouw van hoogwaardige kwaliteit. Zo zijn de helderheid en structuur aan de binnen- en buitenkant zichtbaar. Zie bijvoorbeeld de verticale delen in de buitengevel en de daarachter gelegen panelen: dit idee komt terug in de binnenwanden, waar het hout dezelfde structuur en lijnen heeft. De architect heeft het interieur bewust afgestemd op de functie, zo wordt uitgelegd in *Bouw*: 'In het inwendige is zoveel mogelijk gestreefd naar een sfeer die past bij het weldoordacht afwegen van beslissingen die soms

⁴ Zijlstra, 2006, p. 63.

⁵ Verder is er gebruik gemaakt van marmer zoals carrara en cristallino en vert de suède; natuursteen zoals kwartsiet, beola agente, solnhofer, petit granit, serpentino en comblanchien. Zie: Anoniem (1963h), p. 1394.

P.110. Schetstekening paleis van justitie, F. Sevenhuijsen, 1956-1959.

P.111. Tekening paleis van justitie, F. Sevenhuijsen, 1956-1959.

P.112. Foto paleis van justitie, F. Sevenhuijsen (R. Zwinkels, 2020).

zeer diep in het leven van de mens kunnen ingrijpen. Architectonisch komt dat neer op rust in vorm en kleur en bouwkundig op een zorgvuldige akoestische behandeling der onderdelen.⁶ In het interieur zijn hardhout, veel natuursteen en geglazuurde baksteen verwerkt. De lampen zijn een ontwerp van Sevenhuijsen. Het gebouw heeft veel verschillende zittingszalen, die variëren in openheid. De meeste hebben een natuurlijke lichtinval, een enkele zaal heeft dit niet. Vandaar dat sommige muren later gewit zijn. Verder worden er kunstenaars aangetrokken om het interieur te verrijken. Zo ontwerpt Lex Horn twee grote wandtapijten voor de raadszalen. In 2004 worden er glas-in-loodpanelen van Joost Swarte toegevoegd aan veertien ramen op de eerste verdieping, met afbeeldingen die de rechtspraak verbeelden.

Begin jaren negentig wordt de rechtbank uitgebreid door architect Jan Dirk Peereboom Voller. Het gebouw krijgt er een nieuwe verdieping bij, die qua architectonische uitdrukking in lijn is met de bestaande architectuur. De nieuwbouw heeft een kam-vorm, van een rechthoekig gebouwdeel met daaraan drie rechthoekige 'tanden', die weer met luchtbruggen in verbinding staan met de oudbouw.⁷ Aan de achterzijde zijn oud- en nieuwbouw wel duidelijk te onderscheiden door de uitspringende nieuwe vleugel.

Ervaringsgeschiedenis | Statige moderniteit

Dit is het eerste naoorlogse gerechtsgebouw van Nederland en het eerste twintigste-eeuwse paleis van justitie. Het is bovendien op praktisch dezelfde plaats gebouwd als de tijdens de oorlog gebombardeerde rechtbank. In nationale kranten rondom de opening worden deze feiten dan ook herhaaldelijk genoemd. Het ontwerp wordt eigentijds genoemd maar toch passend bij de statige functie.⁸ Het gebouw straalt gezag uit. Dit vanwege het kleurgebruik, de classicistische elementen, de hoogte en de ruime opzet van de buitenruimte en de entreehal. Als rijksmonument wordt het gebouw onder meer gewaardeerd omdat het een belangrijk onderdeel is van de wederopbouw van het Arnhemse bestuurskwartier. Burgers kunnen het gebouw veel minder waarderen. Zo wordt het paleis van justitie tot het lelijkste gebouw van Arnhem verkozen vanwege de achtergevel en de toegevoegde derde verdieping.

⁶ Van Dongen, 1965, p. 329.

⁷ Ministerie van VROM, 1998, p. 2 en 4.

⁸ Zie bijvoorbeeld: Anoniem, 1963a, 1963b, 1963c.

P.114. Foto's entree paleis van justitie, F. Sevenhuijsen (R. Zwinkels, 2020).

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het paleis van justitie in Arnhem heeft een hoge architectonische waarde en vormt een gesamtkunstwerk door de sterke eenheid in architectuur, interieur en de bijzondere afwerking inclusief kunst en inrichting.
- Het vormt samen met het provinciehuis en het stadhuis een fraai ensemble uit de wederopbouwperiode, waarbij de rechtbank gebouwd is als het eerste twintigste-eeuwse paleis van justitie in Nederland.
- Het gebouw heeft zijn oorspronkelijke functie behouden. De uitbreiding en renovatie onder leiding van Peereboom Voller sluiten in stijl en organisatie van de ruimte aan op de oudbouw.
- Het paleis van justitie in Arnhem is een voorbeeld van de toepassing van Schokbeton en het hoogwaardige gebruik van beton als onderdeel van de architectuur.

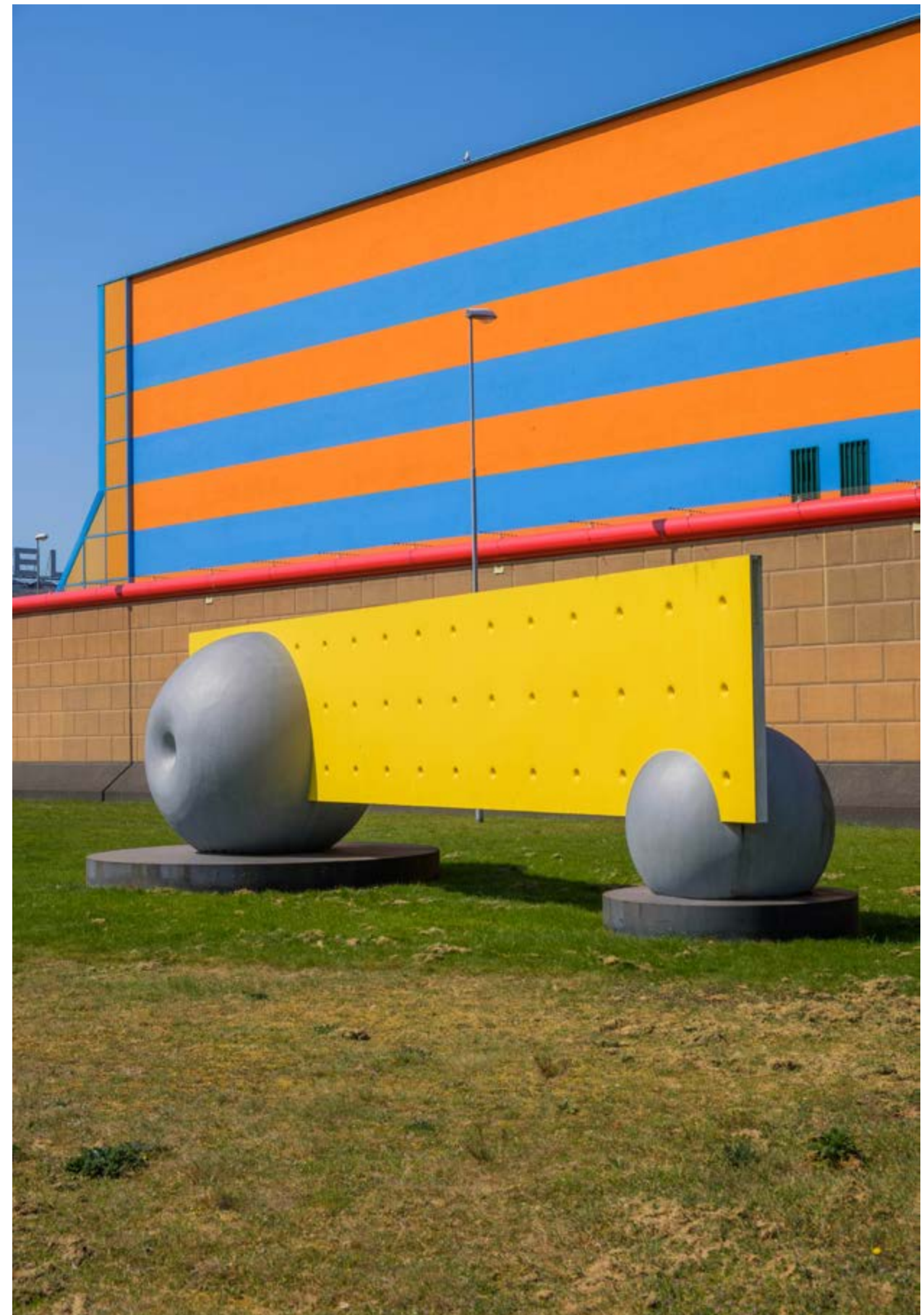

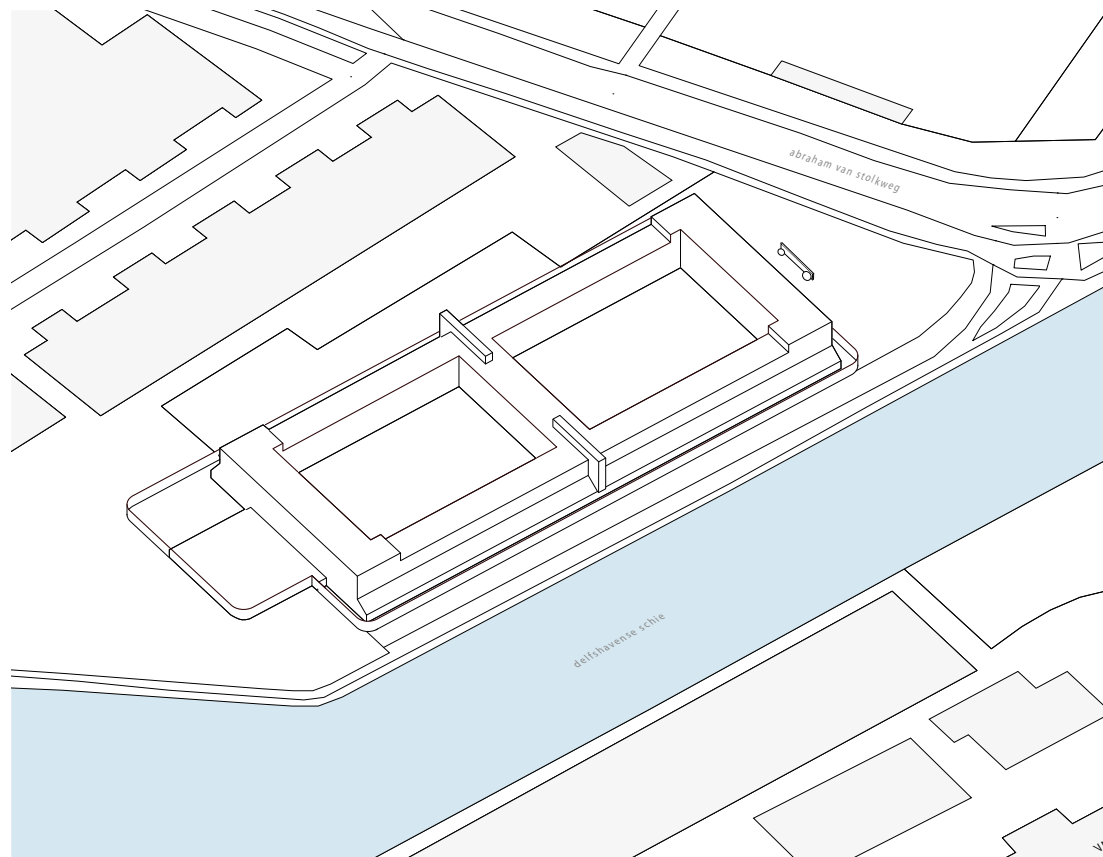
'Voor de ingang langs loopt een lange galerij. Die doet denken aan een stoa uit de oudheid. Deze wordt versterkt door de kolommen, waarvan sommige uitsteken.'

/ Crowdsourced data

Penitentiaire inrichting de Schie, Rotterdam 1988-1989

Architect	C. Weeber, de Architecten Cie (sinds 2013 Cie.)
Adres	Rotterdam, Professor Jonkersweg 7
Bouw	1988-1989
Functie	Gevangenis
Oppervlakte	19.500 m ²
Status	Geen
Huidige staat	De Schie is in 2021 nog steeds in gebruik als gevangenis. De entree is aangepast en er is een parkeerplaats aan de entreezijde aangelegd. In het interieur is het originele kleurschema verdwenen.

P.117. Foto van kunstwerk 'Schöne gelbe Mauer' (A. Eikelenboom, 1990) voor penitentiare inrichting de Schie, Rotterdam, C. Weeber (R. Zwinkels, 2020).

P.118. Axonometrische tekening stedenbouwkundige situatie gebouw.

Aanleiding en opgave

De bouw van penitentiare inrichting de Schie in Rotterdam komt voort uit een bouwprogramma van Justitie uit 1985. Vanwege het oplopende cellentekort in die tijd worden twaalf bestaande complexen gerenoveerd of uitgebreid en komen er zeven nieuwe bij: in Arnhem, Grave, Hoorn, Hoogeveen, Leeuwarden, Rotterdam en Sittard. Met de eerste drie wordt direct grote haast gemaakt. Voor de overige vier nieuwbouwprojecten, waaronder de Schie in Rotterdam, is 42 maanden uitgetrokken – iets meer tijd, maar nog altijd krap bemeten.¹

Deze vier nieuwe complexen moeten allemaal voldoen aan hetzelfde programma van eisen. Dit is ontwikkeld op basis van een studie door de Rijksgebouwendienst samen met de Technische Hogeschool Delft, het ministerie van Justitie en particuliere ontwerp bureaus. Elk complex moet beschikken over 252 cellen van ieder 10 m² en een nuttig vloeroppervlakte van 10.800 m². Per 24 cellen is er een 'huiskamer' voor gedetineerden, er zijn werkplaatsen, sportvoorzieningen, ruimtes voor bezoek, luchtplaatsen en ruimtes voor personeel en administratie.² De beveiliging is uiteraard zeer belangrijk. Het concept uit de jaren zeventig, waarbij gedetineerden in kleinere groepen bij elkaar worden gezet, is niet veilig genoeg en te kostbaar gebleken. Daarom wordt nu uitgegaan van individuele opsluiting en beheersing.³ Voor de afzonderlijke bouwprojecten worden verschillende ontwerpers gekozen. De opdracht voor de penitentiare inrichting de Schie gaat eind 1985 naar Carel Weeber van de Architecten Cie. Vier jaar later, op 13 december 1989, opent de gevangenis haar deuren.

Stedenbouwkundige context

Penitentiare inrichting de Schie ligt buiten het centrum van Rotterdam, aan het water van de Delfshavense Schie. Het complex ligt geheel vrij in de omgeving, met de rug naar de stad. De entree ziet op de waterkant en bezoekers moeten praktisch helemaal om het gebouw heen lopen om naar binnen te kunnen. Het gesloten blok met zijn opvallende kleur contrasteert sterk met de omgeving, maar er is wel degelijk een relatie. De architect heeft bewust voor oranje gekozen om zijn ontwerp te laten afsteken tegen het icoon aan de overkant van het water, de zilverkleurige, glazen Van Nellefabriek.⁴

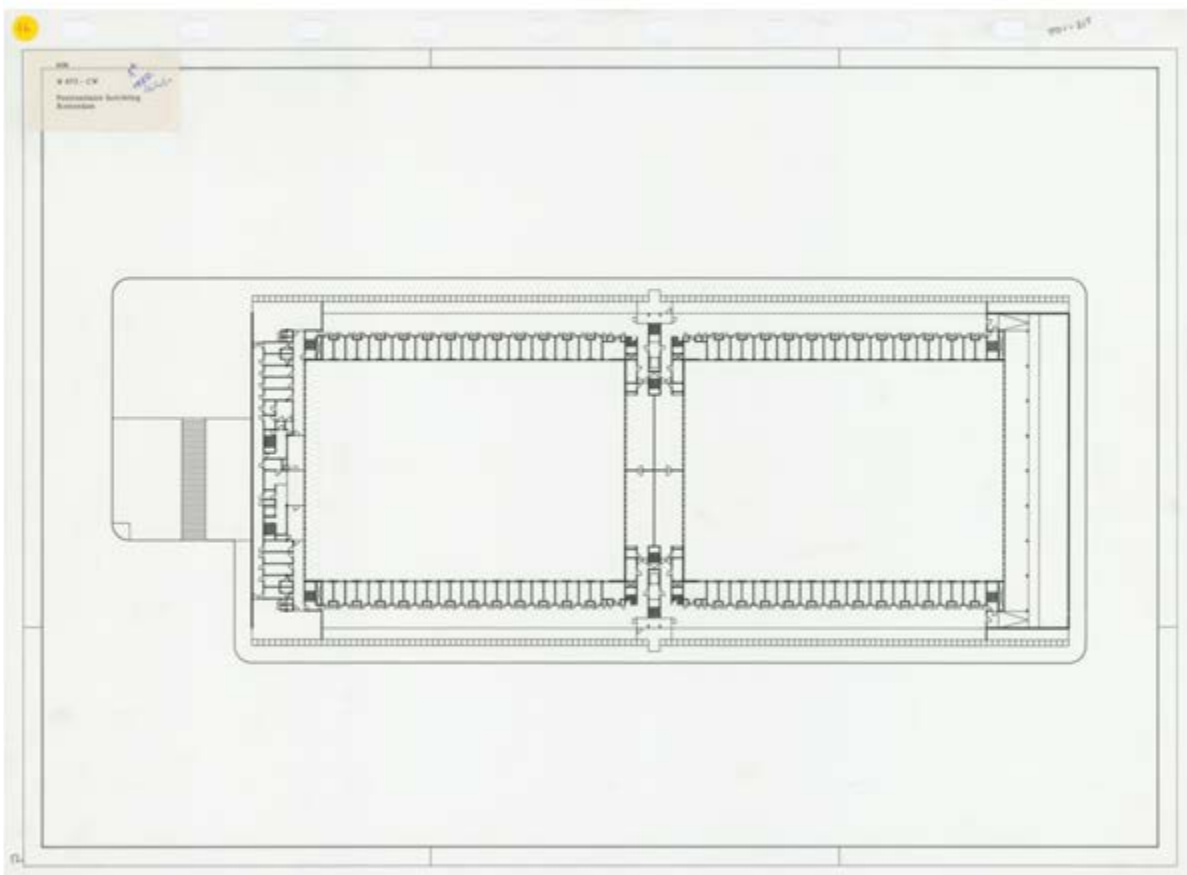
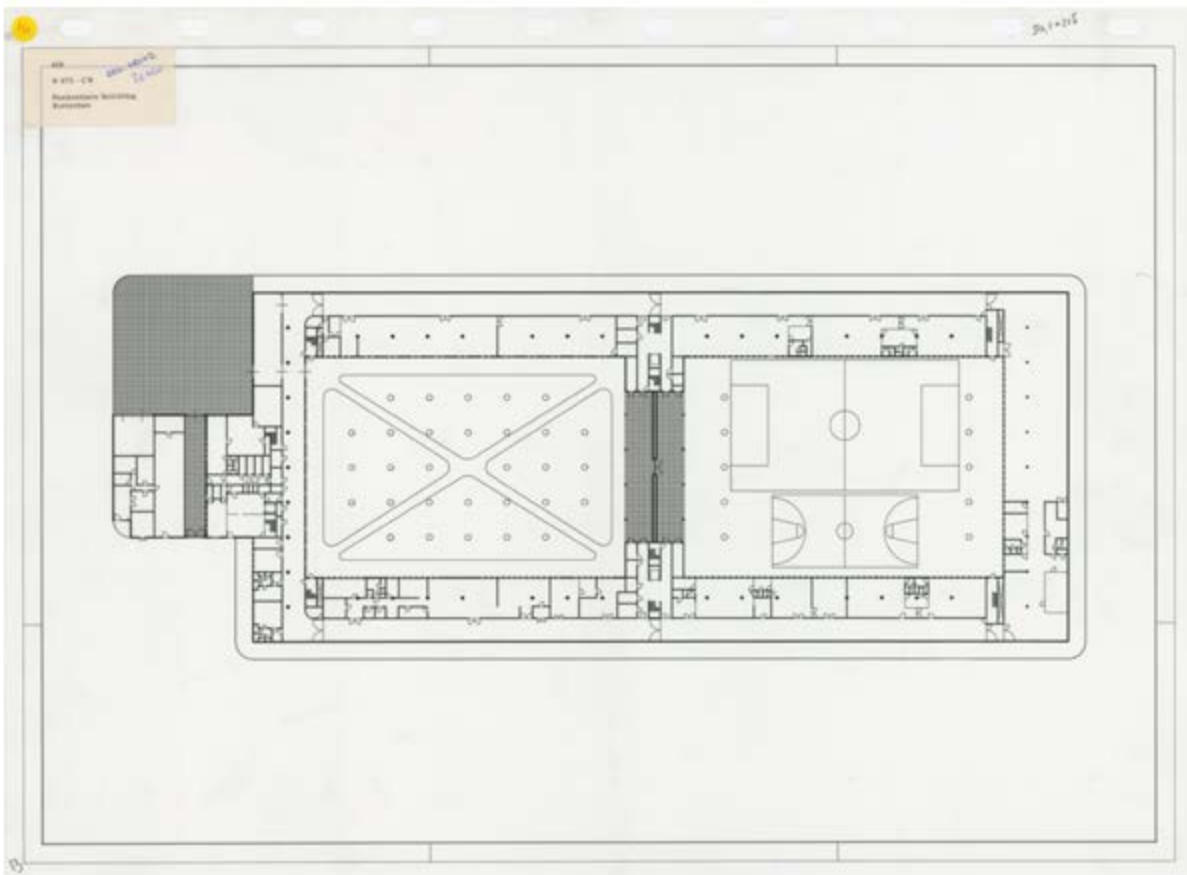
De buitenruimte rondom het gevangeniscomplex is minimaal ingericht. Het zicht rondom is vrijgehouden, vanwege de veiligheid én vanwege de Van Nellefabriek aan de overzijde van het water. Op het driehoekige voorterrein van het complex komt een gazon met een kunstwerk van Alfred Eikelenboom, 'Schöne gelbe Mauer' (1990). De bestrating van de Professor Jonkersweg en het parkeerterrein zijn neutraal in verhouding tot het gebouw.

1 Van Dijk, 1990, p. 25.

2 Ibid; De Graaf, 1987, p. 10-25.

3 De Graaf, 1987, p. 11-12.

4 Lootsma, 1990, p. 44.

P.120. Tekeningen begane grond en eerste verdieping, C. Weeber, 1985-1989.

Architectuur

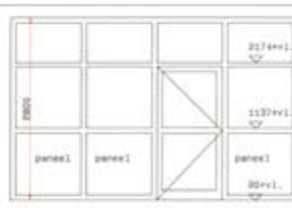

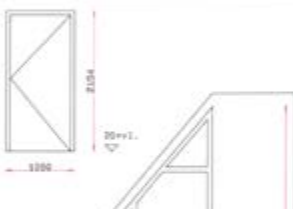
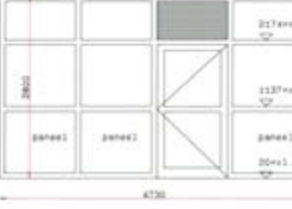

Het complex bestaat uit een ommuurde rechthoek waarbij de ruimtes zijn gegroepeerd rondom twee binnenhoven: de wandelplaats en sportplaats. De geheel gesloten muur van 5 meter hoog staat op 5 meter afstand van het gevangenisbouwblok en heeft één onopvallende opening. Het gebouw telt drie verdiepingen waarbij de langste gevels vanaf de eerste tot de derde verdieping achteroverhellen.

Penitentiaire inrichting de Schie is een opvallende verschijning in de omgeving. Aan de lange buitenzijden zitten kleurige aluminium vliesgevels met dichte en half-transparante glazen panelen die feloranje zijn gespoten en in felblauwe kozijnen gevat. De korte zijden van het gebouw zijn gepleisterd en in afwisselend oranje en felblauwe banen geschilderd. De gevangenis heeft een gesloten karakter, passend bij de functie. De gevel aan de stadszijde bevat slechts vier kleine vensters. Je kunt van buitenaf niet naar binnen te kijken. De muur om het gebouw heeft een zwarte basis en lijkt opgebouwd uit rusticablokken, maar bestaat uit betonnen platen. Aan de bovenkant is de muur afgewerkt met rood staal. De entree is oorspronkelijk opgenomen in de muur en wordt pas zichtbaar als een deel van de muur op scharnieren openzwaait.

De indeling van het gebouw is gebaseerd op de typologie van een klooster: '(...) deze gevangenis is een klooster, alleen ligt de gang hier niet aan de binnenkant maar aan de buitenkant', aldus de architect.⁵ Een kloostergang ligt doorgaans om een afgesloten binnenhof in het midden van het kloostercomplex. De gang van de Schie loopt langs de cellen en andere ruimten, de zogenoemde circulatiezone, maar dan aan de buitenste randen van het bouwblok en niet om de binnenhoven van de gevangenis. Dit versterkt het naar binnen gekeerde karakter van het complex.

Op de begane grond liggen de keukens, magazijnen, werkplaatsen en de toegang tot de luchtplaatsen. Alle cellen bevinden zich op de eerste, tweede en derde verdieping, aan een open galerij met een vide die alle verdiepingen beslaat. Hierdoor kunnen bewakers in een rechte zichtas langs cellen surveilleren. Aan het einde van elke galerij zit een bewaker in een 'statische post' en houdt daar het overzicht over de afdeling.

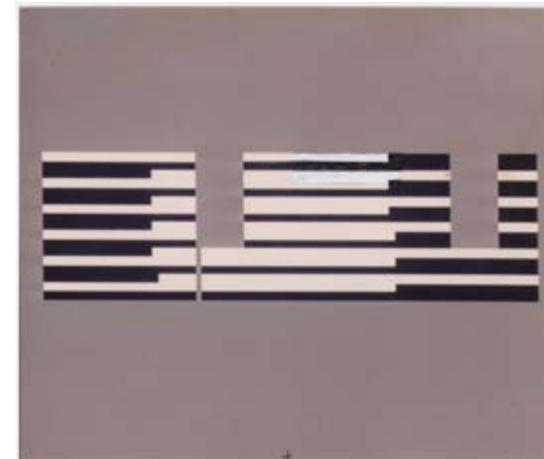
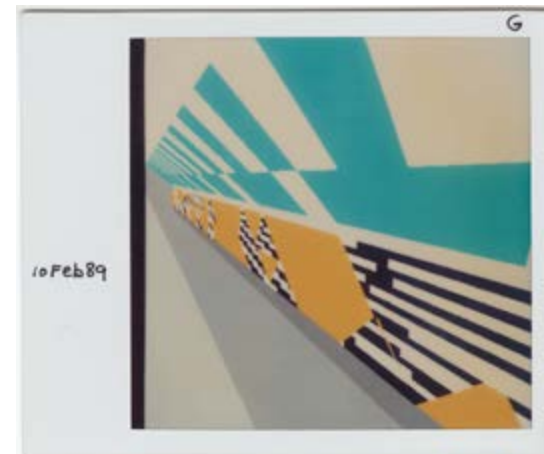
⁵ Van Dijk & De Graaf, 1990, p. 29.

VOOR	KOZIJN			OPMERKINGEN	VOOR	KOZIJN			OPMERKINGEN
	merk	aantal	get. gep.			merk	aantal	get. gep.	
	0 31	1		deur profielstaal glas: 50g doorlopend holonite dorpel		0 34	1		glas: 50g doorlopend holonite dorpel
	0 30	1		glas: 50g doorlopend holonite dorpel		0 35	1	1	deur 80x210 hout hd 60 zelfsluitend holonite dorpel
	0 33	1		deur profielstaal glas: 50g doorlopend holonite dorpel rooster boven deur		0 36	2	2	00 30 glas: PND

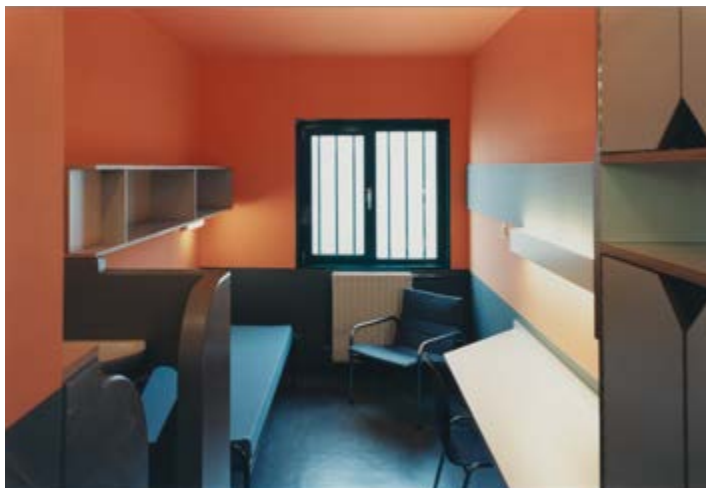
Hoopstad Weeber Van Tilburg	architecten bna bna	merk	P.I. RUTTERDAM	datum	12 08 87
Wijnhaven 8 3011 HP Rotterdam	Telefoon 020-41 41 877	onderdeel	Binnensijpanen profielstaal	wijziging	05 08 87
		versnummer	878	tekeningnr.	0 48
		projectarchitect	C. Weeber	staafnr.	S 06

'Dat het gebouw voor een groot deel uit spiegelen goudkleurig glas bestaat, vind ik opvallend. Bij glas denk je direct aan breekbaarheid en die gedachte past niet bij de functie van dit gebouw. Het oogt modern.'

P.122. Detailtekening raamopeningen, C. Weeber, 1985-1989.

P.123 Negatieven z/w en kleur studies tegels, C. Weeber en P. Struycken, 1985-1989.

P.124. Foto's exterieur en interieur penitentiaire inrichting de Schie, C. Weeber (Fotostudio Rijnmond/R. Nagelkerke, 1989).

Samen met kunstenaar Peter Struycken ontwikkelt Weeber een kleurenschema voor de hele gevangenis. Ze gebruiken in het interieur wel twintig verzadigde kleuren. Overal in het gebouw zijn donkergrijze lambriseringen waarboven de muren zijn geschilderd in een van de kleuren oranje, blauw, groen en paars. Iedere cel heeft vanaf de donkergrijze lambrisering op 1 meter hoogte tot en met het plafond één kleur. Sommige kleuren hebben een specifieke betekenis. Elementen die een associatie hebben met ontsnappen, krijgen bijvoorbeeld een signaalkleur, namelijk knalrood. Denk aan deuren, trappen, de daklijst en de afwerking van de buitenmuur.⁶ Alle deuren en vensters naar de luchtplaatsen zijn groen. Verder wordt ook in deze gevangenis de procentageregeling beeldende kunst toegepast. De kunst is daarbij afgestemd op de schaal van de ruimtes en de functie van het gebouw. Zo zijn er tegeltafels van Peter Struycken verzonken in wanden om snelle beschadiging te voorkomen en zijn wandpanelen van Bob Bonies geplaatst in stootvaste stalen profielen.⁷

Ervaringsgeschiedenis | Gekleurde kolos

De architectuur van de Schie wordt bij de opening in 1989 gemengd ontvangen in de vakpers. Critici zetten vraagtekens bij de historische verwijzingen die Weeber met zijn ontwerp wil maken, zoals naar achttiende-eeuwse idealen uit de Verlichting (ratio). Er is wel lof voor de afwerking van het gebouw.⁸ Gevangenisarchitectuur heeft over het algemeen geen positieve connotaties bij het grote publiek vanwege de associatie met misdaad en gevaar. De Schie wijkt hierin wellicht niet af van andere gevangenissen. Toch wordt de Rotterdamse penitentiaire inrichting door Weebers gebruik van markante kleuren voor de gevel uiteindelijk wel een architectonisch landmark. Anno 2021 is de Schie nog steeds een uitzonderlijk voorbeeld van gevangenisarchitectuur. Het complex wordt nu ook meer gewaardeerd vanwege de architectonische waarde.

De Schie is als grote nieuwe gevangenis rondom de opening vaak in het nationale nieuws.⁹ Zo wordt van tevoren een proef gedaan met 200 vrijwilligers die zich laten opsluiten om het personeel te laten oefenen in het nieuwe complex.¹⁰ Er klinkt in die tijd veel kritiek op het gevangenisbeleid van Justitie, wat zich onder meer uit in protest tegen de opening van de Schie.¹¹ Meermaals zijn er ontsnappingen uit de Rotterdamse inrichting, waarvan één direct in het eerste jaar. Ook verschijnen af en toe nieuwsberichten over onregelmatigheden in de gevangenis. De ontsnappingen leiden tot debat in de politiek, waarna de staatssecretaris van dat moment, Aad Kosto, vraagt om een betere beveiliging voor alle nieuwe gevangenissen.¹²

⁶ Anoniem, 1989b.

⁷ Ibid.

⁸ Zie bijvoorbeeld Anoniem, 1989b en 1993; Van Dijk & De Graaf, 1990, p. 28-31; Van Dijk, 1990, p. 23-27.

⁹ Ooij, 1990, p. 19; De Lange, 1989, p. 3; Blanken, 1989, p. 9; Mik, 1990, p. 7; Anoniem, 1989a; Van der Zalm, 1989, p. 17.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld Anoniem, 1989e en 1989f; Pruijm, 1989.

¹¹ Zie bijvoorbeeld Anoniem, 1989c, 1989d en 1989g.

¹² Zie bijvoorbeeld Anoniem, 1990 en 1991; Van Iem, 1990.

'De kleuren van dit gebouw vallen direct op. Het felle oranje en het blauw passen niet in de omgeving en springen er daarom echt uit. Het oogt vrolijk, terwijl de werkelijkheid anders is.'

/ Crowdsourced data

P.126. Foto exterieur
penitentiaire inrichting de
Schie, C. Weeber (R. Zwinkels,
2020).

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het complex weerspiegelt de geest van de tijd: het is een nieuwe, trendsettende variant in de ontwikkeling van gevangenisarchitectuur in Nederland door zijn architectonische en stedenbouwkundige opzet en als uitdrukking van een strenger wordende attitude binnen het gevangeniswezen in die periode. Interessant is dat de interne organisatie van het gebouw is gebaseerd op de typologie van een klooster.
- Het is een *landmark* in de omgeving, haast dramatisch gelegen aan het water tegenover de Van Nellefabriek. Maar het complex valt ook positief op door de geleiding van de volumes en het expressieve kleurgebruik.
- De Schie is ook als gebouwencomplex een uniek architectonisch vormgegeven inrichting, van hoofdmassa's tot in detail, mede door de toepassing van een uitgebreid kleurenschema van het in- en exterieur, compleet geïntegreerd in het kleurenplan van beeldend kunstenaar Peter Struycken.
- Het is een zeer karakteristiek en representatief voorbeeld van zowel de periode van ontstaan als het rijke oeuvre van architect Carel Weeber.

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage 1972-1979

Cluster CS-Oost:

Algemeen Rijksarchief

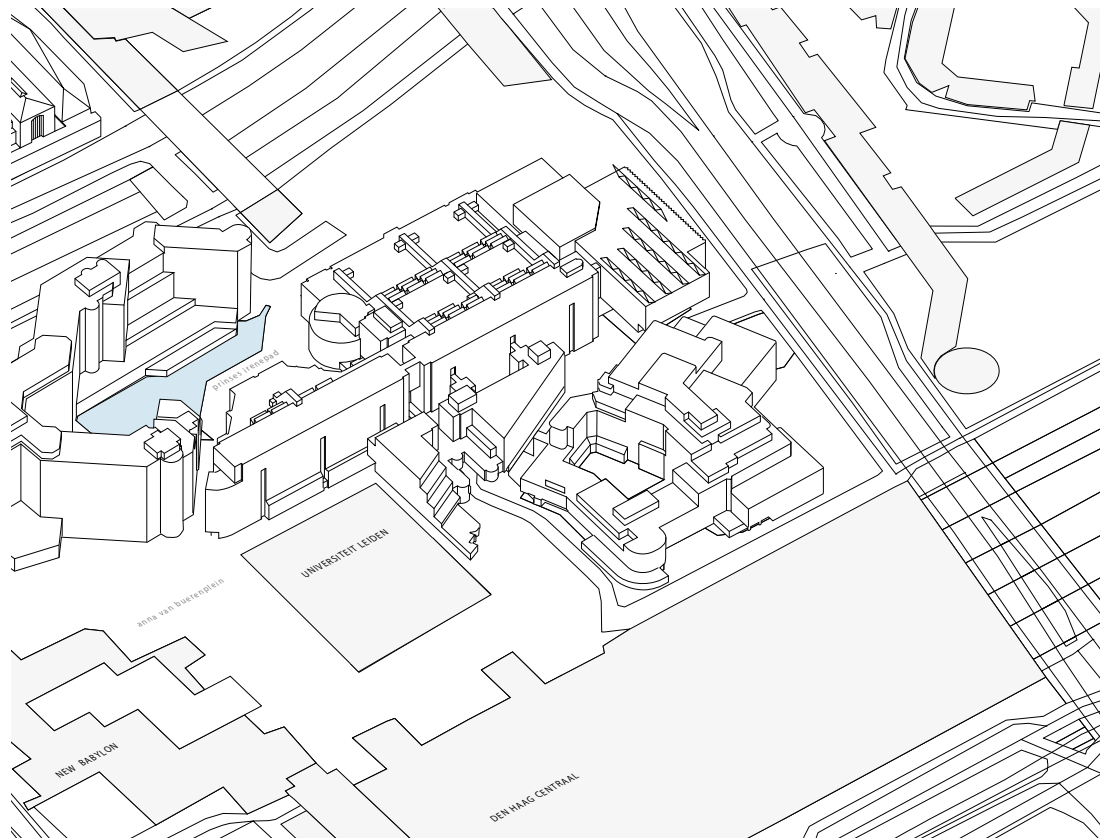
Koninklijke Bibliotheek

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening

Architect	S. Schamhart
Adres	's-Gravenhage, Prins Willem-Alexanderhof 20
Bouw	Start ontwerp 1972, bouw 1976-1979
Functie	Algemeen Rijksarchief
Oppervlakte	35.000 m ²
Status	Geen
Huidige staat	In oorspronkelijk gebruik/gerenoveerd.

P.129. Foto exterieur
Algemeen Rijksarchief,
's-Gravenhage, S. Schamhart,
(R. Zwinkels, 2020).

P.130. Axonometrietekening
stedenbouwkundige situatie
Algemeen Rijksarchief
(rechts), Koninklijke
Bibliotheek (midden) en
ministerie van Buitenlandse
Zaken (links).

Aanleiding en opgave

De bouw van het Algemeen Rijksarchief – later Nationaal Archief – hangt nauw samen met de wordingsgeschiedenis van de Koninklijke Bibliotheek en het ministerie van Buitenlandse Zaken. In 1962 neemt het Haagse gemeentebestuur het Wederopbouwplan Bezuidenhout-C aan.¹ Daarin is de structuur van het gebied rondom het station vastgelegd: er komt een nieuw kopstation, de Utrechtsebaan wordt verdiept aangelegd en het Prins Bernhardviaduct wordt gepland. Door deze ontwikkelingen ontstaat tussen station Den Haag Centraal en de Utrechtsebaan een 'stedelijk eiland': Bezuidenhout-C.² Het plangebied wordt opgedeeld in zes kavels die ontwikkeld zullen worden. Het Rijk en de gemeente Den Haag ondertekenen daartoe in 1965 een overeenkomst. De gemeente zal de kavels bouwrijp maken en zorgen voor de infrastructuur; het Rijk neemt de bebouwing op zich.³ Het Rijk wil de kavels gebruiken voor de huisvesting van het ministerie van Buitenlandse Zaken, dat op dat moment in meerdere panden verspreid over Den Haag is ondergebracht. Ook de Koninklijke Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief zijn toe aan een nieuw gebouw door de groei van hun collecties, personeel en bezoekers. Omdat bibliotheek en archief op allerlei vlakken samenwerken, zullen ze op één locatie komen.⁴

Het Algemeen Rijksarchief beheert archieven van de centrale overheid en diverse collecties, die snel in omvang toenemen. Ter illustratie: een kaartenverzameling die bij de oplevering in 1979 150.000 stukken omvat, is ruim 50 jaar later verdubbeld.⁵ Basiseisen die aan het gebouw gesteld worden zijn: de – soms zeer kwetsbare – archiefstukken moeten optimaal bewaard, geconserveerd en beheerd worden en de collectie moet toegankelijk zijn voor het publiek. Verder zal het nieuwe gebouw ook ruimte bieden aan het Centraal Bureau voor Genealogie, het Iconografisch Bureau, het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde en de Archiefschool.⁶

De opdracht voor het ontwerp van een nieuw archief wordt gegund aan Sjoerd Schamhart, die vooral gebouwen in Den Haag heeft ontworpen. Het archief wordt tussen 1972 en 1979 gerealiseerd.

Stedenbouwkundige context

Het Algemeen Rijksarchief ligt samen met de Koninklijke Bibliotheek in het Bezuidenhoutkwartier in het centrum van de stad, direct naast station Den Haag Centraal. Het terrein is omgeven door verkeersvoorzieningen die los van het bebouwingsplan zijn aangelegd⁷ en wordt doorkruist door een verhoogde trambaan, het Prins Bernhardviaduct. Het archiefgebouw ligt met de rug naar de Utrechtsebaan, een verdiepte autoweg. Om de

1 De twee voorgaande plannen (Dudok, 1946 en Plan-Mouton, 1953-1956) worden in die tijd als niet haalbaar beschouwd.

2 Oorschot, 2012.

3 Zwinkels, 1982, p. 43.

4 Galema, p. 8.

5 Anoniem, 1981.

6 Ibid.

7 Van Dijk & Brinkman, 1996, p. 87.

P.132 boven. Foto exterieur Algemeen Rijksarchief vanaf Prins Willem Alexanderhof 20, S. Schamhart (R. Scheers, 1980).

P.132 onder. Foto Algemeen Rijksarchief in aanbouw, S. Schamhart (Gemeentelijk Energiebedrijf, 1977).

bezoeker te beschutten tegen alle drukte ligt de entree van het gebouw aan de loop- en fietsroute tussen het station en het verlengde van het winkelgebied in de Theresiastraat. Hiervoor wordt een busbaan verlegd die daar oorspronkelijk gepland is.⁸ De buitenruimte van het gebied tussen het Algemeen Rijksarchief, de Koninklijke Bibliotheek en het ministerie van Buitenlandse Zaken is een ontwerp van architectenbureau od205. Het kenmerkt zich door spaarzaamheid: er staat een grote fontein op het plein direct voor het archiefgebouw en er is beperkt groen aanwezig in de vorm van enkele bomen rondom het gebouw.

Architectuur

Het archiefgebouw heeft een getrapte vorm. Die is voortgekomen uit de eis van 110 kilometer planklengte voor berging en archiefmateriaal. De hoogte van het gebouw is aan de voorkant niet af te lezen. Vanaf de voorgevel gezien lijkt het maar vier verdiepingen te hebben, terwijl dat er in werkelijkheid negen zijn. In relatie tot de omvang van het gebouw zou de opslag van het archief 80% innemen van het hele bouwvolume. Schamhart gaat in gesprek met de algemene rijksarchivaris om uit te vinden hoe dit in de dagelijkse praktijk het best uitgewerkt kan worden. Al snel blijkt dat de benodigde ruimte sterk varieert per afdeling. Op basis van die wisselende omvang ontwerpt Schamhart de sculpturale vorm van het bouwvolume met in feite twee gezichten: een open publieksdeel met een menselijke maat (getrapte opbouw) en een gesloten archiefdeel (opslagruimte) met hoge, dichte gevels.⁹

De hoofdingang van het archief zit aan de Theresiastraat en geeft toegang tot de publieke ruimten: een centrale hal met expositieruimte, een kaarten-studiezaal en een grote studiezaal, de bibliotheek en de ruimten van de Archiefschool. Ook de andere instellingen in het pand zijn via de centrale hal bereikbaar. Een los klein gebouwblok huisvest de drukkerij en de Archiefschool. Deze is toegankelijk via een verbindingsbrug langs het tramviaduct.¹⁰ De depots, die de meeste ruimte vragen, bevinden zich in de getrapte hogere bouwdelen die tegen de drukke weg liggen, aan de andere kant van het binnenhof. De depots en studiezalen zijn met elkaar verbonden via liftenblokken, die medewerkers kunnen gebruiken voor de aan- en afvoer van archiefstukken. De depots zijn zo ingericht dat hier in de toekomst verrijdbare stellingen kunnen komen om de capaciteit uit te breiden.¹¹

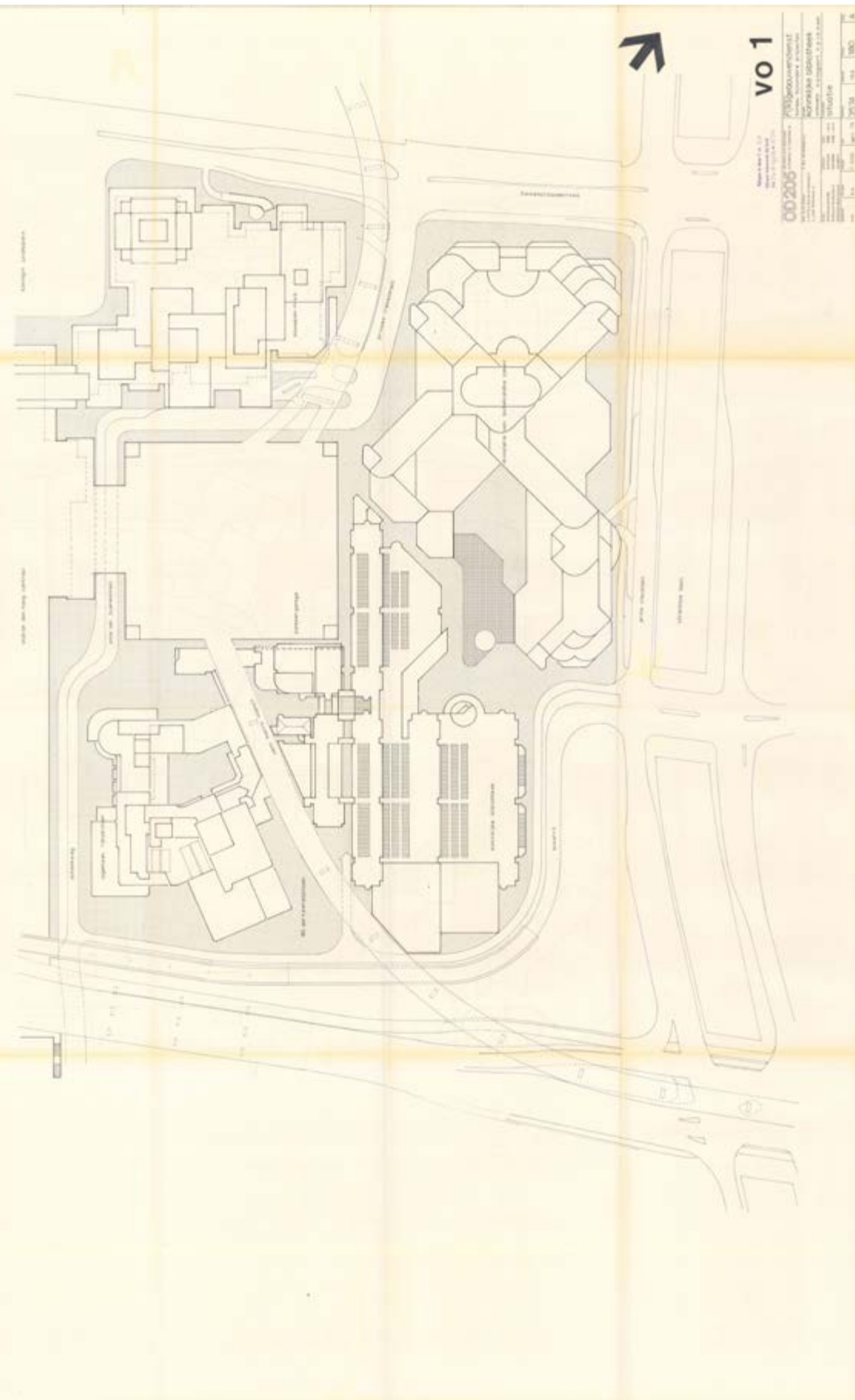
8 Van Dijk & Brinkman, p.87.

9 Van Dijk & Brinkman, 1996, p. 29.

10 Van Dijk & Brinkman, 1996, p. 91.

11 Ibid; Anoniem, 1981.

Het exterieur wordt gekenmerkt door de toepassing van baksteen en door de horizontale werking van de geleding van de gevel. De bouwhoogte varieert van twee tot negen verdiepingen, maar oogt niet massief. Dit

P.134. Situatietekening cluster CS-oost met Algemeen Rijksarchief, ministerie van Buitenlandse Zaken en Koninklijke Bibliotheek voorlopig ontwerp, od205, 1976.

komt door de getrapte opbouw en omdat de bouwlagen pas oplopen vanaf de drie verdiepingen achter het binnenhof. Het openbare deel met entree wordt daarmee fysiek gescheiden van de hoge delen. Het metselwerk van de gevels bevat een subtiele decoratie van in twee lichte kleuren geglazuurde verblendsteen, naar ontwerp van kunstenaar Aat Verhoog.¹² De binnentuin in het binnenhof is ontworpen door Bureau Cardinaal-Harberts en bevat een bronzen kunstwerk van Fioen Blaisse.

In de openbare delen, waar het publiek de archiefstukken kan raadplegen, moet er genoeg licht zijn om te kunnen lezen. In de grote studiezaal wordt gebruik gemaakt van direct daglicht en kunstlicht. Deze zaal heeft een niveaoverschil: aan de randen zijn er werkplekken bij de ramen, meer naar het midden toe zijn er werkplekken op een verhoging, waar kunstverlichting is aangebracht. Het plafond bevat karakteristieke cassetten. Om rust te creëren worden in het interieur voornamelijk licht metselwerk, witte kolommen en blank hout toegepast.

Van 2008 tot 2016 ondergaat het Algemeen Rijksarchief een grootschalige renovatie. Terwijl de buitenkant en kelder nauwelijks veranderen, wordt de binnenkant bijna geheel gestript. Alleen de trapleuningen en de raamkozijnen met de groene kleur blijven. Hierdoor ontstaat een groot contrast tussen binnen en buiten. Bureau Diederendirix is verantwoordelijk voor het architectonisch ontwerp, bureau Van Eijk & Van der Lubbe zorgt voor het interieurontwerp. De publieke ruimte bevat nu een expositie- en een onderwijs- en workshopruimte. De studiezaal ondergaat een renovatie, de depots worden aangepast aan de laatste veiligheidsvoorschriften, en de technische installaties en sanitair worden vernieuwd. Via de percentage-regeling beeldende kunst komt er een kunstwerk van Jan Körmeling op het dak van het gebouw. Het is geïnspireerd op de kaartencollectie van het archief.¹³

¹² Van Dijk & Brinkman, 1996, p. 91.

¹³ Anoniem, 2017.

¹⁴ Oorschot, 2014, p. 347.

¹⁵ Ibid.

'Ik vind de ronde bakstenen hoeken van het gebouw mooi ontworpen. Hierdoor komt het gebouw transparant, speels en niet massief op mij over.'

/ Crowdsourcedata

P.136. Foto exterieur
(tegenwoordige) Nationaal
Archief, S. Schamhart
(R. Zwinkels, 2020).

Tegenwoordig huisvest het pand diverse functies en gebruikers. Zo vind je er een tentoonstellingsruimte, een archiefruimte, studiezalen en worden er workshops en activiteiten georganiseerd voor allerlei leeftijden.

Ervaringsgeschiedenis | Veelbesproken bouwproject

De initiële beeldvorming rondom het Algemeen Rijksarchief wordt deels beïnvloed door de discussie die het Wederopbouwplan losmaakt. Dit plan is oorspronkelijk bedoeld voor het herstel van de oorlogsschade, maar slechts 10% van het plangebied is beschadigd en in 1962 al hersteld.¹⁴ Critici zien het Wederopbouwplan als een excuus om cityvorming door te zetten en onder het mom van de wederopbouw te kunnen onteigenen en slopen.¹⁵ Bezwaren en verzoeken tot wijziging worden echter keer op keer terzijde geschoven door de gemeente. Er is veel kritiek omdat er vooral aandacht uitgaat naar de bebouwing van de kavels met enorme gebouwen en er lange tijd geen visie is op de stedenbouwkundige ontsluiting van het gebied voor fietsers en voetgangers.¹⁶ Het ontwerp zelf wordt positief ontvangen, omdat het een zeer energiezuinig gebouw blijkt te zijn, door de hoge mate van isolatie.¹⁷

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het complex vormt een iconisch stedenbouwkundig ensemble uit de eindfase van de wederopbouw van Be Zuidenhout, samen met het (voormalige) ministerie van Buitenlandse Zaken en de Koninklijke Bibliotheek destijds gebouwd in praktisch één bouwstroom in opdracht van de Rijksgebouwendienst.
- Het is een karakteristiek object uit het oeuvre van Schamhart, gebouwd als flexibel concept dat in de toekomst uit te breiden is.
- Het bouwvolume heeft twee gezichten: een open publieksdeel met een menselijke maat (getrapte opbouw) aan het publieke plein en een gesloten archiefdeel (opslagruimte) met hoge dichte gevels aan de achterzijde.
- Schamhart heeft door de stapeling van verschillende volumes en het spelen met afwisselende vormen een gebouw ontworpen dat ondanks zijn volume perfect past in de kleinschaligheidsgedachte van de jaren zeventig.

¹⁶ Oorschot, 2012 en 2014, p. 346-352.

¹⁷ Endt, 1979.

Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage 1974-1982

Cluster CS-Oost:

Algemeen Rijksarchief

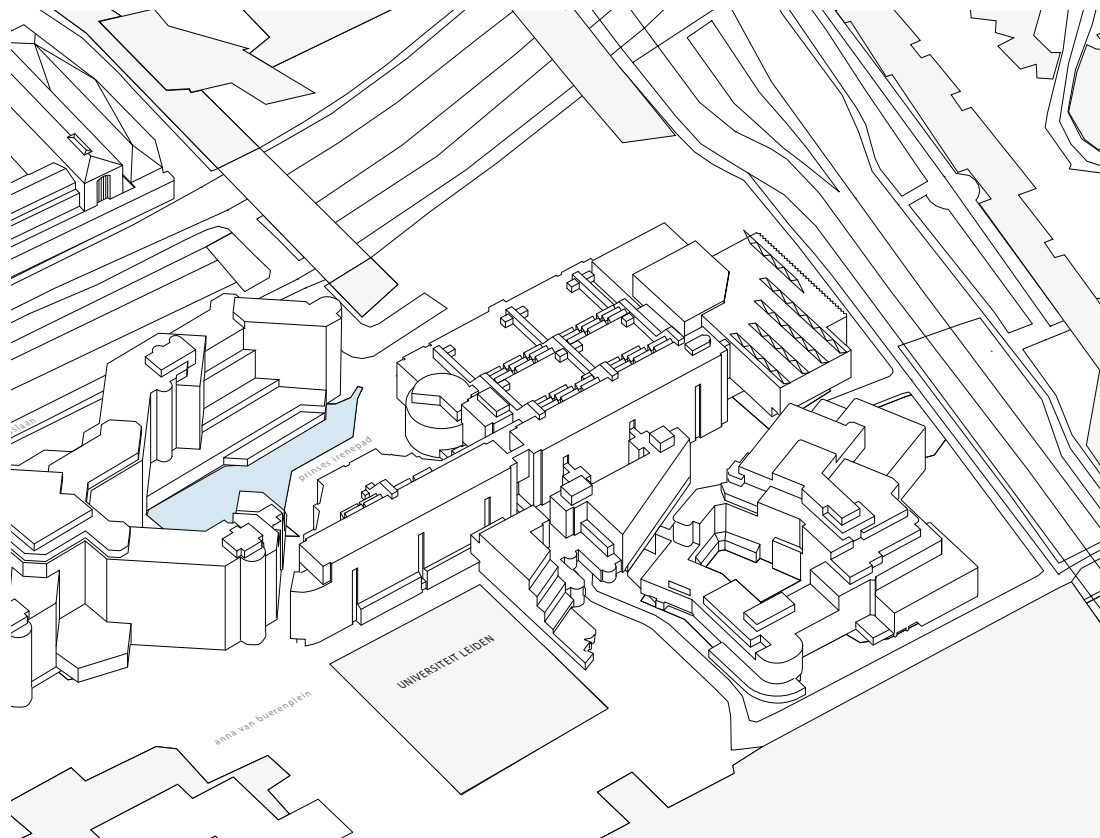
Koninklijke Bibliotheek

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening

Architect	A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer en A.J. Trotz
Adres	's-Gravenhage, Prins Willem Alexanderhof 5
Bouw	Start ontwerp 1974-1977, bouw 1977-1982
Functie	Bibliotheek
Oppervlakte	78.000 m ²
Status	Geen
Huidige staat	In gebruik, maar er zijn plannen voor verkoop en sloop.

P.139. Foto Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer en A.J. Trotz (R. Zwinkels, 2020).

P.140. Axonometrische tekening stedenbouwkundige situatie Algemeen Rijksarchief (rechts), Koninklijke Bibliotheek (midden) en ministerie van Buitenlandse Zaken (links).

Aanleiding en opgave

De voorgeschiedenis van de planvorming rondom de locatie en situering van de Koninklijke Bibliotheek (KB) is in grote lijnen dezelfde als die van het Algemeen Rijksarchief (nu Nationaal Archief) en het ministerie van Buitenlandse Zaken. Vanwege de groei van de collecties is de KB aan de Lange Voorhout in de jaren zeventig uit zijn jas gegroeid. Omdat die locatie niet geschikt is voor verdere uitbreiding, wordt gekozen voor nieuwbouw. Rijksbouwmeester Wim Quist verleent de opdracht aan architect Arie Hagoort van het Delftse od205. Omdat de nieuwe huisvesting moet voldoen aan de modernste eisen, wordt een studiereis georganiseerd voor Hagoort en enkele medewerkers van de KB naar de Verenigde Staten en Canada, om kennis te nemen van de laatste ontwikkelingen op bibliotheekgebied.¹

De nieuwbouw moet onderdak bieden aan de collecties van de Koninklijke Bibliotheek, optimaal beheer mogelijk maken en de collecties openbaar maken voor het grote publiek. De opdrachtgever kiest al vroeg een gesloten magazijn met een aanvraag- en uitleenbalie. Alleen de uitgebreide naslagcollecties zullen in open opstelling worden geplaatst.² Het complex moet ook ruimte bieden aan dertien aanverwante instanties, waaronder de Bibliotheekraad, het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) en het Grotius Instituut.

Stedenbouwkundige context

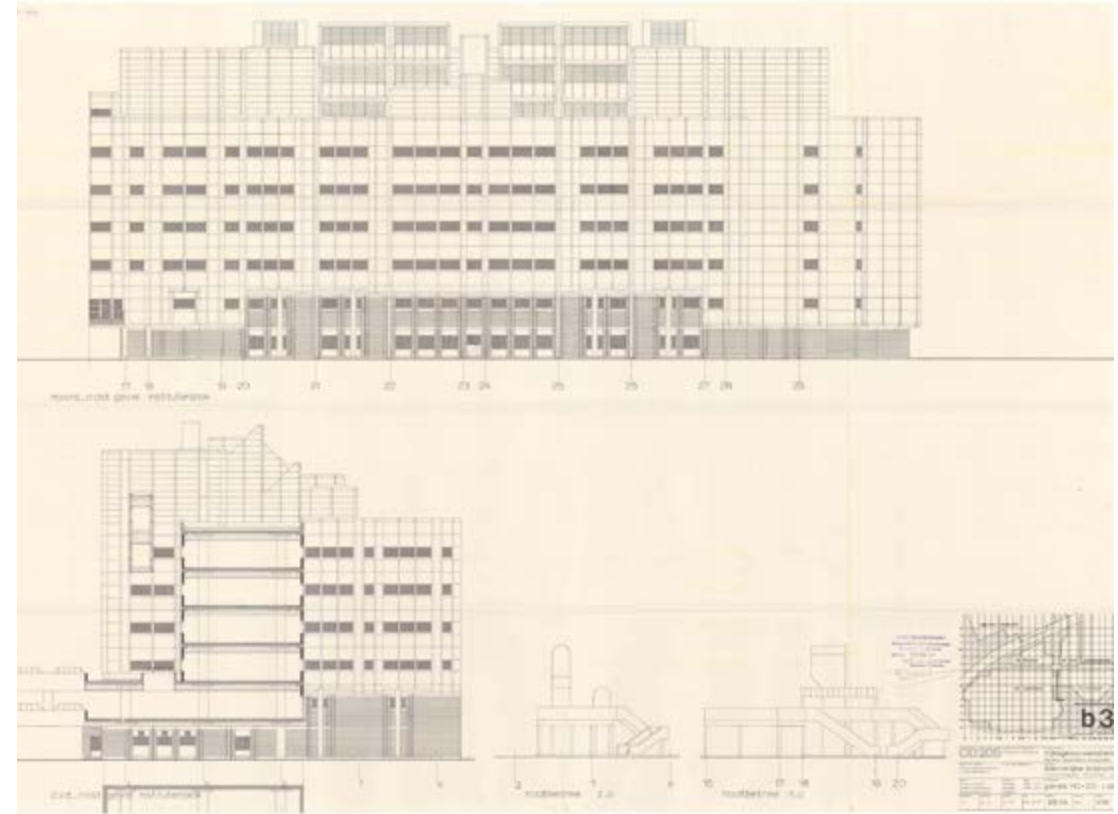
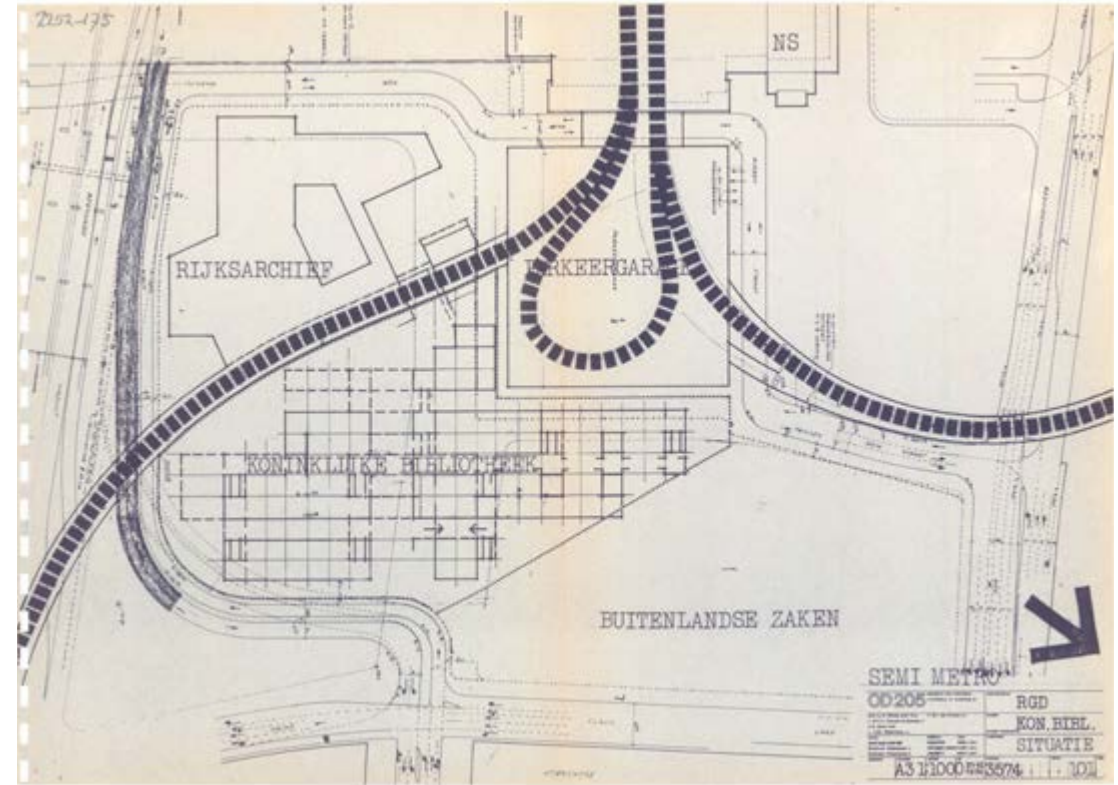
De Koninklijke Bibliotheek bevindt zich in het Bezuidenhoutkwartier, direct naast station Den Haag Centraal. Het complex wordt ontworpen en gebouwd als onderdeel van een plan dat ook een nieuw Algemeen Rijksarchief en ministerie van Buitenlandse Zaken omvat, het Wederopbouwplan Bezuidenhout-C. De gebouwen hebben een onderlinge samenhang, omdat ze stedenbouwkundig op elkaar zijn afgestemd tijdens de ontwerpfase. Vooral het ontwerp en de positionering van het ministerie hebben de ontwikkeling van de KB beïnvloed.³ De drie gebouwen zijn verder qua kleur op elkaar afgestemd. Bureau od205 is verantwoordelijk voor het ontwerp van de buitenruimte van het hele gebied rond Buitenlandse Zaken, KB en Algemeen Rijksarchief.

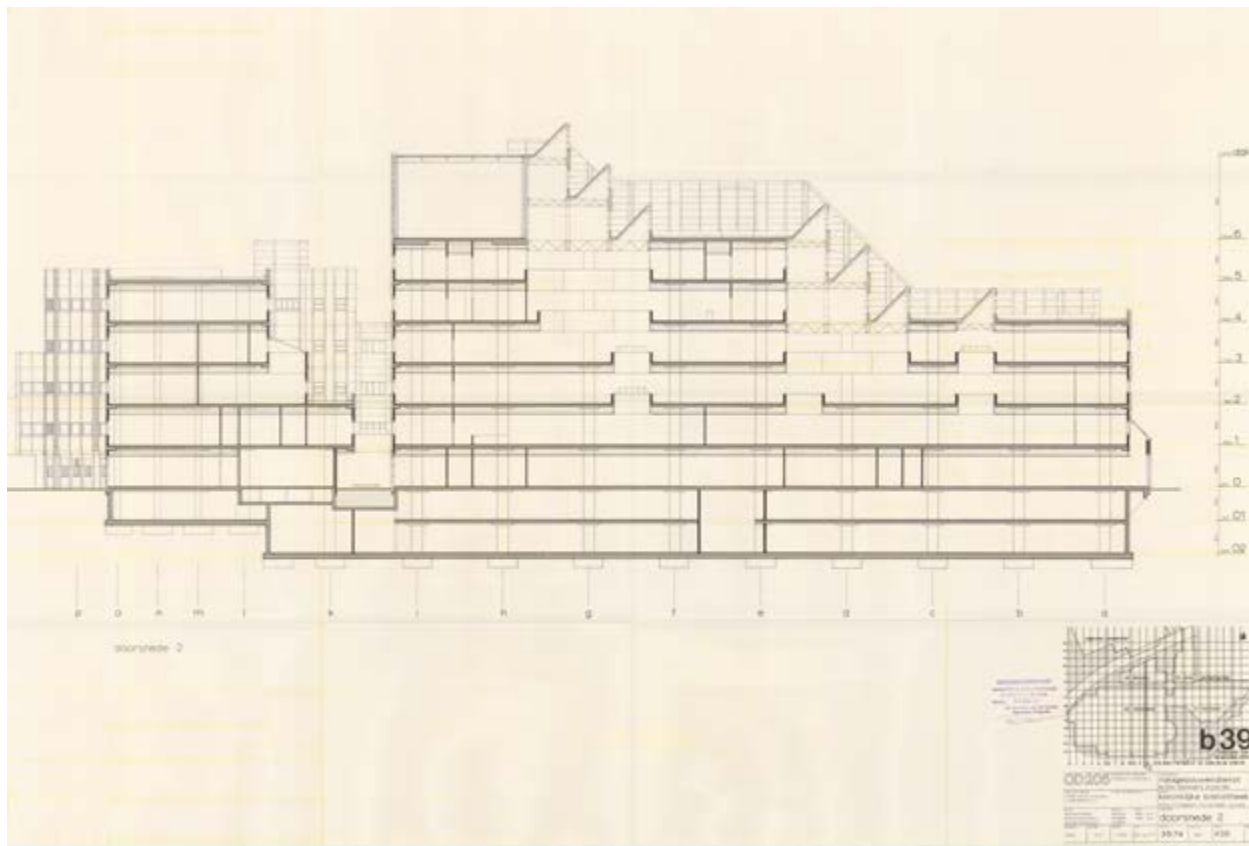
De bibliotheek wordt doorsneden door een fiets- en looproute. Omdat de buitenruimte voor voetgangers en fietsers vrij beperkt is – je zou eerder kunnen spreken van ‘restruimte’ tussen de gebouwen – zijn de entree en publieke ruimte van de KB op de eerste verdieping ondergebracht. De toegang tot de publieke ruimte bestaat uit een entree met een trap die leidt naar de bibliotheek. Deze entree is echter verdekt opgesteld, namelijk

¹ Galema, 2017, p. 9.

² Galema, 2017, p. 8-9.

³ Galema, 2017, p. 12-13.

P.142. Foto Prins Willem Alexanderhof 5 (Joop van Reeken Fotografie, 1983).

P.143 boven. Stedenbouwkundige tekening, A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer en A.J. Trotz (od205) 1974.

P.143 onder. Gevels NO-ZO, A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer en A.J. Trotz (od205) 1977.

P.144 boven. Doorsnede Koninklijke Bibliotheek, A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer en A.J. Trotz (od205) 1977.

P.144 onder. Foto atrium interieur Koninklijke Bibliotheek (Joop van Reeken Fotografie, 1982).

in een donkere passage onder de KB, waar voetgangers en fietsers doorheen kunnen om van en naar het station en de Theresiastraat te komen.

Architectuur

Het gebouw bestaat uit vier delen die onderling met elkaar verbonden zijn. Het grootst is het bibliotheekblok (B), dan het institutenblok (I), het dienstenblok (D) en het aulablok (A). Ongeveer de helft van het totale oppervlak is in gebruik als archiefruimte en wordt dus niet dagelijks bezocht.

Het exterieur van de bibliotheek valt op: het gehele gebouw is bekleed met een witte aluminium beplating. Deze is speciaal ontwikkeld voor de KB en voorzien van een poedercoating. De gevel eronder bestaat uit gemetselde vlakken met betonnen kolommen.⁴ De meeste hoeken zijn afgerond, de beplating volgt de hele gevel en loopt door aan de onderzijde van de overkluizing waar de voetgangers en fietsers passeren. Ondanks het uniforme wit van de gevel is er afwisseling ontstaan door de geleiding in de beplating. Er zijn namelijk horizontale cannelures (groeven) in de platen aangebracht en de naden van de beplating komen enkele centimeters naar voren en zijn (zichtbaar) vastgezet met schroeven. De witte kleur harmonieert met het naastgelegen Algemeen Rijksarchief en ministerie van Buitenlandse Zaken.⁵

Het interieur van de Koninklijke Bibliotheek is qua kleur en materiaalgebruik afgestemd op het exterieur. Binnen domineren wit en zwart. De drie vides in het bibliotheekblok zijn bekleed met geperforeerde, witte aluminium beplating. Bovenin zitten lichtkappen in een vakwerkconstructie. Om rust te creëren in het bibliotheekblok kiest de architect blank essenhout voor de meubelen en de balies, en tapijt op de vloer. Voor de vloeren van de entreehallen, centrale hal en de trappen gebruikt hij grijsgroen natuursteen. Op basis van de procentageregeling beeldende kunst wordt ook bij dit bouwproject monumentale kunst geplaatst. Deze is afgestemd op de schaal en de aard van de ruimtes. Zo hangen er grote schilderijen van Armando tegen de achterkant van de liftkoker en bevat de vide van het institutenblok een hangende installatie van Anke Engelse.

Met het oog op toekomstige ontwikkelingen in de collecties en het beheer is de opdrachtgever geporteerd voor een flexibele opzet. Een gebouw waarin zo nodig geschoven kan worden om alles zo goed mogelijk te accommoderen is duurzaam. Hagoort heeft dit concept opgepikt tijdens de studiereis naar Noord-Amerika, waar er bibliotheken zijn bezocht met

⁴ Galema, 2017, p. 19-20.

⁵ Bakker, 1983, p. 10.

'Ik vind de gevelpanelen van dit gebouw erg mooi en opvallend. Het blijft modern en strak. Het geheel heeft iets van een industriële boekenfabriek.'

/ Crowdsourced data

P.146. Foto doorgang
Koninklijke Bibliotheek
(R. Zwinkels, 2020).

eenzelfde flexibele en modulaire opzet. Als uitgangspunt voor het ontwerp ontwikkelt Hagoort een modulair systeem gebaseerd op de verschillende kastdiepten en onderlinge afstanden van de boekenstellingen die omschreven zijn in het programma van eisen.⁶ Hieruit komen de indeling van de ruimte en het wisselende bouwvolume voort.

De KB zal twee keer ingrijpend verbouwd worden. De eerste keer (1996-1997) komt er onder meer een nieuwe centrale ingang in de halfronde uitstulping van het bibliotheekblok. Met de verbouwing in 2004 wordt wederom gesleuteld aan de toegankelijkheid: de gevel langs het hele verbingsgebied van de KB tot het Algemeen Rijksarchief wordt transparant gemaakt. In 2006 komt een nieuw boekenmagazijn gereed, naar ontwerp van Herbert van Bruggen van od205.⁷ Kunstenaar Karen Polder tekent voor de bladgouden belettering, waarbij vanuit de ene hoek het woord 'Koninklijke' en vanuit de andere het woord 'Bibliotheek' te zien is.

Ervaringsgeschiedenis | Wit landmark

Voor en tijdens de bouw van de KB klinkt veel kritiek. Het architectenteam wordt een gebrek aan stedenbouwkundige visie verweten. Daarmee heeft het hele project al een slechte naam voor het is afgerond. Ook in vakbladen wordt het ontwerp van Hagoort voor de KB niet geheel positief ontvangen: het gebouw wordt 'onleesbaar' geacht, de entree is moeilijk te vinden en de buitenruimte te krap.⁸ Het gebouw is een heel markant architectonisch object in de omgeving en mede door de herkenbaarheid een *landmark* in het gebied. Zowel de architectonische waarde van het gebouw, als het interieur en exterieur worden zeer gewaardeerd.

⁶ Van den Ent et al., 1982, p. 44-48.

⁷ Galema, 2017, p. 35-43.

⁸ Meuwissen, 1983, p. 11-17; Den Hollander, 1982, p. 55-59; Anoniem, 1982, p. 44-52; Zwinkels, 1982, p. 42-55.

P.148. Foto exterieur
Koninklijke Bibliotheek
(R. Zwinkels, 2020).

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het complex vormt een iconisch stedenbouwkundig ensemble uit de eindfase van de wederopbouw van Bezuidenhout, samen met het (voormalige) ministerie van Buitenlandse Zaken en het Algemeen Rijksarchief en in zekere zin het Koninklijk Conservatorium, destijds alle gebouwd in praktisch één bouwstroom in opdracht van de Rijksgebouwendienst.
- De architectuur is zeer opvallend, uitgesproken robuust en rationeel, met een haast biomorfe diversiteit aan bouwvolumes (elk met een eigen functie waardoor het gevelbeeld steeds anders is) en gevelbeplating voor het hele complex. Het gebouw is een *landmark* in de omgeving.
- De aluminium gevelbeplating is speciaal voor de KB ontwikkeld en daarmee een ook bouwhistorisch interessante innovatie in de architectuur.
- Het hier zeer uitgesproken toegepaste principe van een flexibel herinrichtbaar gebouw is nieuw in die tijd. Het concept is geïnspireerd op Noord-Amerikaanse bibliotheken en ontworpen in nauwe samenspraak met de gebruiker, de KB.
- Het gebouw is een zeer representatief voorbeeld van de hoogstaande architectuur van Hagoort / od205.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 's-Gravenhage 1977-1984

Cluster CS-Oost:

Algemeen Rijksarchief

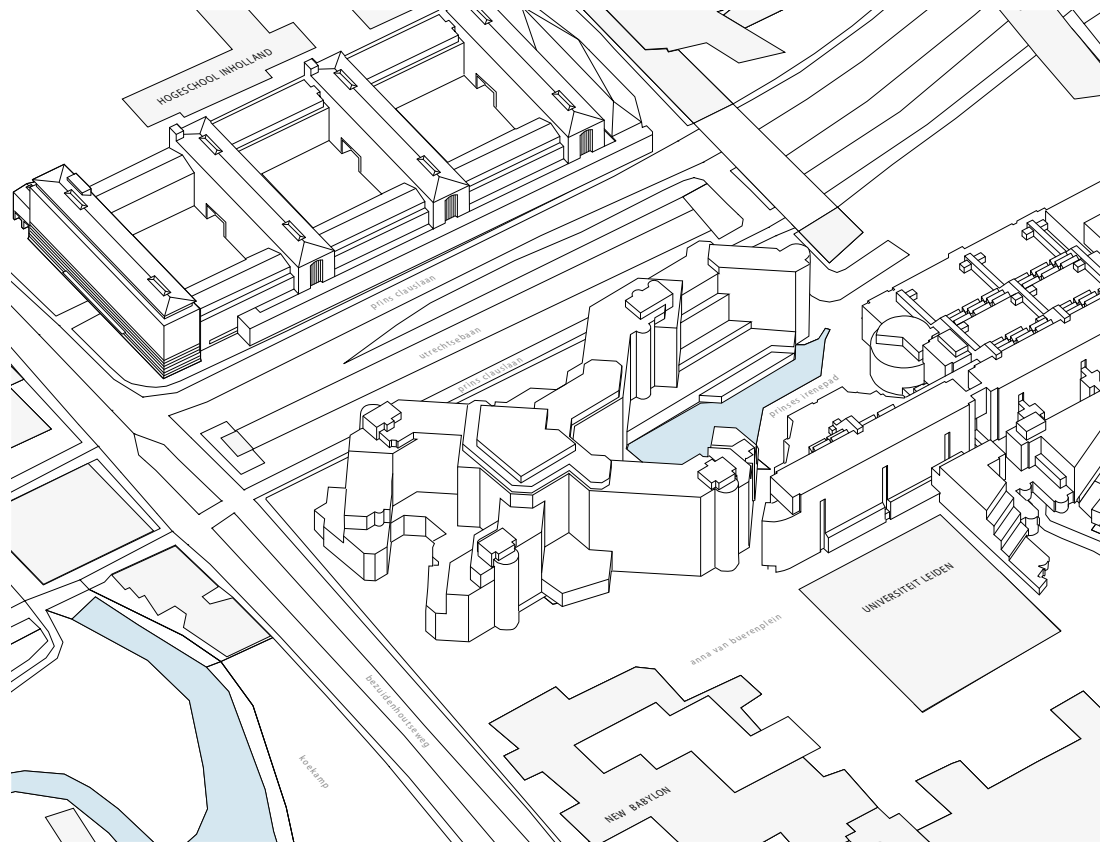
Koninklijke Bibliotheek

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening

Architect	D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp
Adres	's-Gravenhage, Bezuidenhoutseweg 67
Bouw	1977-1984
Functie	Rijkskantoor
Oppervlakte	94.000 m ²
Status	Geen
Huidige staat	Gerenvoerd door Zecc Architecten voor de tijdelijke huisvesting van de Tweede Kamer tijdens de renovatie van het Binnenhof.

P.151. Foto exterieur ministerie van Buitenlandse Zaken, 's-Gravenhage, D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp (R. Zwinkels, 2020).

P.152. Axonometrische tekening stedenbouwkundige situatie ministerie van Buitenlandse Zaken (midden), ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening (boven), en de Koninklijke Bibliotheek (rechts).

Aanleiding en opgave

Het ministerie van Buitenlandse Zaken wordt gebouwd op Rijkskavel 1, als onderdeel van het Wederopbouwplan Bezuidenhout-C. Na de Tweede Wereldoorlog groeit het ambtenarenbestand van het ministerie aanzienlijk: van 81 mensen in 1940 naar 455 in 1950, tot een ambtenarenapparaat van 1700 in 1982.¹ Dit hangt samen met de toename van internationale samenwerkingsorganen en de uitbreiding van de diplomatieke dienst. Het personeel raakt verspreid over 25 locaties in de stad. Al in 1965 stemt de ministerraad in met de bouw van een nieuwe ministerie op een braakliggend terrein aan de Bezuidenhoutseweg.² De opdracht wordt verleend aan Dick Cornelis Apon, Johan Arie van den Berg, Antonius Johannes ter Braak en Willem Bastiaan Tromp van architectenbureau Apon, Van den Berg, Ter Braak, Tromp, later bekend als ABBT.

Het takenpakket van het departement wordt in 1974 vertaald naar een programma van eisen voor de bouw. Het nieuwe ministerie moet werkplekken bieden aan 1700 mensen. De representatieve functie van het departement is heel belangrijk, met name de ontvangst van (hooggeplaatste) gasten.³ Het programma van eisen vermeldt expliciet dat de vergader- en conferentiezalen een goede indruk moeten achterlaten bij de gasten. Ook moet er een noodzetel met schuilkelders komen, waar medewerkers van het ministerie in noodsituaties veilig hun werk kunnen voortzetten.⁴

Stedenbouwkundige context

Het ministerie vormt samen met de Koninklijke Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief een stedenbouwkundig ensemble. Omdat het aanvankelijk ontbreekt aan een stedenbouwkundig plan voor dit gebied, wordt een coördinatiegroep ingesteld met afgevaardigden van de drie betrokken architectenbureaus, de rijksbouwmeester, de Rijksgebouwendienst, de gemeente Den Haag en de welstandscommissie.⁵ De groep moet de bouwprocessen van de drie projecten en de buitenruimte daartussen op elkaar afstemmen. De gemeente stelt als randvoorwaarde dat het ministerie niet boven de omliggende gebouwen mag uitsteken en zich moet verhouden tot station Den Haag Centraal en het nog te bouwen winkel- en kantorencomplex Babylon.⁶

Het departementsgebouw ligt naast de Koninklijke Bibliotheek en vlak bij het Algemeen Rijksarchief en Den Haag Centraal. De langste vleugel van het kruisvormige complex loopt parallel aan de Prins Clauslaan. De twee kortste vleugels richting het noorden liggen bijna parallel aan de Bezuidenhoutseweg en zien uit op de Koekamp. De hoofdingang bevindt zich aan

1 Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2012.

2 Galema, 2016, p. 5.

3 Galema, 2016, p. 9.

4 Galema, 2016, p. 26.

5 Galema, 2016, p. 9.

6 Poldervaart, 1985, p. 40.

P.154 boven. Foto ministerie van Buitenlandse Zaken in aanbouw, D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp (R. Scheers, 1981).

P.154 onder. Foto Utrechtsebaan ter hoogte van de Theresiastraat met links de Koninklijke Bibliotheek en op de achtergrond het ministerie van Buitenlandse Zaken (Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1983).

de Bezuidenhoutseweg en is vanaf die kant goed bereikbaar voor alle typen verkeer. De buitenruimte tussen ministerie, bibliotheek en archief wordt ontworpen door architectenbureau od205, net als de vijvertuin van het ministerie. De route die langs het gebouw loopt naar het station, de Prins Willem-Alexanderweg, is bestemd voor fietsers en voetgangers.

Architectuur

Het gebouw telt twaalf verdiepingen, waarvan twee algemene lagen met restaurant, ontvangst- en conferentieruimten, acht kantoorverdiepingen en twee met installaties. Dan zijn er nog twee kelderverdiepingen met een parkeergarage, fietsenstalling, archieven en magazijnen. Op dit niveau bevinden zich ook de noodzetel en schuilkelders. Er zijn twee entrees op de begane grond: de hoofdingang voor het publiek aan de Bezuidenhoutseweg en de entree voor bewindslieden en gasten aan de Prins Clauslaan. De laatste beschikt over een eigen ontvangsthuis, trappenhuis en liftenblok die toegang bieden tot de conferentiezalen en de bewindsliedenvleugel op de vierde verdieping.⁷ Op de eerste etage is een tweede ontvangsthuis met loketten voor paspoorten en documenten. Achter de beveiligde toegang zijn hier het restaurant, een conferentiecentrum met vergaderzalen en de bibliotheek gevestigd.

Het ministerie van Buitenlandse Zaken oogt heel 'beweeglijk' door de structuralistische vorm van het gebouw en de gevels. Het complex heeft vier armen die uitwaaiëren vanuit één vaste kern. In elke arm zitten meerdere knikken. De toegewezen kavel heeft een onregelmatige trapeziumvorm en om deze ruimte optimaal te benutten is het ministerie diagonaal gepositioneerd. De vier vleugels zijn hierdoor niet allemaal even hoog en lang en hebben ook niet dezelfde vorm. De vleugels zijn getrapt in opbouw, waardoor de onderste verdiepingen van de langste arm het grootst zijn en veel hogere verdiepingen aanzienlijk kleiner uitvallen. In het ontwerp is ook rekening gehouden met de omgeving. Omdat er aan de Koekampzijde geen hoogbouw staat, wordt er bewust voor gekozen de vleugel aan die kant lager te maken, met negen in plaats van twaalf verdiepingen. Ondanks de ingewikkelde vorm van het gebouw is de routing binnen helder.

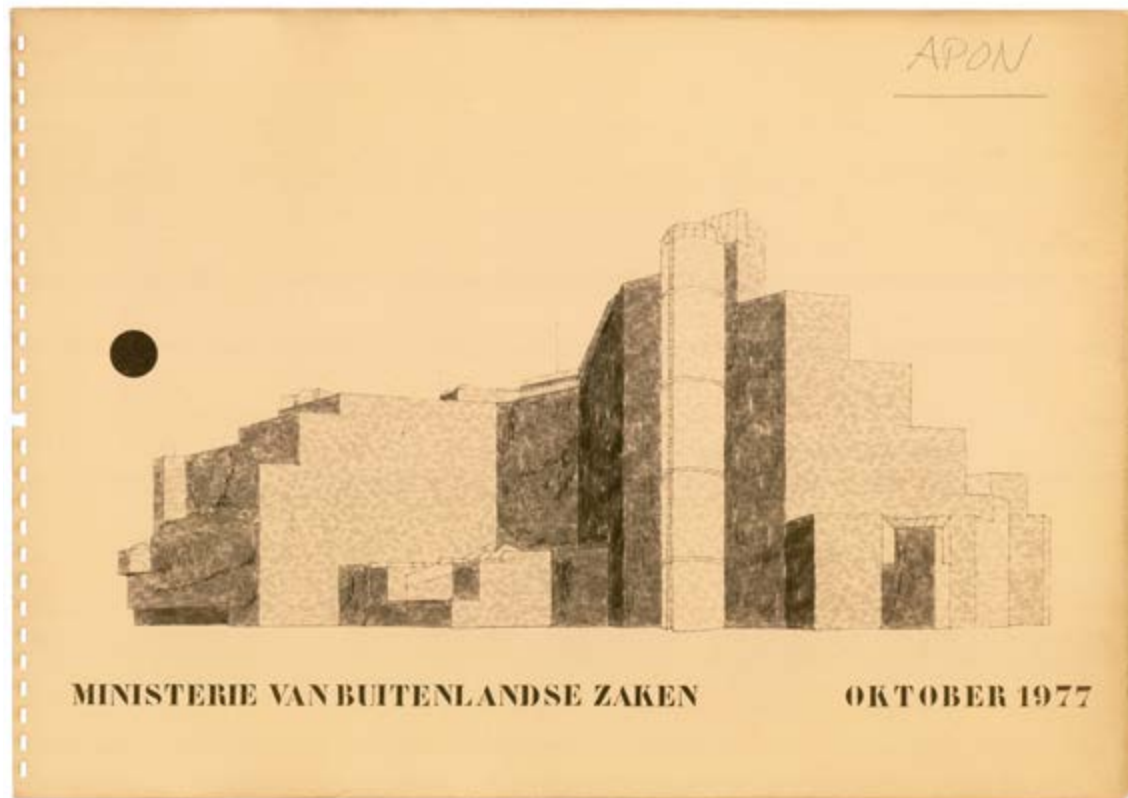
Voor de gevel worden hoofdzakelijk drie kleuren gebruikt. De betonnen delen zijn van wit cement waarin wit marmersplit is verwerkt, de vensters zijn gevat in donkerbruin aluminium en de ondergevel bestaat uit grijze baksteen.⁸ De vensters liggen veel dieper dan de buitenmuren, wat een ruimtelijk effect geeft. Dit wordt versterkt door de zware betonnen dorpels onder de vensters en de uitstekende, halfronde draagkolommen met

⁷ Galema, 2016, p. 12, 37.

⁸ Anoniem, 1985.

'Je ziet duidelijk de getrapte opbouw van het gebouw. Een aparte vorm. Waarschijnlijk ook de reden waarom het gebouw "de apenrots" wordt genoemd.'

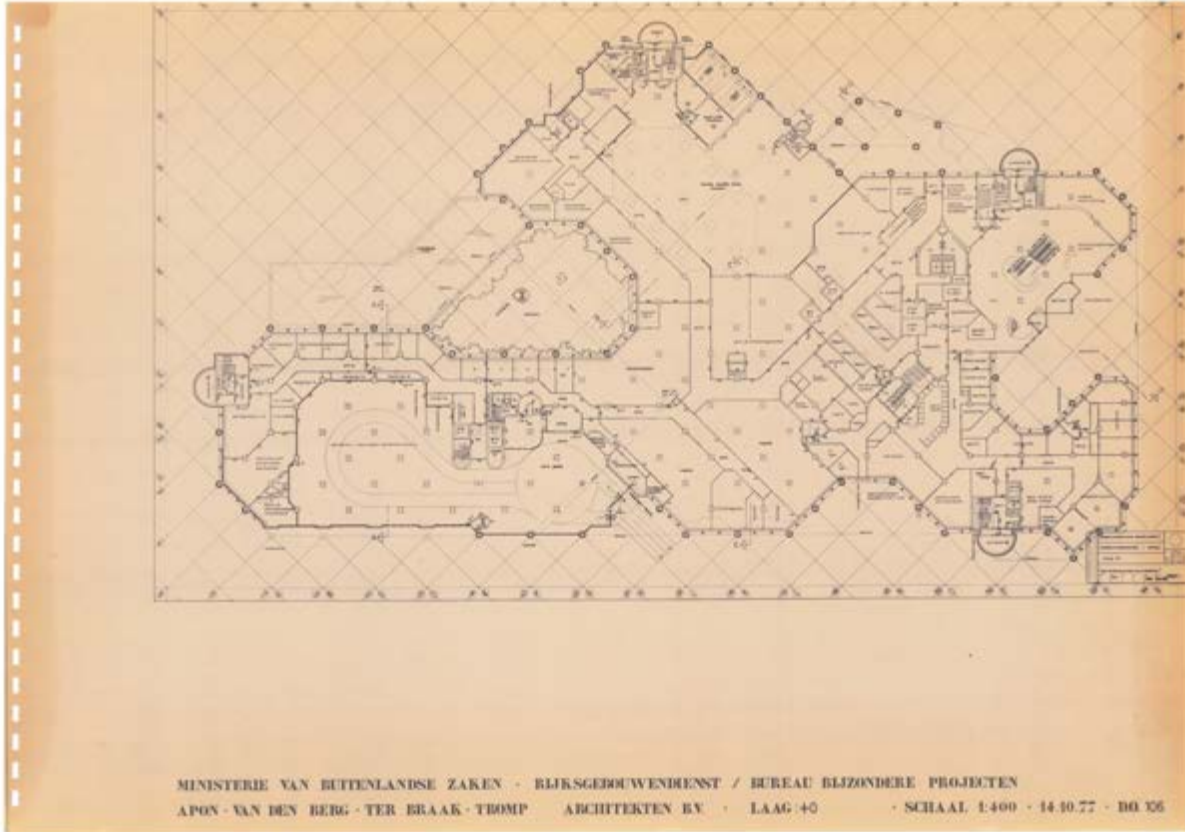
/ Crowdsourced data

P.156. Tekening ministerie van Buitenlandse Zaken, D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp, 1977.

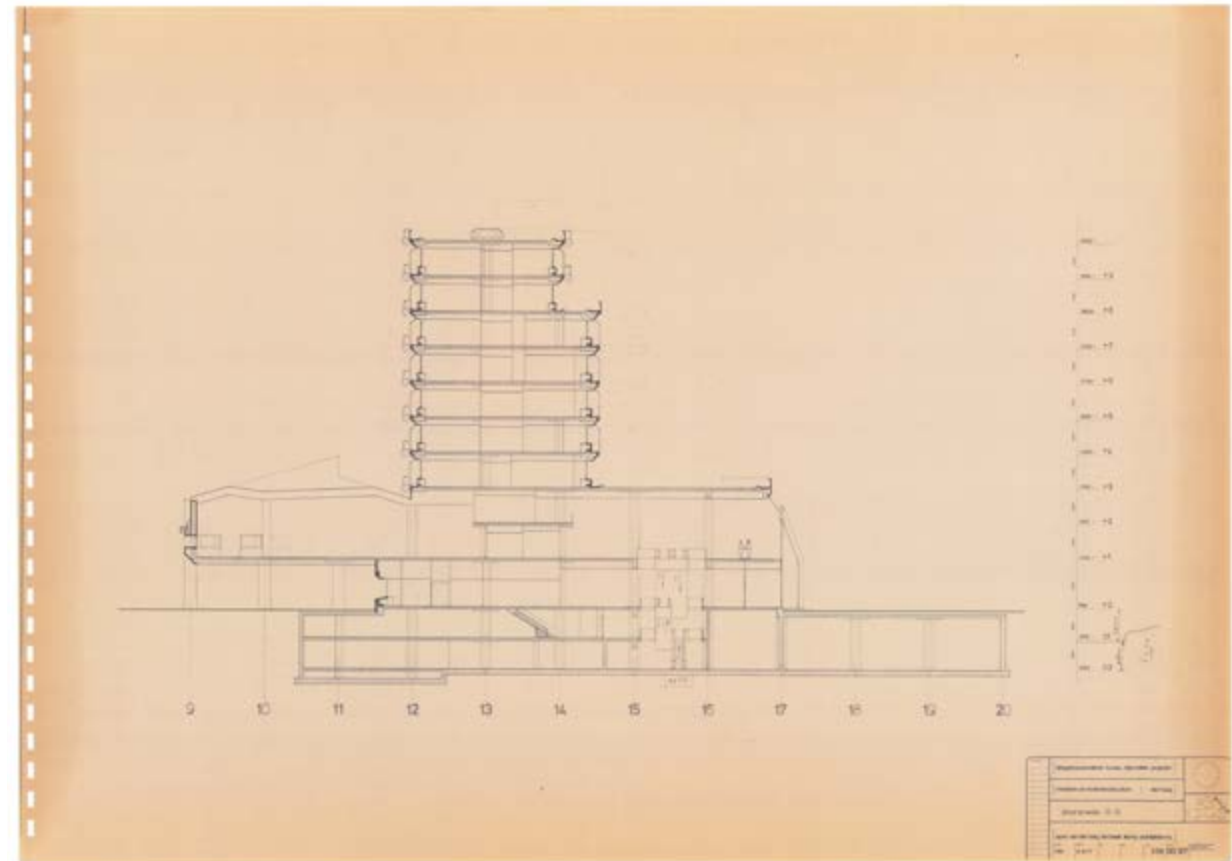
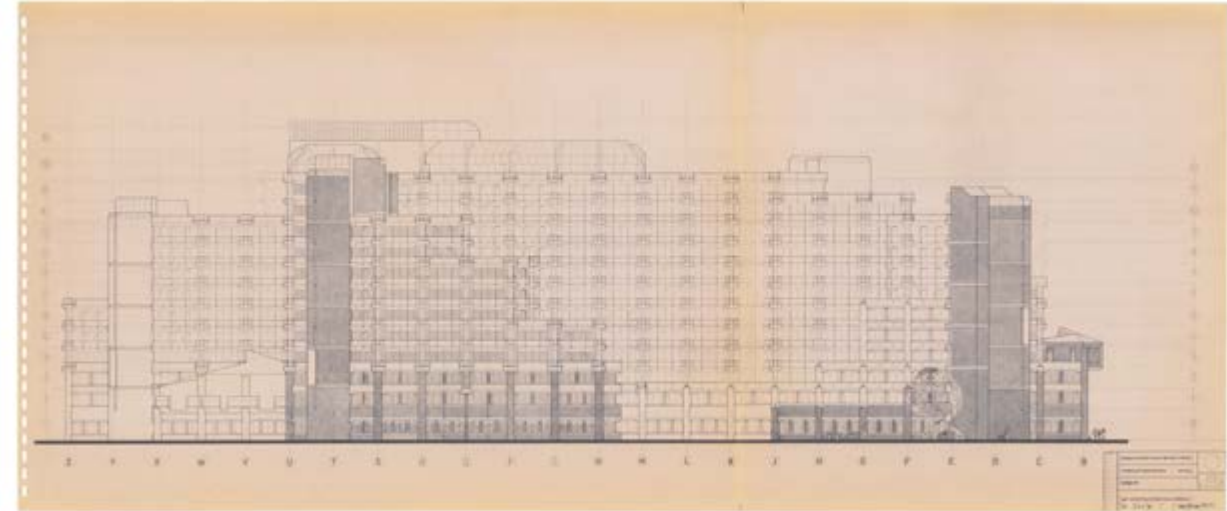

P.157. Foto van het ministerie van Buitenlandse Zaken vanaf Bezuidenhoutseweg 67, D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp (Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1986).

P.158. Begane grond tekening ministerie van Buitenlandse Zaken, D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp, 1977.

P.159. Gevelaanzicht en doorsnede ministerie van Buitenlandse Zaken, D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp, 1977.

P. 160. Foto's exterieur ministerie van Buitenlandse Zaken, D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp (R. Zwinkels, 2020).

gefacetteerde kraag van beton, die aansluit op de uitstekende betonnen dorpels. De balustrade van witte buizen aan de dorpels fungeert als zeembalkon. De kolommen zijn in het hele gebouw zichtbaar – zowel binnen als in de buitengevel. Vanaf de begane grond tot en met de derde verdieping zijn de gevel en draagkolommen bekleed met baksteen. Vanaf de derde verdieping komt het baksteen alleen terug bij bepaalde uitstulpingen. Het gevelbeeld wordt hier meer bepaald door de betonnen dorpels. De gevel contrasteert sterk met het subtiel en rustige interieur.

Het interieur van het ministerie heeft een duidelijke relatie met het exterieur door het kleur- en materiaalgebruik. De constructieve draagkolommen zijn overal zichtbaar en in het interieur komen dezelfde materialen terug: donkerbruin aluminium, beton en metselwerk. De gefacetteerde kolommen, trappenhuizen en wanden van de liftkokers zijn bekleed met grintbeton. Voor de vloer is in patroon gelegd grijsbruin lavaliet gebruikt en voor meubels, wanden en plafonds essenhout. Overal in het gebouw komt dezelfde grijsbruine vloerbedekking te liggen.⁹ Vanwege de belangrijke representatieve taak van het ministerie wordt veel aandacht besteed aan de vormgeving en aankleding van de ontvangstruimten, die in handen zijn van architect Theo Tempelman.¹⁰ Een van de belangrijkste ruimten is de grote conferentiezaal, de Van Kleffenszaal. Het karakter van deze ruimte wordt in grote mate bepaald door de toepassing van essenhout in de wanden, bureaus en het plafond. Via een bijzondere kapconstructie kan er indirect daglicht toetreden.

Dankzij de percentageregeling is er veel kunst te vinden in en rondom het ministeriegebouw. Buiten wordt de hoofdingang gemarkeerd door een metalen sculptuur van Auke de Vries. Op het dak van de begane grond staat een keramisch kunstwerk van David de Kop, dat zichtbaar is vanuit de Van Kleffenszaal. De hoofdingang zelf bevat een glazen kunstwerk van Jan van Goethem. Doordat de donkerbruine aluminium entree als een capsule tegen de gevel is geplaatst, kan het kunstwerk, dat in het bovenlicht van de entree begint, doorlopen tot in de eerste verdieping.

Vanwege het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie in 2004 wordt de bibliotheek van het ministerie op de eerste verdieping verbouwd tot extra conferentieruimte naar ontwerp van interieurarchitect Trude Hooykaas. In 2017 verlaat het ministerie van Buitenlandse Zaken dit markante complex en neemt zijn intrek in het rijkskantoor aan de Rijnstraat, naast Den Haag Centraal.

⁹ Anoniem, 1985.

¹⁰ Ibid.

P. 162. Foto exterieur
ministerie van Buitenlandse
Zaken, D.C. Apon, J. van den
Berg, A. ter Braak, W. Tromp
(R. Zwinkels, 2020).

*'Ik vind de kolommen en betonnen
gevelementen erg opvallend. Alle
ramen zijn even groot, elk "vak" is gelijk.'*

/ Crowdsourced data

Ervaringsgeschiedenis | De Apenrots

Tijdens de bouw van het ministerie en de hele periode rondom de totstandkoming van het Wederopbouwplan Bezuidenhout-C komt dit plan meermaals zeer negatief in het nieuws. De kritiek spitst zich toe op de stedenbouwkundige compositie van het bouwvolume en de slechte afstemming van infrastructuur op de ontsluiting voor langzaam verkeer.¹¹ Het ministerie fungeert als uithangbord voor Nederland bij de ontvangst van (buitenlandse) gasten en krijgt in dit verband af en toe aandacht in de nationale pers en dan vooral de persfotografie. Bijvoorbeeld tijdens het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie in 2004. Sommige delen van het gebouw komen vaker in beeld, zoals de belangrijkste ontvangstruimten. Vanwege het grillige gevelbeeld heet het gebouw in de volksmond ook wel de 'Apenrots'.

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het complex vormt een iconisch stedenbouwkundig ensemble uit de eindfase van de wederopbouw van het Bezuidenhout, samen met de Koninklijke Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief en in zekere zin het Koninklijk Conservatorium, destijds allemaal gebouwd in praktisch één bouwstroom in opdracht van de Rijksgebouwendienst.
- Het ministerie heeft een hoge architectonische waarde door de stedenbouwkundige geleding en de afwerking van zowel het exterieur als interieur. Het is daarmee ook een bijzonder voorbeeld binnen het rijke oeuvre van architect Apon.
- Het is een voorbeeld van de uitwerking van de principes van het Nederlands structuralisme.
- Er is een sterke samenhang tussen exterieur en interieur door de vormgeving en het kleur- en materiaalgebruik.
- Onder het complex bevindt zich een nog goeddeels intacte calamiteiten-noodzetel uit de tijd van de Koude Oorlog.

¹¹ Zie ook de beschrijvingen van het Algemeen Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek.

Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, 's-Gravenhage 1954-1962

Cluster CS-Oost:

Algemeen Rijksarchief

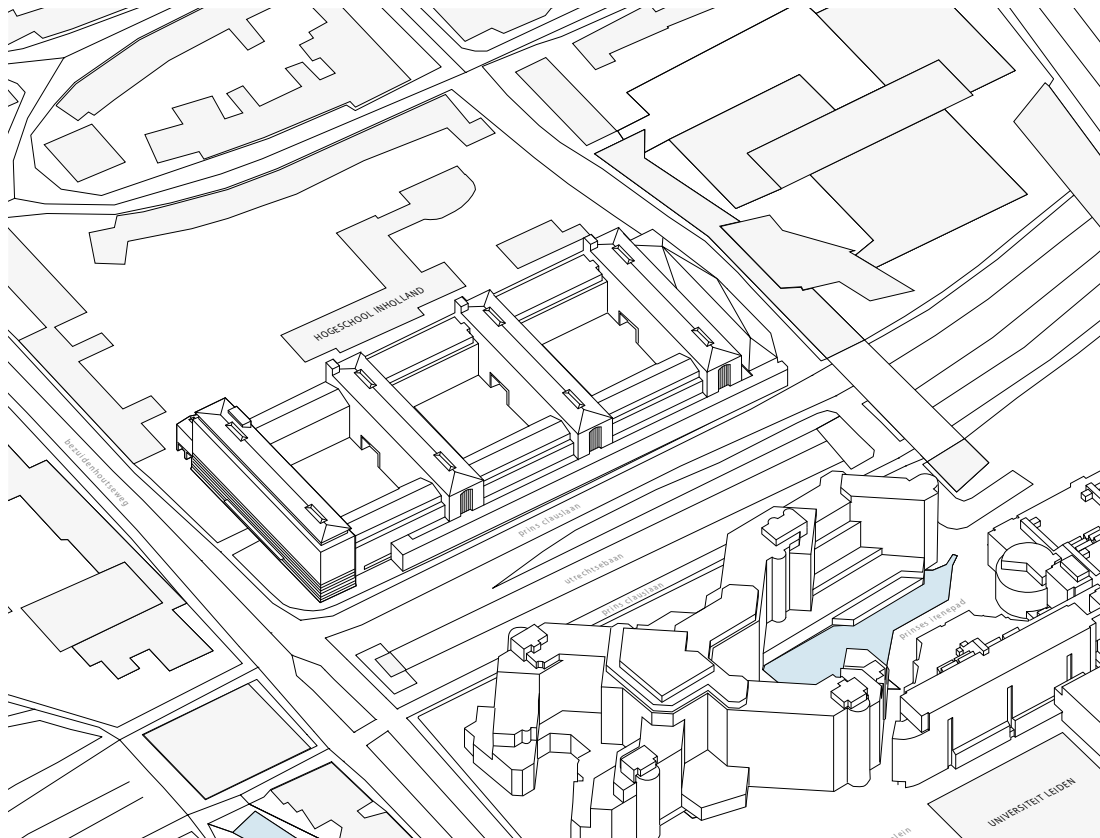
Koninklijke Bibliotheek

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening

Architect	G. Friedhoff en M. Bolten
Adres	's-Gravenhage, Bezuidenhoutseweg 73 / Prins Clauslaan 4-8
Bouw	Start ontwerp 1954-1958, bouw 1957-1962
Functie	Rijkskantoor
Oppervlakte	49.964 m ²
Status	Rijksmonument
Huidige staat	Gereneveerd en in gebruik als ministerie (Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en Economische Zaken en Klimaat).

P.165. Foto exterieur ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, G. Friedhoff, M. Bolten (R. Zwinkels, 2020).

P.166. Axonometrische tekening stedenbouwkundige situatie gebouw.

Aanleiding en opgave

In 1952 wordt binnen het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening (tegenwoordig Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) gesproken over de noodzaak van nieuwe behuizing. Het departement heeft op dat moment namelijk zeventien locaties in gebruik. De ruimtelijke versnippering geldt voor veel rijksdiensten in die tijd, veelal vanwege groei van het ambtelijk apparaat en door oorlogsschade.

In dezelfde periode ontwikkelt de Rijksgebouwendienst plannen voor een groot rijkskantorengebouw aan de Eerste van den Boschstraat (nu de Prins Clauslaan) in Den Haag voor verschillende rijksdiensten.¹ Het ontwerp voor een multifunctioneel en flexibel kantoorgebouw is van rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff en architect Mart Bolten. Het ontwerp gaat uit van een herhaling van dezelfde elementen.

Terwijl het ontwerp vordert, legt het ministerie contact met de Rijksgebouwendienst om mogelijke nieuwbouw te bespreken. De dienst ziet hier een kans: het ministerie kan ingepast worden in het ontwerp. Na intensief overleg stemt het ministerie in met dit voorstel.² Het verenigen van twee tegenstrijdige uitgangspunten, namelijk een zeer representatief en waardig departement en een multifunctioneel kantoorgebouw, blijkt een hele puzzel.³ De oplossing wordt gevonden in de toevoeging van een representatieve ministervleugel op de kop van het gebouw, grenzend aan de Bezuidenhoutseweg. In 1954 start de bouw van de vleugels 1 tot en met 7, die in 1956 gereedkomen. Dan volgt de bouw van vleugel 8 in 1957 en twee jaar later die van vleugel 9. Dit is de zogenoemde ministervleugel, die in het voorjaar van 1962 klaar is.

Stedenbouwkundige context

Het ministeriegebouw ligt in de lengterichting langs de huidige Prins Clauslaan, tussen de Bezuidenhoutseweg aan de noordzijde en de Theresiastraat aan de zuidzijde. Aan de oostkant van het gebouw loopt een niet-openbare expeditiestraat, ongeveer ter hoogte van de voormalige Tweede van de Boschstraat. Het ministerie maakt deel uit van een cluster van rijksgebouwen rond de Utrechtsebaan, namelijk het ministerie van Buitenlandse Zaken, het paleis van justitie, de Koninklijke Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief. Toch staat het gebouw – meer dan de andere – op zichzelf.

De hoofdingang zit aanvankelijk aan de Bezuidenhoutseweg en is bereikbaar via een poort, die eveneens toegang biedt tot het eerste binnenhof. De hoofdingang is dus niet direct zichtbaar vanaf de straatkant. De drie kleinere vleugels hebben allemaal een zij-ingang aan de Prins Clauslaan.

¹ Heijenbrok & Steenmeijer, 2001, p. 5.

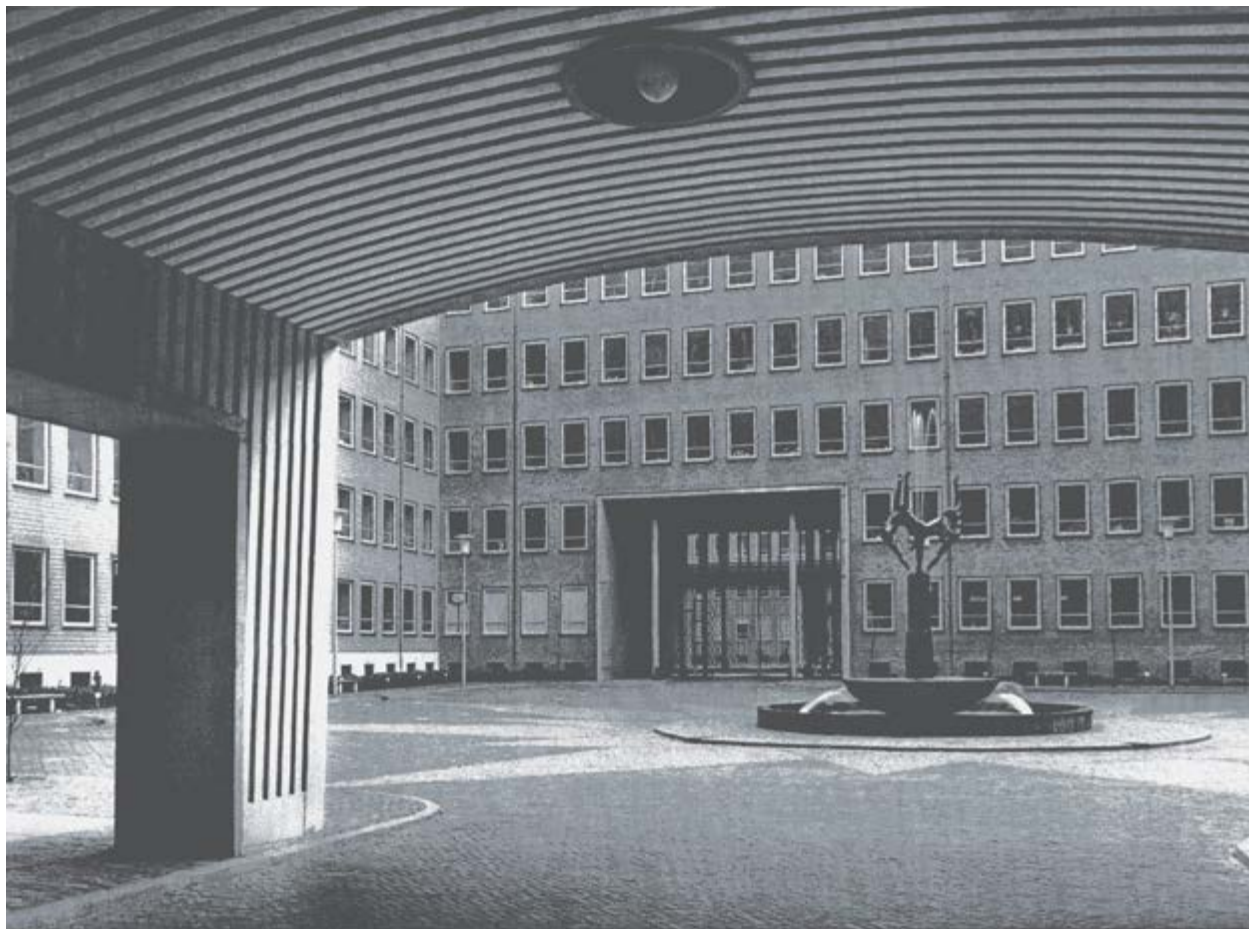
² Heijenbrok & Steenmeijer, 2001, p. 6-7.

³ Van der Peet & Steenmeijer, 1995, p. 551-553.

P.168 boven. Foto vanaf Be Zuidenhoutseweg ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, G. Friedhoff, M. Bolten (Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1986).

P.168 onder. Foto binnenhof vanuit het noorden ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, G. Friedhoff, M. Bolten (RBM, Rijksgebouwendienst, 1965).

Architectuur

Het complex bestaat uit een driedubbel carré. De drie binnenhoven zijn onderling verbonden door een binnenstraat die in de lengterichting van het gebouw loopt. De ministervleugel is het hoogst van alle bouwdelen en heeft acht verdiepingen. De overige vleugels tellen er ieder zes. Het souterrain biedt plek aan fietsen, berging en het archief. Elke verdieping heeft een middengang met aan weerszijden kantoorvertrekken. Op de bel-etage van de ministervleugel liggen alle kamers van de leiding van het ministerie en de hoofdvergader ruimte, de Blauwe Zaal. Deze verdieping is anderhalf keer hoger dan de andere om het statige karakter te benadrukken. De ruime kantine voor ongeveer driehonderd mensen zit op de hoogste verdieping van de hoofd vleugel en kan ook dienst doen als filmzaal.⁴ In totaal bevat het complex achthonderd kantoorvertrekken en zestien vergaderzalen.⁵

Het gebouw oogt heel representatief. Het heeft als basis een betonskelet met gevels van metselwerk met rode en gele baksteen in Noors verband. De gevel van de ministervleugel heeft een markante uitstraling dankzij een brede natuurstenen plint en natuurstenen banden die het metselwerk afwisselen tot aan de tweede verdieping. Er wordt veel aandacht geschonken aan de detaillering van de gevel. Zo is drie keer een decoratief metselverband toegepast boven de laatste drie natuurstenen banden in de gevel. Ook opvallend zijn de Franse balkons en het grote balkon boven de hoofdingang. De daken van de ministervleugel en de ovale officierskantine – aan de Theresiastraat, in gebruik door de Luchtmachtstaf – zijn bedekt met koper, de overige met bitumen. De onderdoorgang van de hoofdingang bestaat uit betonnen kolommen bekroond met kapitelen van muschelkalk – een ontwerp van beeldhouwer Bram Roth. De inrichting van de drie binnenhoven is afgestemd op de architectuur en ook van kunst voorzien. Op de eerste binnenplaats staat een bronzen beeldengroep van Fred Carasso.⁶

Het interieur is zorgvuldig vormgegeven. Hier speelt de toepassing van monumentale kunst een grote rol. Vanwege de grootte van het gebouw en de herhaling van gangen en vertrekken wil Friedhoff voorkomen dat het geheel monotoon oogt.⁷ Daarom bedenkt hij per vleugel een ander kleurenschema. Ook het materiaalgebruik, de toegepaste kunst en de afstemming van meubilair en verlichting in de vleugels geven elk een subtiel eigen karakter. De ministervleugel is het meest representatieve onderdeel van het gebouw en krijgt de rijkste decoratie waarbij ongeveer dertig kunstenaars betrokken zijn.⁸ Dit wordt mogelijk gemaakt door de procentageregeling beeldende kunst, waarvan Friedhoff zelf aanjager

4 Ministerie van LenV, 1966, p. 8.

5 Kuipers, 2006, p. 90.

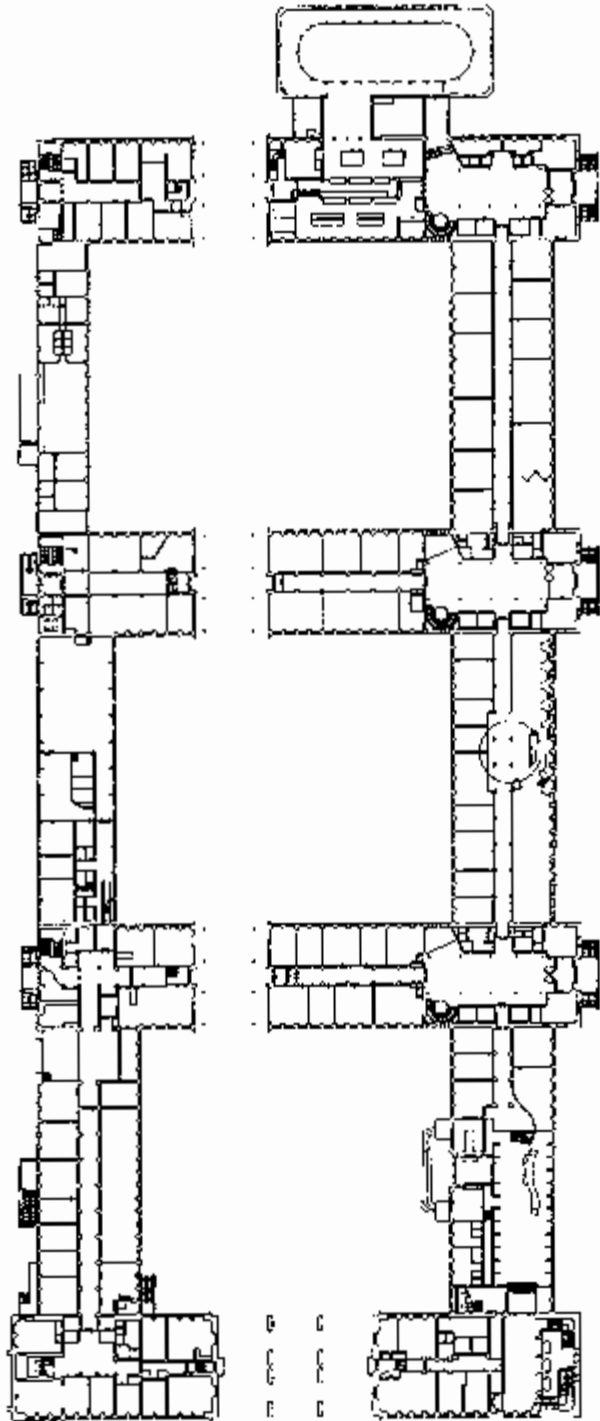
6 Ministerie van LenV, 1966, p. 14.

7 Anoniem, 1956a.

8 RCE, 2013; Kuipers, 2019.

'Ik vind de patronen op de muur een leuk effect geven, de variatie maakt het gebouw interessanter.'

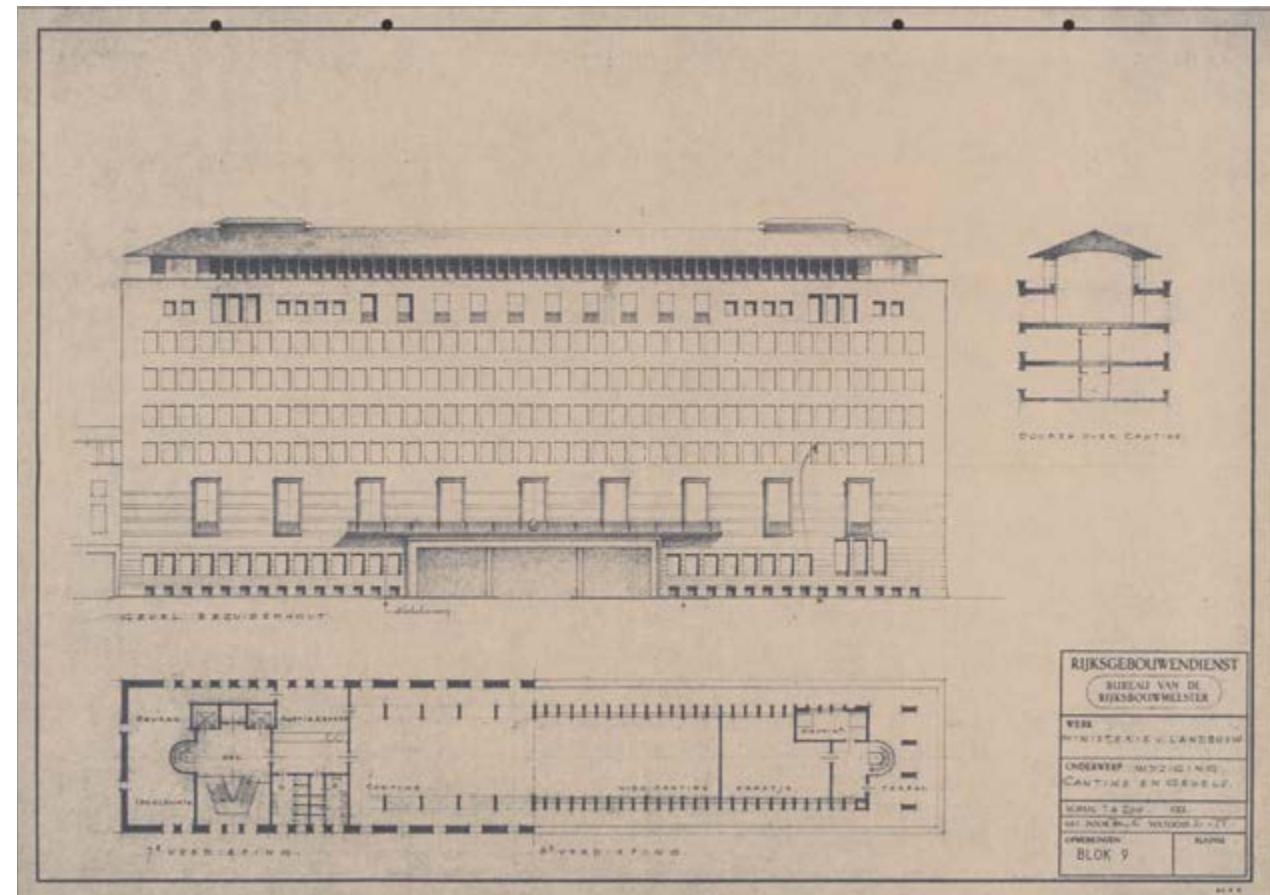
/ Crowdsourced data

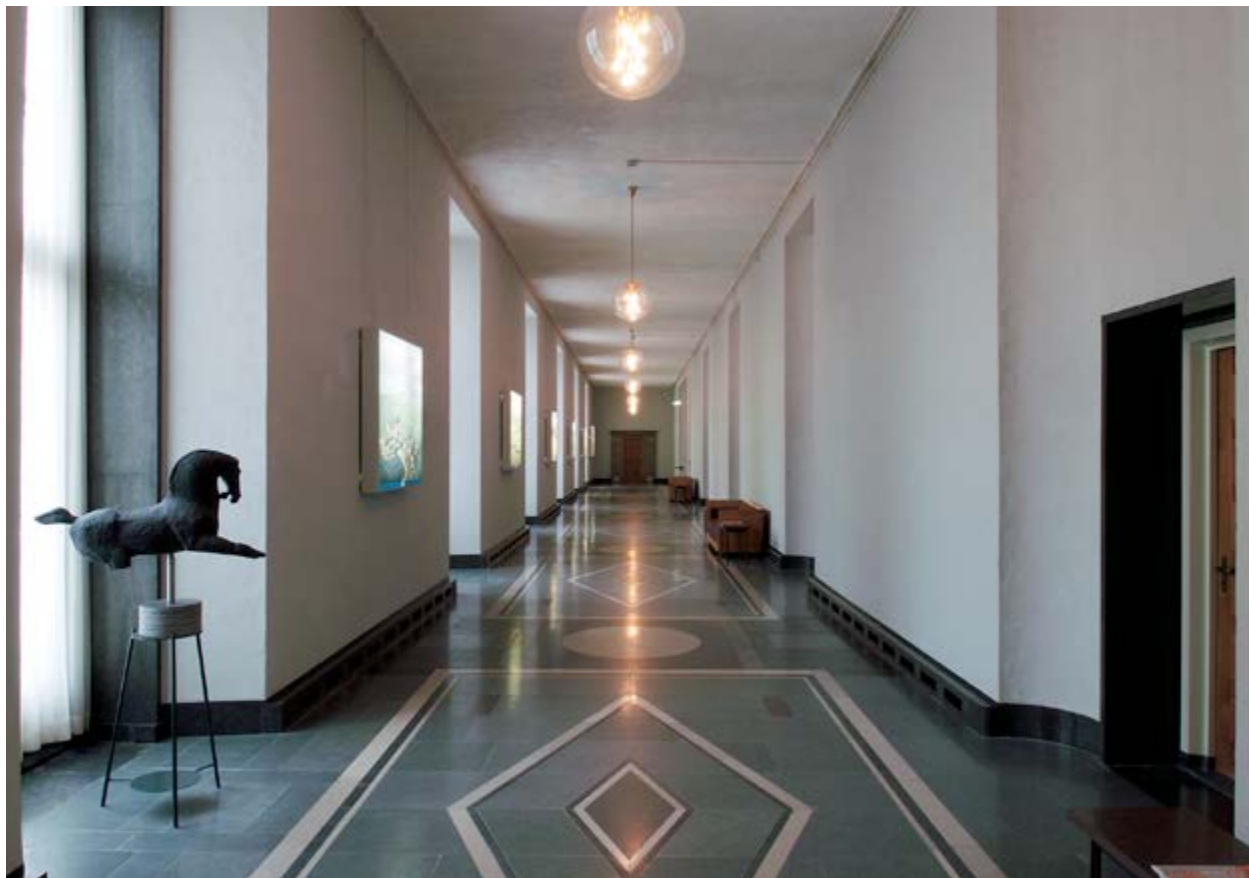

P.170. Plattegrond ministerie Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, G. Friedhoff, M. Bolten, 1993.

P.171 boven. Wijziging plattegrond ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, G. Friedhoff, M. Bolten, 1955.

P.171 onder. Foto interieur kantoorruimte met een stalen scheidingswand, ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, 1957.

P.172 boven. Foto interieur ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, G. Friedhoff, M. Bolten (Joop van Reeken Fotografie, 2004).

P.172 onder. Foto exterieur ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, G. Friedhoff, M. Bolten (R. Zwinkels, 2020).

is geweest. Voor de vloeren wordt natuursteen gebruikt, waarbij de 'ministergang' een vloer krijgt van natuursteen in geometrisch patroon. Friedhoff kiest en ontwerpt zelf het meubilair. Om de oriëntatie in het gebouw te verbeteren, worden de trappenhallen van de vier hoofdvingels gemarkeerd met kunst. In de ministervleugel komt een figuratief glas-inlood kunstwerk van Karla Wenckebach. Het bestaat uit achttien ramen met als onderwerpen de landbouw, visserij en veeteelt. De drie overige vleugels krijgen in de trappenhallen ieder een eigen type kunstwerk, namelijk graffiti's, mozaïeken en muurschilderingen.⁹ De representatieve vertrekken krijgen extra aandacht. Zo heeft het vertrek van de minister een eikenhouten lambrisering en is het plafond van de secretaris-generaal beschilderd door Maurits Escher.¹⁰

Van 2006 tot 2012 ondergaat het ministerie een grootschalige renovatie. Architectenbureau Dam & Partners renoveert 46.381 m² van de oudbouw en voegt 11.938 m² nieuwbouw toe. De vleugels 0 en 5 worden gesloopt en vervangen. Langs de gevel aan de Prins Clauslaan komt een glazen galerij, de Traverse. Hier zijn nieuwe entrees ondergebracht met (rol-)trappen en liften. De galerij sluit aan op een orangerie, die het oude restaurant aan de Theresiastraat overspant. Onder de nieuwe hoofdingang aan de Theresiastraat komt nog een kleine parkeergarage.

Het oorspronkelijke totaalconcept met kleuren, tapijten, kunst, meubilair en verlichting is veranderd. Het interieur bevat niet meer de originele kleurstellingen per vleugel. In de ministergang zijn alle integrale kunst en afwerking grotendeels behouden gebleven, maar het meubilair is grotendeels vervangen.

Ervaringsgeschiedenis | Een gebouw vol kunst

In de loop der jaren wordt er wisselend over het gebouw gedacht en geschreven. Tijdens de oplevering wordt het vanwege de schaal bestempeld als een 'mammoet-kantoorgebouw'. Het grote bouwvolume dat 1300 ambtenaren kan huisvesten, wordt omschreven als opmerkelijk. Vooral omdat het gebouw op dat moment afsteekt tegen de omgeving. Het is het eerste grootschalige kantorencomplex gebouwd door de Rijksoverheid.¹¹ De bouwsom van 23 miljoen gulden wordt redelijk geacht.¹²

Over de architectuur van het gebouw is lang niet iedereen positief. Rond de oplevering van het ministerie is Friedhoffs klassieke architectuur-opvatting terrein aan het verliezen. In deze periode van democratisering, waarin antiautoritaire sentimenten groeien, worden zulke grote, statige gebouwen negatief geframed als 'machtsarchitectuur'.¹³

⁹ Er werken vooraanstaande kunstenaars mee; zo zijn de sgraffito's van onder andere Hans Bayens, Paul Kromjong, Willem Molin, Dick Zwier en Jan Groenestein. De mozaïeken zijn gemaakt door Frans Vollmer, Kees Andrea, Lex Horn en anderen en de wandschilderingen zijn onder meer gemaakt door Gerard Hordijk, Harry Koolen, Chris de Moor en Nicolaas Wijnberg. Zie RCE, 2013; Anoniem, 1966.

¹⁰ Ministerie van LenV, 1966, p. 20.

¹¹ Kuipers, 2019, p. 94.

¹² Anoniem, 1956b en 1956c.

¹³ Kamphuis et al., 1999, p. 13, p. 23-25.

P.174. Foto interieur ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, G. Friedhoff, M. Bolten (Joop van Reeken Fotografie, 2004).

De laatste decennia heeft er een herwaardering plaatsgevonden. Het gebouw hoort sinds 2013 bij de selectie topmonumenten van de Wederopbouw 1959-1969, samengesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De reden is onder meer dat het ministeriegebouw van architectuurhistorische waarde is als voorbeeld van representatieve overheidsarchitectuur uit de wederopbouwperiode. Hierbij spelen de architectuuropvattingen van Friedhoff juist een rol als toonbeeld van een periode in de architectuur. Ook diens invloed op de totstandkoming van de procentageregeling beeldende kunst is hier relevant.¹⁴

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

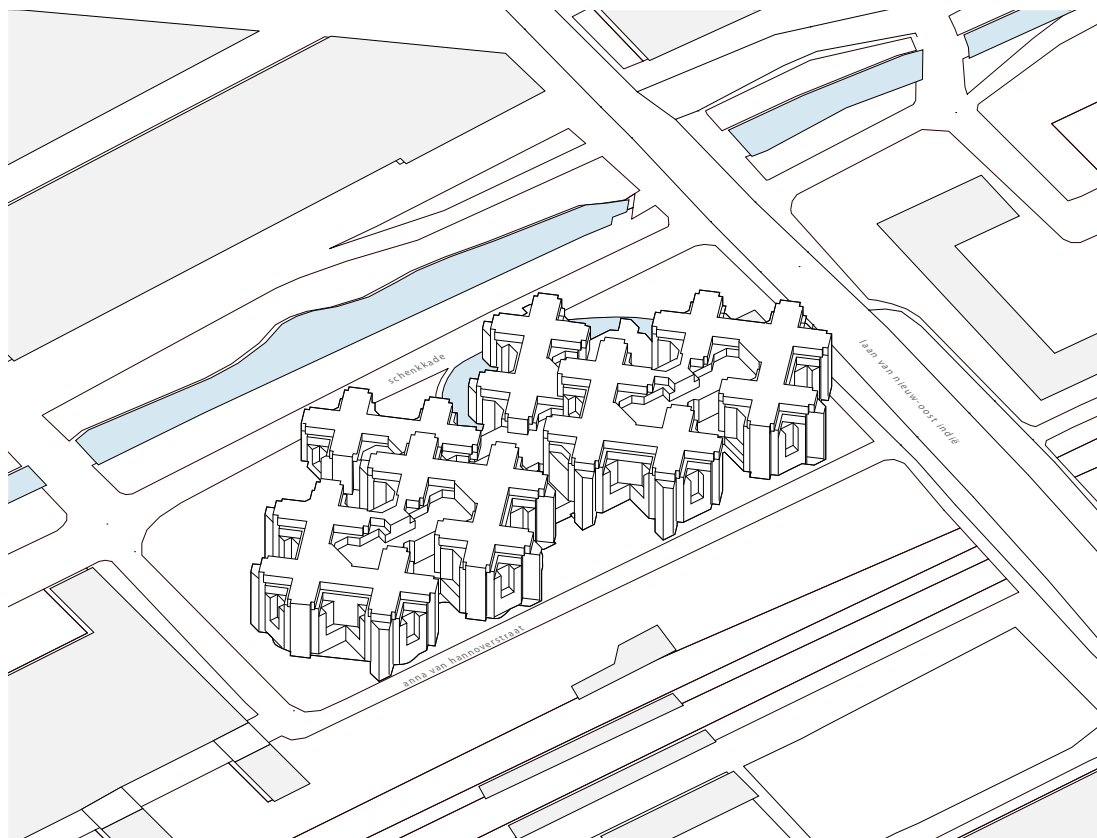
- Het is een typologisch en architectonisch bijzonder rijk ontwerp, enerzijds traditioneel door klassieke architectuur, anderzijds modern door de schaal en flexibele indeling.
- Het is een uitgesproken en geslaagd voorbeeld van de samensmelting van gebouw en kunst. Een van de eerste projecten waarin de procentageregeling beeldende kunst is toegepast.
- Het gebouw heeft een hoge architectonische waarde, door de afwerking van zowel het exterieur als het interieur. Echt een gesamt-kunstwerk.
- Het gebouw is in fasen gerealiseerd (van rijkskantorengebouw tot ministerie) in de wederopbouwperiode, als enig daadwerkelijk gerealiseerd onderdeel van een nooit voltooid plan voor vele ministeries langs de Bezuidenhoutseweg en in de Koekamp, naar ontwerp van rijksbouwmeester Friedhoff.
- Met de hoge ministervleugel aan de Bezuidenhoutseweg en de aaneenrijging van binnenhoven is het een stedenbouwkundig waardevolle invulling op deze door oorlogsschade leeggekomen plaats in de stad.
- Het is samen met het departementsgebouw van Defensie aan de Kalvermarkt een van de twee overgebleven ministeries die gebouwd zijn tijdens de wederopbouwperiode.

¹⁴ RCE, 2013.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1983-1990

Architect	H. Hertzberger
Adres	's-Gravenhage, Anna van Hannoverstraat 4
Bouw	Ontwerp 1983-1987, bouw 1987-1990
Functie	Rijkskantoor
Oppervlakte	56.000 m ²
Status	Geen
Huidige staat	Verkocht aan Litoro Investments BV. Er zijn plannen voor sloop.

P.177. Foto exterieur, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, H. Hertzberger (R. Zwinkels, 2020).

P.178. Axonometrie-tekening stedenbouwkundige situatie gebouw.

Aanleiding en opgave

De nieuwbouw voor het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid wordt opgeleverd in 1990, maar de planvorming begint al in 1983.

De ambtenaren van het departement zijn in de jaren tachtig namelijk gehuisvest op verschillende locaties. Architect Herman Hertzberger krijgt de opdracht voor een nieuwe behuizing die bijna 2000 ambtenaren zal verenigen in één gebouw. De opdracht wordt verstrekt in 1980, maar vanwege bezuinigingen wordt het plan tijdelijk stopgezet in 1983. In 1985 komt het definitieve ontwerp gereed, maar vanwege onenigheid over de interne indeling duurt het nog tot 1987 voor de eerste paal de grond in kan. Zo is er discussie tussen Hertzberger en de medezeggenschapscommissie over de kantoortuinen en een intern atrium waaraan een deel van de werkplekken zal grenzen. De ambtenaren willen kantoren die grenzen aan een buitengevel en associëren een atrium met het *sick building syndrome*. Uiteindelijk gaat de architect akkoord en brengt het ontwerp meer in lijn met de wensen van de gebruikers.¹

De locatie van het nieuwe ministerie is het resultaat van een grondruil tussen de Rijksgebouwendienst en de gemeente Den Haag in 1983. Het nieuwe ministerie komt op een makkelijk bereikbare plek in de stad, op een perceel grenzend aan de Laan van Nieuw Oost-Indië, direct naast een NS-station. De Rijksgebouwendienst stelt een aantal eisen aan het nieuwe complex. Het krijgt een 'open en communicatief' karakter en de hoofdentree is goed te beveiligen. Alle kantoorvertrekken grenzen aan een buitengevel, zodat elke ambtenaar zicht heeft op de buitenwereld. Bovendien moet in elk vertrek het venster open kunnen om naar eigen wens te ventileren.²

Stedenbouwkundige context

Het ministerie bevindt zich op de grens van Den Haag en Voorburg en ligt in de lengterichting langs de spoordijk aan de Anna van Hannoverstraat. In het midden van het complex zit de hoofdingang, recht tegenover het NS-station Laan van Nieuw Oost-Indië. Aan de bewoonde Schenkkade met kleinschalige bebouwing is het complex lager dan aan de kant van het station. De vier torens aan de Schenkkade hebben vijf bouwlagen, de twaalf torens aan de kant van de spoordijk ieder acht bouwlagen. Aan deze kant liggen ook de parkeergarage en de toegang daartoe, om het autoverkeer zo veel mogelijk van de woonwijk weg te houden.

¹ Zie alle documentatie in: SZW, z.d.

² SZW, z.d., p. 16-17.

P.180 boven. Foto Laan van Nieuw Oost-Indië, tankstation met erachter het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (P.G. Kempff, 1990).

P.180 onder. Foto Anna van Hannoverstraat, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (P.G. Kempff, 1990).

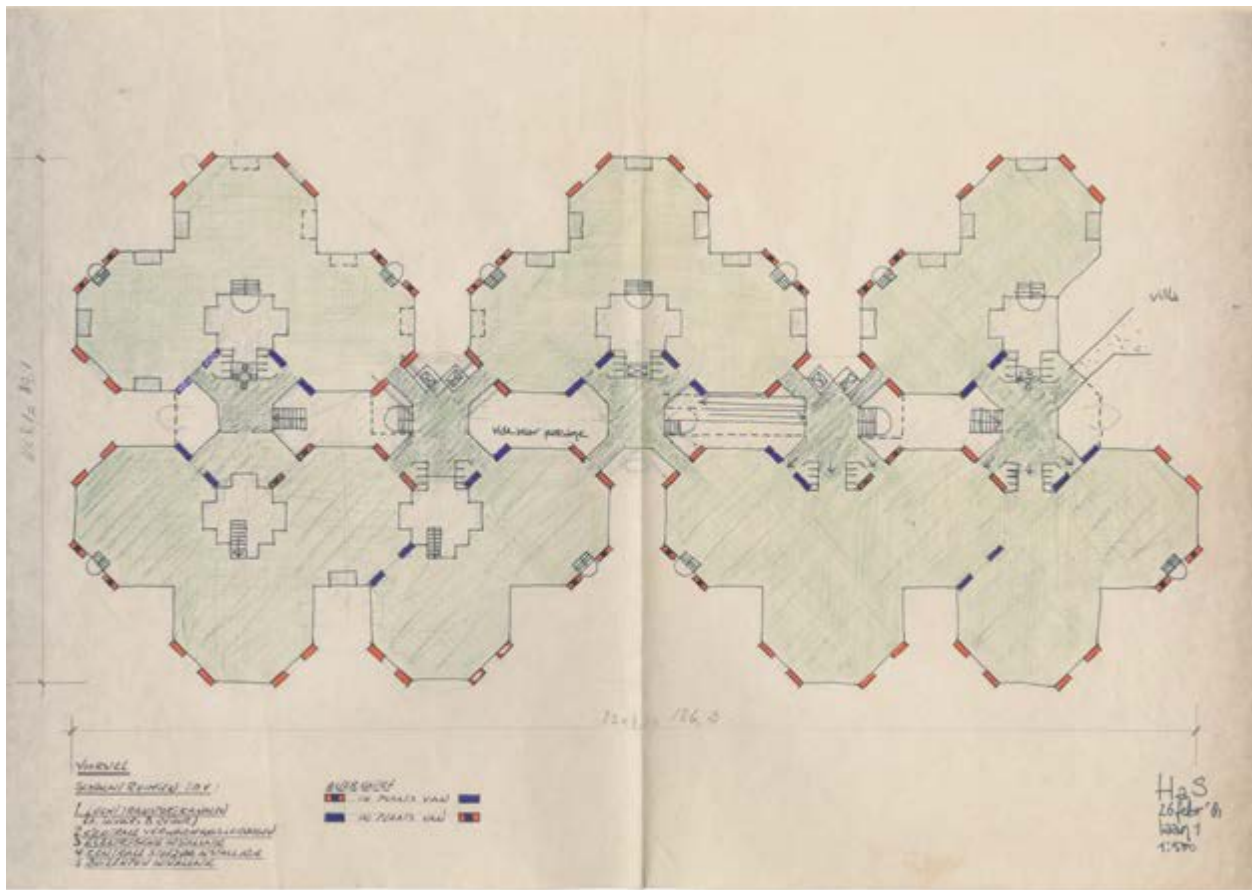
Architectuur

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid is het laatste gebouw in het oeuvre van de architect dat is ontworpen vanuit het gedachtegoed van het structuralisme. Het thema 'een gebouw als stad' met een doorlopende binnenstraat waaraan clusters liggen, krijgt in dit gebouw gestalte.

Het ministerie heeft een symmetrische grondvorm, met zestien aaneengeschakelde torens, ieder met een kruisvormige plattegrond. De betonconstructie is opgebouwd uit speciaal ontworpen prefab elementen. Zoals de kolommen met vierkante koppen waarop balken in verschillende richtingen te plaatsen zijn. Dit om tegemoet te komen aan de verschillende oriëntaties in het gebouw, namelijk, zowel loodrecht als diagonaal. De hoofdingang in het midden van het gebouw heeft een betonnen poort om deze functie te benadrukken. Onder dezelfde poort zit ook de toegang tot de parkeergarage. De centrale, beveiligde toegang bevindt zich in de entreehal. Van daaruit kunnen medewerkers via twee roltrappen naar de eerste verdieping, waar twee roltrappen het verkeer verdelen over de linker- en rechterkant van het gebouw. Over de hele lengte loopt een passage als een 'binnenstraat' op drie niveaus, namelijk souterrain, begane grond en eerste verdieping. Een grote vide vormt hier de visuele verbinding tussen de verdiepingen. Matglazen halfronde kappen over de lengte van de passage zorgen dat er daglicht kan toetreden. Vanuit de passage vertakken alle ontsluitingsroutes zich geleidelijk door het gebouw. Door de aaneenschakeling van de torens liggen alle overige gangen diagonaal op de hoofdpassage. De eerste verdieping biedt plek aan een restaurant, bibliotheek en vergaderzalen. Vanaf de tweede verdieping kunnen de ambtenaren hun kantoorverdiepingen bereiken via stalen wenteltrappen en met panoramaliften. De kantoren zijn gegroepeerd in achthoekige eenheden van 420 m² voor 23 tot 36 ambtenaren.³ Door eenheden te clusteren wordt een afdeling gevormd, met een eigen ontsluiting op de hoofdpassage.

Het gebouw kent een zeer afwisselende geleding door de kruisvorm van de torens. Met de toepassing van grijs betonsteen en wit en zachtgroen als kleurenschema creëert de architect rust. De ramen hebben dunne metalen roeden. De gevel is van lichtgrijs betonsteen. De betonnen kolommen met hun vierkante gedraaide koppen zijn zichtbaar in de hoeken van de torens. Ze dienen de draagconstructie en zijn tegelijkertijd decoratief.

³ Koster, 1991, p. 87.

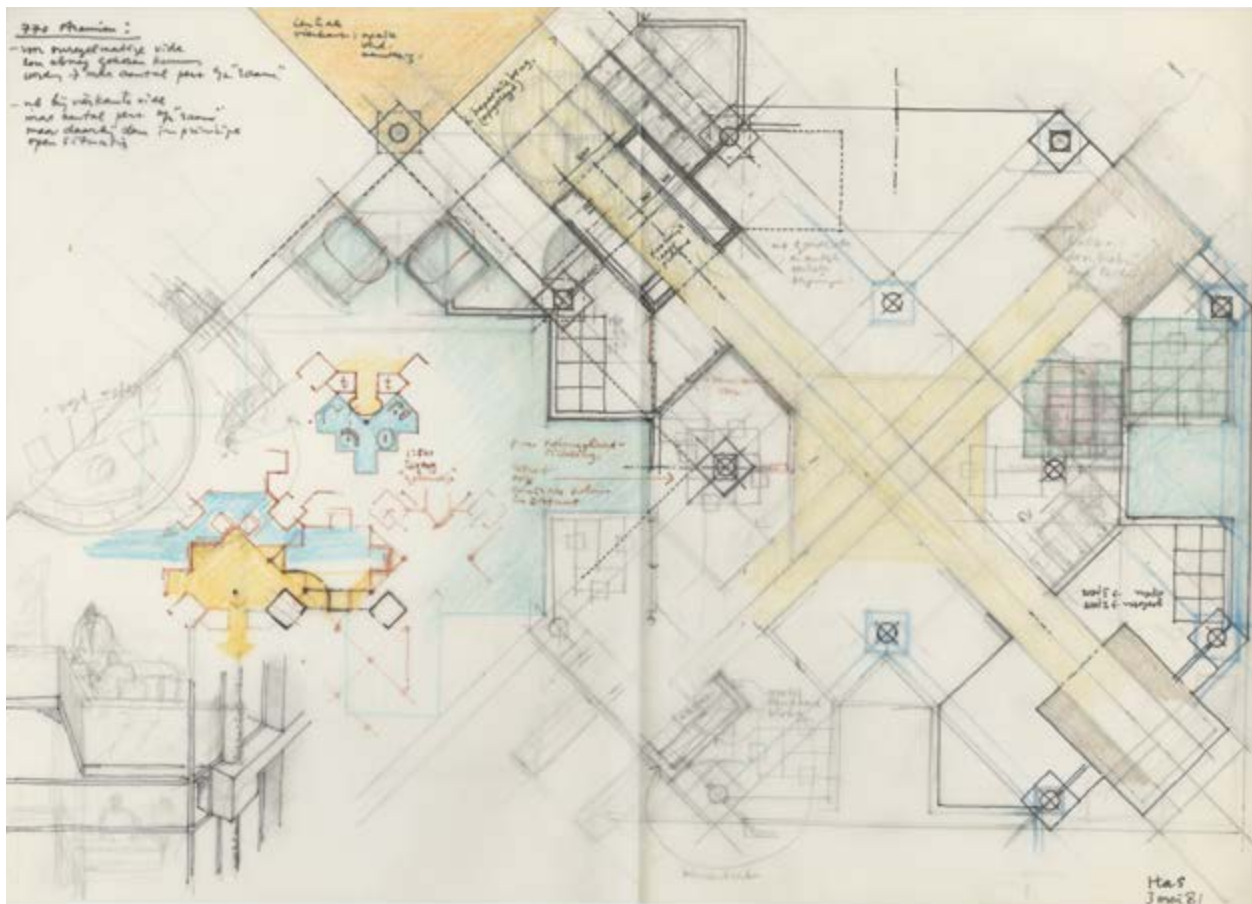

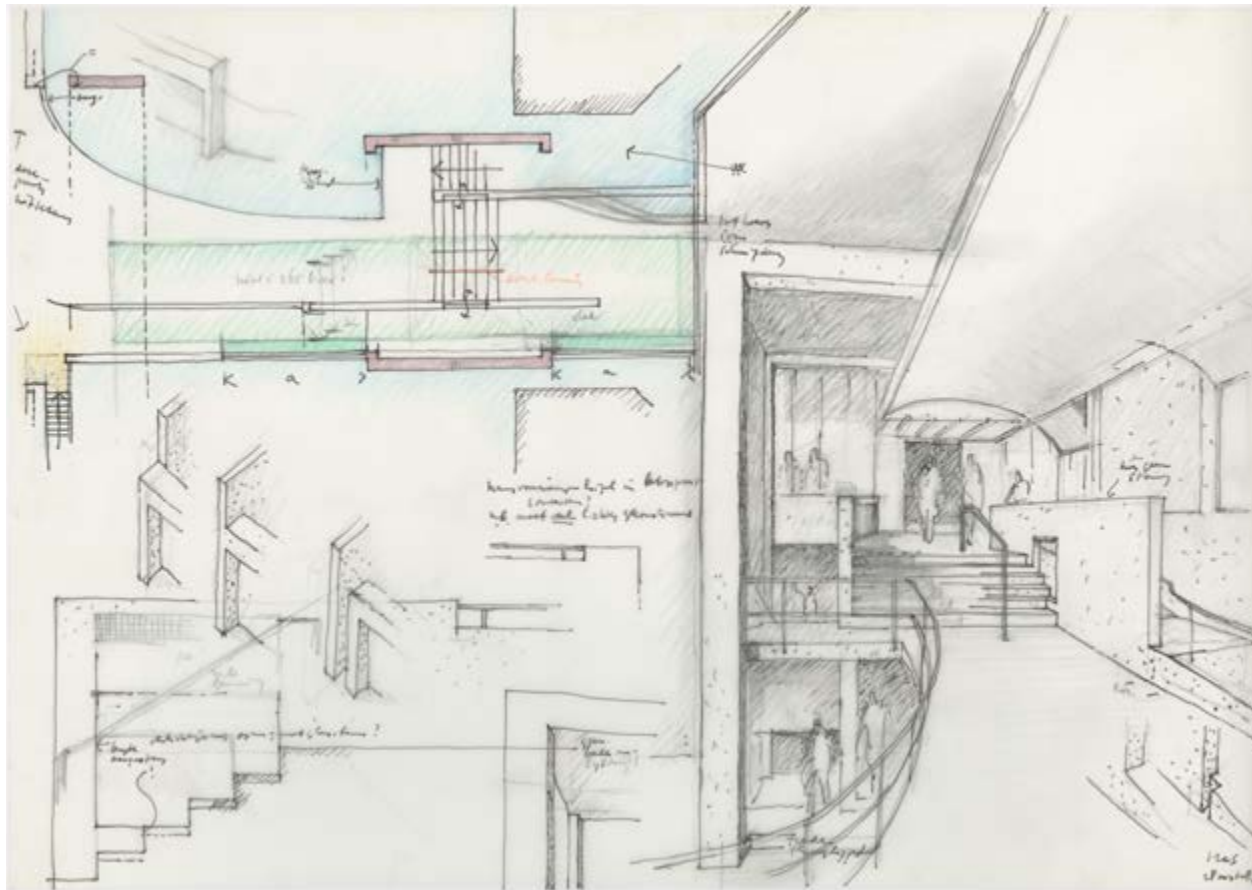
P.182. Plattegrond en tekening ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, H. Hertzberger, 1980-1981.

'De glazen rondingen bij het trappenhuis geven het gebouw een ruimtelijk en open karakter.'

P.183. Tekening ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, H. Hertzberger, 1984-1985.

/ Crowdsourced data

P.184 boven. Perspectief-tekening ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, H. Hertzberger, 1985-1986.

P.184 onder. Foto entreebrug, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, H. Hertzberger (R. Zwinkels, 2020).

Het kleurenschema van het exterieur is doorgevoerd in het interieur: lichtgrijs, zachtgroen en wit. De betonsteen van de gevel komt terug en wordt soms afgewisseld met glazen bouwstenen als accenten in delen van de passage. De betonnen kolommen en draagbalken van de draagconstructie zijn ook een duidelijk onderdeel van het interieur. De scheidingswanden tussen de kantoorvertrekken bestaan uit schoon gemetselde betonstenen en zijn niet-dragend. Hierdoor kunnen de ruimtes eventueel heringedeeld worden. Bovendien zijn ze goedkoper dan systeemwanden en hebben ze een isolerende werking. Houten schuifdeuren die doorlopen tot aan het plafond fungeren als afsluiting tussen werkkamers en gangen. Het zachtgroen is toegepast op alle metalen onderdelen in het interieur zoals de balustrades, (wentel)trappen en metalen roedeverdeling in de glazen panoramaliften.

Op basis van de percentageregeling beeldende kunst leveren diverse kunstenaars een bijdrage aan het gebouw.⁴ In de gevel van de hoofdentree zitten stroken met mozaïeken van Akelei Hertzberger. Aan de Schenkade staat een sculptuur van Marijke de Goey, het 'monument der menselijke vergissing', ter nagedachtenis aan het bombardement van 3 maart 1945 op het Bezuidenhout.

Eind 2002 wordt het gebouw inwendig geheel gerenoveerd en uitgebreid met een nieuwe bibliotheek en een vergadercentrum. Alle plafonds worden vervangen. Het bureau van Herman Hertzberger is nauw betrokken bij de werkzaamheden. In 2015 verhuist het departement naar De Resident aan het Parnassusplein in Den Haag. Het leeggekomen gebouw wordt in 2016 verkocht aan een private partij. Vrij snel na de verkoop wordt er al gesproken over mogelijke sloop van het pand, maar toch wordt veel moeite gedaan om het gebouw een nieuwe functie te geven. Mogelijkheden om gemengde functies, waaronder woningbouw, in het gebouw te huisvesten worden uitgebreid verkend, mede door het voormalig bureau van Herman Hertzberger. In de tussentijd krijgt het complex tijdelijk een nieuw leven. Het huisvest kleine ondernemingen en wordt gebruikt als onderkomen voor vluchtelingen. Het blijkt uiteindelijk toch niet haalbaar om het gebouw op een andere manier te ontwikkelen en begin 2019 wordt definitief voor sloop gekozen. Op de plek van het ministerie zal woningbouw verrijzen.

⁴ Het masterplan kunsttoepassing is samengesteld door Frans van Bommel, Jaap Hillenius, Joost van Rooijen en Pieter Slagboom. Voor een overzicht van alle werken, zie: Jansen, 1996, p. 91, 100, 101.

'Het gebouw heeft een interessant contrast tussen de buitenkant aan de straat en de glazen entrees die meer naar binnen liggen. Doordat de toegang terug ligt ontstaat een tussenruimte.'

/ Crowdsourcedata

P.186. Foto exterieur, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, H. Hertzberger (R. Zwinkels, 2020).

Ervaringsgeschiedenis | Bomaanslag

Door inspraak van de medezeggenschapscommissie past Hertzberger het oorspronkelijke ontwerp op twee punten aan. De kantoortuinen worden omgevormd tot cellenkantoren. Vervolgens willen de ambtenaren niet dat er kantoren aan de centrale vide grenzen, uit vrees voor het sick building syndrome, waarover in die tijd veel gepubliceerd wordt. In de jaren tachtig protesteren omwonenden tegen de komst van een 'kantoorholos'.⁵ Op 1 juli 1993 is de bomaanslag door de Revolutionaire Anti-Racistische Actie (RaRa) een roerig moment in de geschiedenis van het ministerie. De bom slaat een gat van 6 meter in de vierde verdieping. Volgens een verklaring van RaRa is de aanslag een protest tegen de situatie van illegale immigranten in Nederland.⁶

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het gebouw is als een kleine stad ingebed in het destijds nieuw tot stand gekomen stedenbouwkundig weefsel. De invloed van het structuralisme is in de hele opzet van het complex te vinden. De consequente uitwerking maakt het tot een zeer geslaagd architectonisch geheel.
- Daarmee is het ook een belangrijk onderdeel van het oeuvre van Herman Hertzberger.
- De betonconstructie is opgebouwd uit speciaal voor het gebouw ontworpen prefab elementen.
- Het kleurenschema van het exterieur is doorgevoerd tot in het interieur.
- Het gebouw is flexibel van opzet, waardoor latere wijzigingen van bestemmingen en gebruik en aan- of loskoppelen van bouwdelen mogelijk zijn binnen het totaalconcept.

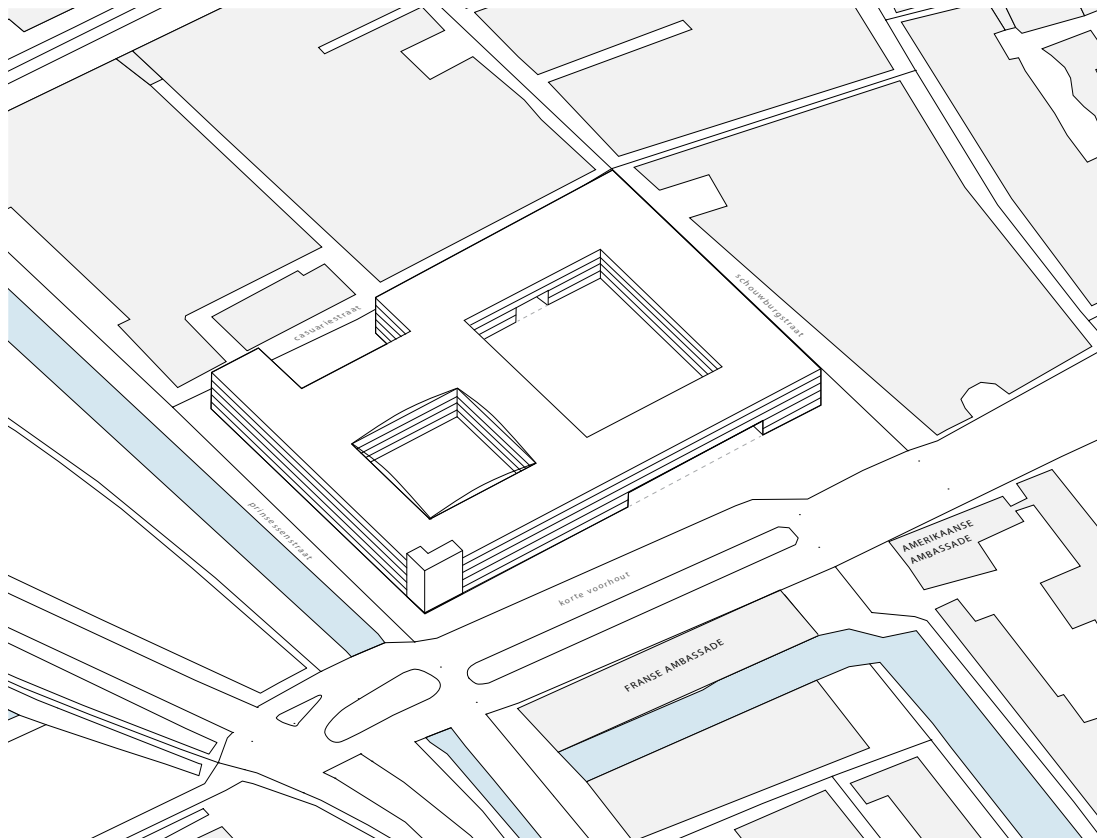
⁵ Voor een overzicht van (nieuws)publicaties rondom de bouw, zie: SZW, z.d.

⁶ Anoniem, 1993a.

Ministerie van Financiën, 's-Gravenhage 1971-1975

Architect	J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen en J.C.M. Franken
Adres	's-Gravenhage, Korte Voorhout 7
Bouw	1971-1975
Functie	Rijkskantoor
Oppervlakte	69.652 m ²
Status	Onderdeel van het beschermd stadsgezicht Centrum van Den Haag
Huidige staat	Gerennoveerd door Meyer en Van Schooten Architecten en in gebruik als ministerie.

P.189. Foto exterieur, ministerie van Financiën, J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen, J.C.M. Franken (R. Zwinkels, 2020). Het pand is gerenoveerd in 2006-2008 door Meyer en Van Schooten Architecten.

P.190. Axonometrische tekening stedenbouwkundige situatie gebouw. In de voormalige Franse en Amerikaanse ambassades zitten nu respectievelijk de Hoge Raad en cultuurcentrum Onze Ambassade

Aanleiding en opgave

Het ministerie van Financiën wordt opgeleverd in 1975, maar de planvorming gaat dertig jaar terug. De locatie van het nieuw te bouwen ministerie maakt deel uit van de wederopbouw van Den Haag. Op deze plek stond namelijk voor de Tweede Wereldoorlog het paleis van justitie, dat door het bombardement op het Bezuidenhout in 1945 geheel is verwoest. Al in 1945 wordt de kavel bestemd voor rijksgebouwen. De eerste tekeningen voor een nieuw ministerie voor Justitie dan wel Financiën zijn van rond 1954.¹ Pas in de jaren zestig wordt de locatie aangewezen voor Financiën.

Het ontwerp is van architect Jo Vegter in samenwerking met architecten Mart Bolten en J.C.M. Franken van de Rijksgebouwendienst. Het is bijzonder dat Vegter meetekent aan dit ontwerp, want op het moment dat hij in 1958 benoemd wordt als rijksbouwmeester, is de invulling van die functie net veranderd. In plaats van hoofdarchitect en chef van de afdeling Nieuwbouw is de rijksbouwmeester nu een staffunctionaris met een adviserende rol. Omdat het project al lang loopt, wordt hier een uitzondering gemaakt.²

Het ministerie van Financiën verhuist in 1975 van de Kneuterdijk 22 naar het Korte Voorhout 7. Om het gestaag groeiende ambtenarenbestand te huisvesten is de oude locatie al meerdere keren uitgebreid en te krap geworden. De opdracht is dan ook omvangrijk. Het nieuwe gebouw moet ruimte kunnen bieden aan 2000 ambtenaren. Op moment van verhuizen zijn er zo'n 1300 mensen in dienst die de beschikking krijgen over circa 27.000 m² kantooroppervlak.³ Op verzoek van de gebruikers komen er geen kantoortuinen, maar krijgen zij eigen werkkamers.

Stedenbouwkundige context

Het ministerie van Financiën ligt op de hoek van de Prinsessengracht en het Korte Voorhout, op een steenworp afstand van Den Haag Centraal. Hoewel het gebied door de oorlogsschade enorm is veranderd, blijft de historische structuur herkenbaar.⁴ Het ministerie wordt omsloten door het Korte Voorhout, de Prinsessengracht, Casuariestraat en Schouburgstraat. Het gebouw mag nadrukkelijk niet hoger reiken dan de Franse en Amerikaanse ambassades aan de overzijde van het Korte Voorhout. Ook in de kleurstelling wordt rekening gehouden met de directe omgeving, zodat het ministerie harmonieert met vooral de ambassades.

¹ In deze periode is Gijsbert Friedhoff rijksbouwmeester. Zie Van der Peet & Steenmeijer, 1995, p. 535.

² Van der Peet & Steenmeijer, 1995, p. 535, 581, 591.

³ Anoniem, 1973.

⁴ Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1988, p. 12.

P. 192 boven. Foto exterieur ministerie van Financiën, J. Vegter, F. Sevenhuijsen, M. Bolten, J.C.M. Franken (Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1975).

P.192 onder. Foto van binnenruimte ministerie van Financiën, J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen, J.C.M. Franken (R. Scheers, 1977).

Architectuur

Het ministerie, dat wordt opgeleverd in 1975, heeft een rechthoekige vorm en is gesitueerd rondom twee besloten binnenhoven, die fungeren als buitenruimte voor de ambtenaren. Aan het gebouw is een kleine annex toegevoegd voor de kantine, die aan de Korte Voorhoutzijde nabij de Stadsschouwburg met 20 x 20 meter als een torentje naar voren komt uit de gevel. Het ministerie telt twee kelderverdiepingen met daarop vijf kantoorlagen. De parkeerruimte onder de binnenhoven biedt plaats aan vierhonderd auto's. De hoofdingang van het gebouw bevindt zich aan de Korte Voorhoutzijde. Aan de Casuariestraat zit een tweede ingang waar vlakbij een betonsculptuur staat. Het ontwerp van de binnenhoven is van Catharina Polak-Daniels.⁵ Het klaverbladplastiek in een van de binnenhoven is van Onno van Dokkum, Pieter Buys en Bob van der Vliet.⁶ Alle werkkamers voor ambtenaren liggen aan de gevelzijden, dus zowel aan de straatkant als grenzend aan de binnenhoven. Elke verdieping is georganiseerd op basis van het 'dubbel-corridorsysteem'. Dit houdt in dat midden op een verdieping een kern met garderobes, toiletten, ventilatieschachten en dergelijke is gegroepeerd en dat aan weerszijden daarvan gangen lopen waaraan de werkkamers liggen.

De architectonische vormgeving wordt gekenmerkt door de grote schaal van het gebouw en de nadrukkelijke zichtbaarheid van beton, het belangrijkste constructiemateriaal. Terwijl er grotendeels één type materiaal en kleur voor de gevel gebruikt zijn, brengen de verschillende manieren van afwerking variatie in de gevel.⁷ De gevels aan de straatkant hebben een sterke horizontale geleiding door de afwisseling van vensters en betonnen platen die de borstwering bekleden. De betonnen platen vertonen de afdruk van de houten bekisting. Die bestaat uit houten planken van ongelijke hoogte en met diepteverschil, waardoor een reliëf ontstaat. Van dichtbij is zelfs de afdruk van de structuur van het hout in het beton te zien. De enige kleur in de gevel is het bordeaux van de sponningen, tussen de vensters diep in de gevels, en de kleur van de beplating van de kantine aan de schouwburgkant. De kleur roept tijdens de ontwerpfase en direct na oplevering protest op van de 'lokale schoonheidscommissie'; vooral de bordeauxrode beplating van de kantine vindt geen genade.⁸ De gevels aan de straatkanten hebben een meer gesloten karakter dan de gevels die uitkijken op de binnenhoven.

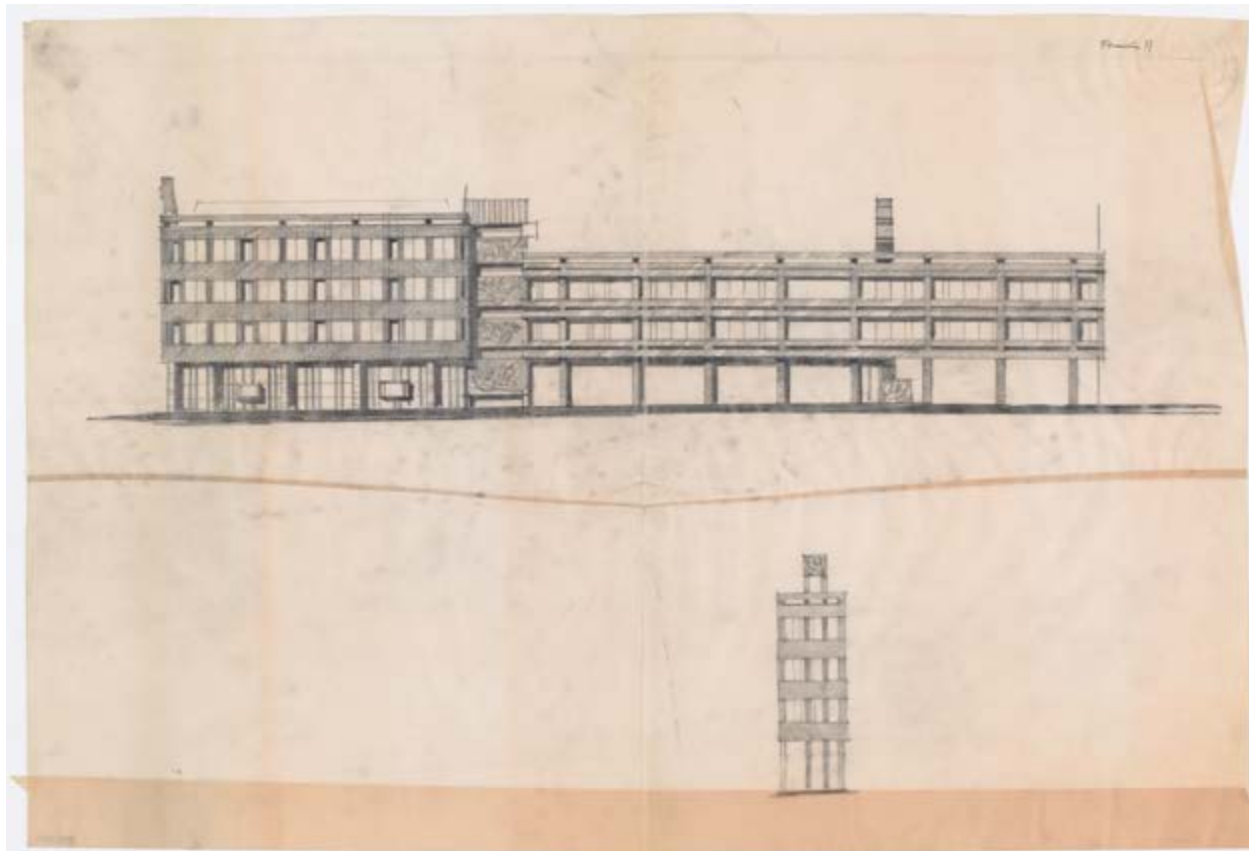
⁵ Anoniem, 1977.

⁶ Van Dokkum, z.d.

⁷ Anoniem, 1973.

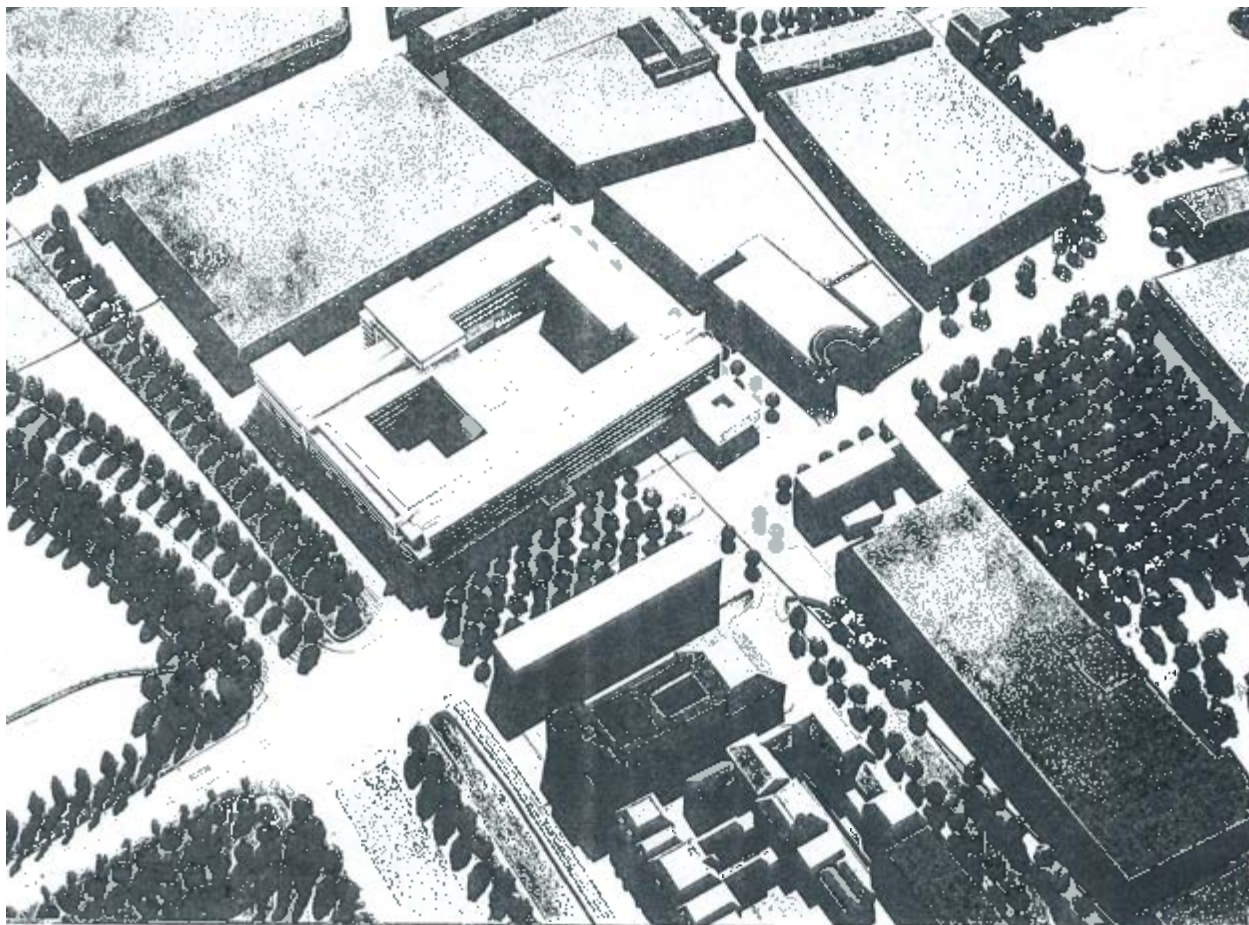
⁸ De kritiek op de kleuren komt in het nationale nieuws. Zie bijvoorbeeld: Anoniem, 1975a, 1975b, 1975c, 1975d.

Het interieur is vrij zakelijk. De wanden bestaan uit geprefabriceerde metalen panelen bekleed met vinyldoek en zijn verplaatsbaar. Vanwege de aard van de werkzaamheden op het ministerie is er veel aandacht voor de geluidsisolatie van de scheidingswanden tussen de kantoren. Het plafond is bekleed met aluminium lamellen, waarin lichtarmaturen zijn

P.194 boven. Tekening
gevelaanzicht ministerie van
Financiën, J. Vegter,
F. Sevenhuijsen, M. Bolten,
J.C.M. Franken, 1954.

P. 194 onder. Foto maquette,
J. Vegter, F. Sevenhuijsen,
M. Bolten, J.C.M. Franken.

verwerkt. De toiletgroepen zijn aan de binnenkant bekleed met kunststof en aan buitenkant met donker wengéhout. Op de vloeren ligt vast tapijt. Tegen de lichtsachten zit donkerrood tegelwerk, maar verder zijn er geen sprekende kleuren gebruikt. Net als de buitengevel is ook het beton binnen geprofileerd.⁹

In vakbladen is er veel aandacht voor het gebruik van een prefab betonskelet en andere prefab elementen in het gebouw. Dit verkort de duur van het bouwproces tot vier jaar en maakt dat er minder ruimte nodig is voor de bouwplaats – pure noodzaak op de krappe kavel. Op de kelderverdiepingen en de liftschachten na is alles opgebouwd uit voor-gefabriceerde elementen die zijn ontwikkeld door Schokbeton uit Kampen in samenwerking met de Rijksgebouwendienst. Ook de andere onderdelen zijn vooraf samengesteld, zoals de aluminium gevelpuien, de donderrode kozijnen en zelfs de trappenhuizen en toiletgroepen.¹⁰

Begin jaren 2000 is het ministeriegebouw functioneel en bouwtechnisch verouderd: enkel glas, een inefficiënte en verouderde inrichting en vooral de klimaatinstallatie leveren veel klachten op. Eind 2003 valt daarom het besluit het pand aan de Korte Voorhout te renoveren en daarmee alle problemen in één keer aan te pakken. Deze oplossing is goedkoper dan nieuwbouw. Het is de eerste keer dat een ministeriegebouw als project wordt aanbesteed in de vorm van een publiek-private samenwerking (PPS). Na de selectieronden wordt er een DBFMO-contract gesloten met het consortium Safire.¹¹ Het is een pilotproject, omdat zo'n DBFMO-contract is nog niet eerder is toegepast bij rijkshuisvesting.

9 Anoniem, 1973.

10 Niesten, 1974, p. 45-47.

11 DBFMO staat voor *design, build, finance, maintain and operate* en houdt in dat een consortium van marktpartijen verantwoordelijk is voor deze vijf zaken. De looptijd van het contract is 25 jaar. Safire betekent 'Samen financiën renoveren' en bestaat uit de volgende partijen: ABN Amro, Burgers Ergon, GTI, ISS Nederland en Strukton Groep. Zie: ministerie van Financiën (z.d.).

12 Anoniem, 2007.

De renovatie vindt plaats van 2006 tot 2008. Meyer en Van Schooten Architecten zijn verantwoordelijk voor het ontwerp van het 'nieuwe' ministerie. Ze plegen vier grote ingrepen. De eerste heeft betrekking op de gevels. De vervanging van het klimaatbeheersingssysteem maakt aanpassing noodzakelijk.¹² Aan de buitenkant van het gebouw komt een dubbele glasgevel. Hiermee verdwijnt de oorspronkelijke borstwering achter glas. Het bordeauxrood uit de gevel verandert in groen en geel en is veel minder aanwezig. De tweede ingreep is de gedeeltelijke verwijdering van de plint, waardoor het gebouw aan de Schouwburgstraat en Casuariestraat een meer open karakter krijgt. Vervolgens wordt de gevel aan de Korte Voorhout doorgebroken tot de binnentuin. De hoofdingang verhuist naar dit nieuwe binnenhof. De toegang tot het hof wordt elke avond afgesloten door een veelkleurig hekwerk dat vanuit het plafond van de onderdoorgang naar beneden gelaten wordt. De andere binnentuin wordt overdekt en fungeert als een atrium met vergadercentrum.

'In het gehele gebouw is heel veel glas verwerkt. Naast dat het modern oogt, geeft het een bepaalde indruk van transparantie.'

/ Crowdsourcedata

P.196. Foto binnenruimte ministerie van Financiën na renovatie 2006-2008 door Meyer en Van Schooten Architecten (R. Zwinkels, 2020).

Ervaringsgeschiedenis | Moderne werkomgeving

Het ministerie heeft als gebouw waarschijnlijk geen directe icoonwaarde voor de Nederlandse bevolking. Dat ligt anders voor de ambtenaren die er werken en wellicht voor mensen die uit Den Haag komen of in de buurt van het ministerie werkzaam zijn. Rondom de bouw en oplevering van het ministerie in 1975 verschijnt het gebouw meermaals in binnenlandse kranten. De berichtgeving richt zich grofweg op drie zaken. Ten eerste de manier waarop de dagelijkse omgeving van de ambtenaren verandert en moderniseert met de ingebruikneming van het nieuwe pand (centrale verwarming in plaats van potkachels, alle ambtenaren bij elkaar en ieder een eigen kantoor, ruimte voor groei, moderne omgeving, andere locatie).

Dan zijn er uitingen over de architectuur. Er is kritiek op de kleuren (de 'schoonheidscommissie') en de betonsculptuur aan de Casuaristraat krijgt de betekenisvolle bijnaam 'Het gat van financiën' en 'Het gat van Duisenberg', wat refereert aan het begrotingstekort onder deze minister van Financiën. Daarna komt het gebouw een enkele keer in het nieuws, bijvoorbeeld als decor voor een demonstratie voor het ministerie, en vanwege een brand in het complex in 1983.

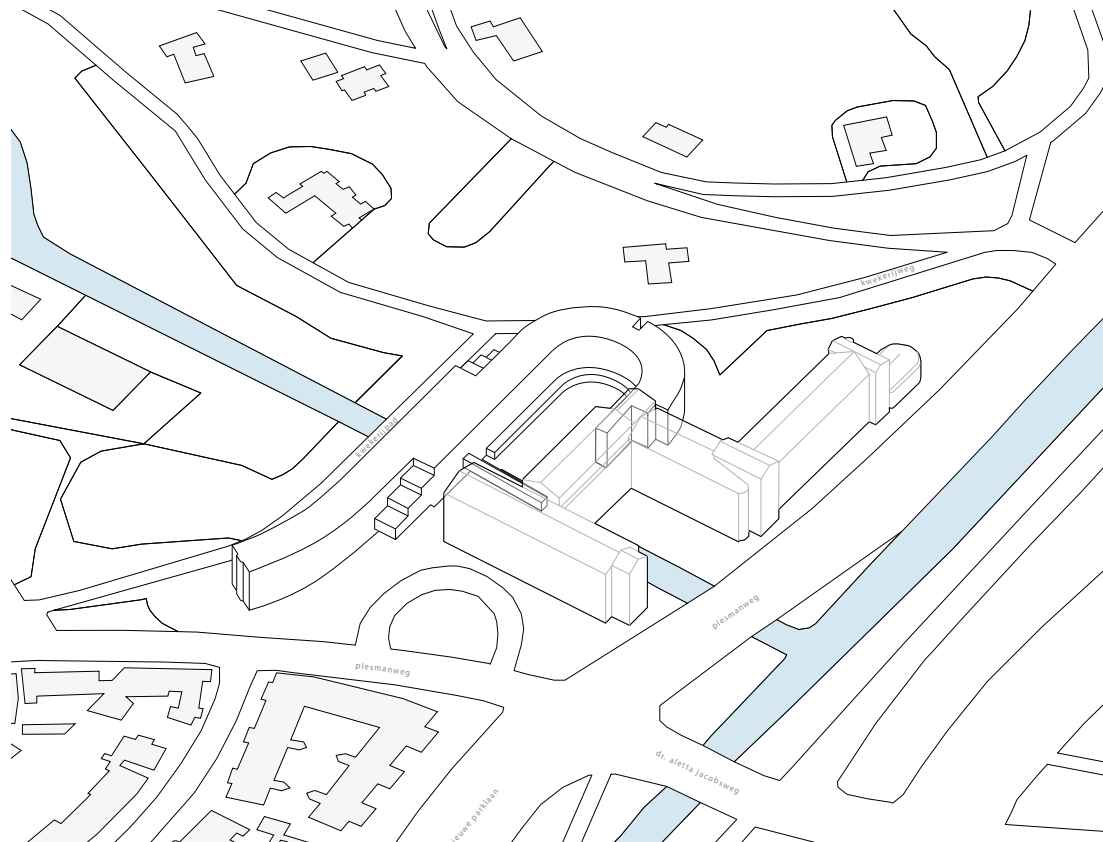
Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het voor de tijd van ontstaan zeer grote kantoorgebouw is na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog en sloop van enkele oude panden met grote zorg ingepast in de oude hoofdopzet van de stad. De binnenhoven met zowel in de oorspronkelijke als in de huidige opzet stijlvolle inrichting zijn opvallende elementen in dit ruim opgezette geheel.
- De ambtenaren die er werken denken mee over het concept van de werkvloer. Op hun verzoek komt er geen kantoortuin maar krijgen de ambtenaren eigen werkkamers. Deze grenzen aan de buitengevels en hebben uitzicht over een van de binnentuinen of de omliggende straten.
- Het ontwerp van rijksbouwmeester Vegter en zijn medewerkers is een zeer bijzonder voorbeeld van architectuur op het snijvlak van traditionalisme en modernisme, met zeer zorgvuldig toegepast onafgewerkt beton, *béton brut* genoemd. Dat laatste aspect is bij de renovatie op hoofdlijnen gerespecteerd.
- Het in die tijd innovatieve prefab betonskelet zorgt voor een relatief korte bouwtijd van vier jaar.
- Onder het complex bevinden zich twee nog goeddeels intacte calamiteiten-noodzetels uit de tijd van de Koude Oorlog: voor het ministerie zelf en voor het kabinet.

Uitbreiding ministerie van Verkeer en Waterstaat, 's-Gravenhage 1989-1991

Architect	K. van der Hoeven en K. Rosdorff
Adres	's-Gravenhage, Plesmanweg 1-6
Bouw	Uitbreiding 1989-1991
Functie	Rijkskantoor
Oppervlakte	11.000 m ²
Status	Uitbreiding heeft geen status, het hoofdgebouw is rijksmonument.
Huidige staat	Het complex is verkocht. Het hoofdgebouw wordt verbouwd tot appartementen. De sloop van de uitbreiding is gaande om ruimte te maken voor woningbouw.

P.199. Foto exterieur uitbreiding ministerie van Verkeer en Waterstaat, K. van der Hoeven, K. Rosdorff (G. Bottema, 2021).

P.200. Axonometrische tekening stedenbouwkundige situatie gebouw.

Aanleiding en opgave

In 1989 komt de uitbreiding van het ministerie van Verkeer en Waterstaat gereed. Het hoofdgebouw waarop deze aansluit, is in 1949 ontwikkeld als het hoofdkantoor van de KLM en al sinds 1970 in gebruik door het ministerie. De opzet van de oudbouw, een ontwerp van Dirk Roosenburg, bestaat uit vier vleugels die haaks op elkaar staan. Door de groei van het ambtenarenapparaat is er eind jaren tachtig behoefte aan grotere huisvesting. Kees van der Hoeven, architect van de Rijksgebouwendienst (RGD), krijgt in 1981 opdracht onderzoek te doen naar de mogelijkheden het ministerie op eigen terrein uit te breiden. Uiteindelijk zal hij ook het ontwerp maken, samen met Karel Rosdorff, die betrokken is bij de uitwerking van het ontwerp, de materialisering en detaillering.¹ In 1984 start bouw van de uitbreiding, in januari 1989 wordt deze opgeleverd.

Een belangrijk uitgangspunt voor het ontwerp is dat de RGD ruimtenormen hanteert voor de werkplekken van ambtenaren. De laagste rang ambtenaar heeft recht op 7-8 m², de overige rangen krijgen 9-11 m², 16 en 21 m².² Andere eisen zijn beperking van de exploitatiekosten, zoals onderhoud en energiegebruik, een prettig binnenklimaat en demping van geluid in de werkomgeving. Ook moeten er 197 parkeerplaatsen bijkomen, waarmee het totaal op 457 komt.³

Stedenbouwkundige context

Het gebouwencomplex ligt in het rijksbeschermd stadsgezicht Westbroekpark Belgisch Park. Dit is een laat negentiende-eeuwse, begin twintigste-eeuwse stadsuitbreiding in een voormalig duingebied. Ook de Nieuwe Scheveningse Bosjes en Madurodam behoren ertoe. Het oudste deel van het complex ligt aan het kruispunt van de Badhuisweg en de Plesmanweg. De laatste is een belangrijke ontsluitingsroute en gaat over in de Nieuwe Parklaan richting het centrum van Scheveningen. Aan de achterzijde van het gebouw loopt aanvankelijk een tracé van de 'Blauwe Tram' van de Noord-Zuid-Hollandsche Stoomtram-Maatschappij. De gemeente bestemt het tracé later gedeeltelijk als fietspad. De vorm van het gebouw is afgestemd op de omgeving. De lange, licht gebogen uitbreiding komt precies op het eveneens gebogen tramtracé te liggen. Het nieuwe gebouw volgt hiermee ook de vorm van het Kwekerijpad ernaast. Het staat op kolommen en biedt zo zicht op het groen.

Kenmerkend voor de locatie zijn het groen en het water. Een deel van het gebouw uit 1949 overspant de Kwekerijvaart, die onder de Plesmanweg overgaat in Het Kanaal, dat Scheveningen en Den Haag verbindt. De uitbreiding ligt aan de noord- en oostzijde van het perceel en grenst aan

¹ Zwinkels, 1989, p. 108.

² Zwinkels, 1989, p. 114.

³ Zwinkels, 1989, p. 108.

'Vlak naast het gebouw aan de linkerkant staat een geometrisch modern gebouw. Dit valt erg op door zijn witte kleur. Het pand lijkt leeg te staan.'

/ Crowdsourced data

P202. Foto vanaf de Kwekerijweg uitbreiding ministerie van Verkeer en Waterstaat, K. van der Hoeven, K. Rosdorff (P.G. Kempff, 1990).

de Stadskwekerij in het Hubertuspark, een natuurlijk begroeid duin. De loopbrug die het oudere pand verbindt met de uitbreiding van 1989 is ook over een deel van de Kwekerijvaart gebouwd. De buitenruimte is een ontwerp van landschapsarchitect Jan Boon, die aanhaakt op de natuurlijke kenmerken van het omliggende duingebied.⁴ Het gebouw zelf is strak omzoomd door een gazon. Tussen het wandelpad direct naast het gebouw en de Kwekerijweg liggen stroken met gras, struiken en witbloeiende kersenbomen.

Architectuur

De uitbreiding heeft een J-vorm, waarbij de ronding aansluit op het hoofdgebouw, en het lange deel parallel aan het Kwekerijpad loopt. Aan deze kant, op de hoek waar het lange bouwdeel van de J begint, is het gebouw getrapd. Het bestaat uit een prefab constructie op kolommen. Zo creëert de architect de gewenste extra parkeerplaatsen en houdt hij tegelijkertijd een groot deel van het gebied rondom en onder het gebouw visueel open. Er komt ook een parkeerplaats op maaiveldniveau tussen de oudbouw en de uitbreiding in. Het halfronde bouwdeel sluit via een loopbrug aan op de oudbouw ter hoogte van de voormalige gymzaal op de eerste verdieping. De loopbrug geeft toegang tot het restaurant in het nieuwe gebouw. De uitbreiding telt in totaal vier bouwlagen met kantoren, vergaderzalen, restaurant en fitnessruimte.⁵ Op de begane grond zijn de entree en enkele kantoren gevestigd. Op de overige verdiepingen liggen de kantoren aan weerszijden van een gang met een vide. De scheidingswanden tussen de kantoren sluiten aan op de kolom, maar hebben ook een tussenruimte met glas, zodat een doorkijkje ontstaat tussen de ruimtes. Wat opvalt is dat de trap naar de technische ruimte in het zicht is geplaatst. Meestal is de toegang naar dit soort ruimtes niet zo prominent aanwezig.

Er is veel aandacht voor klimaatbeheersing. Na een uitvoerige studie valt de keuze op het Energon-principe.⁶ De constructie van het gebouw wordt hierbij gebruikt voor het genereren, opslaan en afvoeren van warmte. Grote gebouwen blijven in de zomer vaak koeler dan kleine. Dit komt doordat de zware materialen zoals beton warmte bufferen. Bij het Energon-principe wordt dit fenomeen benut door de opgeslagen warmte te gebruiken als verwarming. In de prefab vloerplaten zijn kanalen aangebracht. Ventilatoren blazen daar lucht doorheen die warmte afvoert dan wel aanbrengt.⁷ De gevel wordt extra goed geïsoleerd. Om de warmte bij veel zon buiten te houden, wordt het glas in de gevel beperkt tot 30% van het oppervlak en wordt speciaal gecoat, warmte-isolerend glas gebruikt.⁸ De uitbreiding krijgt twee soorten gevels met een subtiel kleurverloop. De gevel van het halfronde deel is geleed doordat hieraan zonwerende

⁴ Zwinkels, 1989, p. 115.

⁵ Broers et al., 1989, p. 118.

⁶ Ibid.

⁷ Voor een gedetailleerde uitleg over het Energon-principe en de toepassing in het ministerie zie Broers et al., 1989, p. 116-123.

⁸ Broers et al., p. 118.

'Ook zeer opvallend aan het ministerie is de uitbouw. Deze is gebouwd in een compleet andere stijl dan de rest en geeft mij een futuristisch gevoel.'

/ Crowdsourcedata

P.204. Foto vanaf de Badhuisweg uitbreiding ministerie van Verkeer en Waterstaat, K. van der Hoeven, K. Rosdorff (P.G. Kempff, 1990).

roosters hangen. Het lange deel van de gevel heeft geen zonwering en is verder glad. De gevel is bekleed met aluminium platen. Hoewel de bouwstijlen van de oudbouw en de uitbreiding sterk verschillen, wordt geprobeerd samenhang te creëren door middel van kleur. Kunstenaar Peter Struycken krijgt de opdracht een kleurenschema te ontwikkelen voor de uitbreiding, dat terugkomt in exterieur en interieur. Voor de gevel wordt een grijs tint vermengd met een rode tint die correspondeert met het terracotta van de gevel van de oudbouw. Door te variëren met de verhoudingen ontstaat een verloop van donker naar licht. Het halfronde geveldeel dat aansluit op het hoofdgebouw is het donkerst en de gevel kleurt in drie stappen lichter, waarbij het lange gebouwdeel het lichtst is. De rails voor de glazenwaaier en de trapleuningen krijgen een lichte, heldergroene kleur, die doet denken aan de groen geoxideerde koperen daken van delen van de oudbouw, zoals de halfronde uitbouw die grenst aan het parkeerterrein.

Ook in het interieur wordt het kleurenschema van Struycken subtiel toegepast. De grijsrode tint en het groen komen terug in de vloerbedekking; de wanden, plafonds en balustrades in het gebouw zijn allemaal lichtgrijs, de leuningen van de balustrades lichtgroen. Er komen ook twee kunstwerken van Struycken te hangen. In de grote vide een geheel van tl-buizen met blauw, oranje en groen licht, en als gangverlichting een doorgaande lijn van tl-armaturen, die computergestuurd van kleur veranderen.⁹

Verkeer en Waterstaat gaat later op in het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat en het voormalige departement verhuist naar de Rijnstraat 8 in Den Haag. Het complex aan de Plesmanweg wordt verkocht aan een projectontwikkelaar. In het oude gebouw komen appartementen. De uitbreiding wordt gesloopt om ruimte te maken voor nieuwbouw met appartementen en op kleine schaal kantoren, horeca, cultuur en ontspanning.

⁹ Zwinkels, 1989, p. 114.

P.206. Foto van uitbreiding ministerie van Verkeer en Waterstaat, K. van der Hoeven, K. Rosdorff (F. Konijnenberg, 2020).

Ervaringsgeschiedenis | De saxofoon

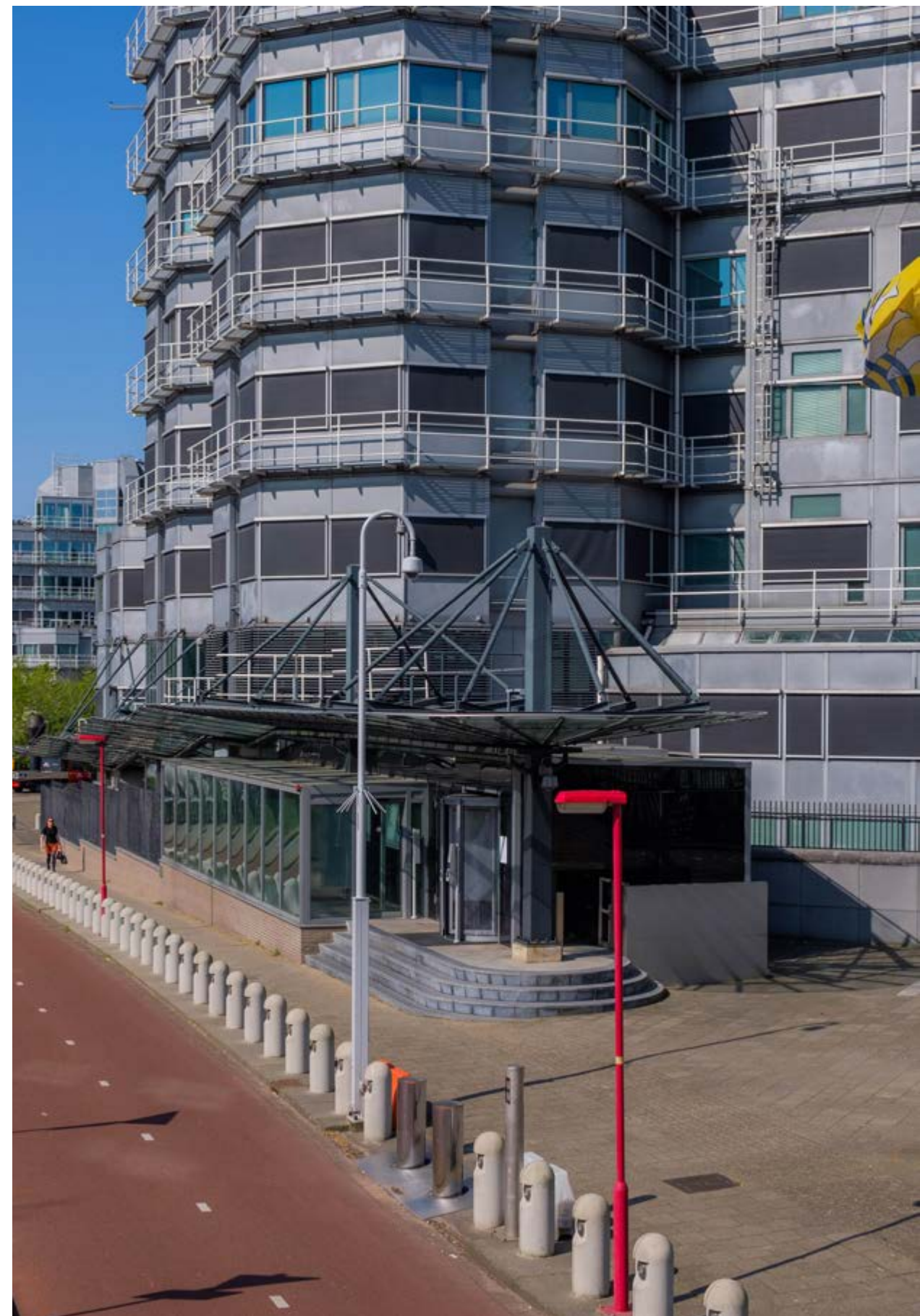
De uitbreiding is niet gebouwd als het boegbeeld van het ministerie. Daartoe dient het hoofdgebouw, dat er prominent voor ligt en waarin zich ook de hoofdingang van het ministerie bevindt. De uitbreiding is ook geen herkenbaar gebouw voor het grote publiek, omdat het bijvoorbeeld nooit in persfotografie belandt. Het is vooral een gebouw dat intensief beleefd wordt door de ambtenaren die er werken. Gebruikers van het gebouw en omwonenden noemen het al vrij snel na de oplevering 'de saxofoon', vanwege de duidelijke J-vorm.

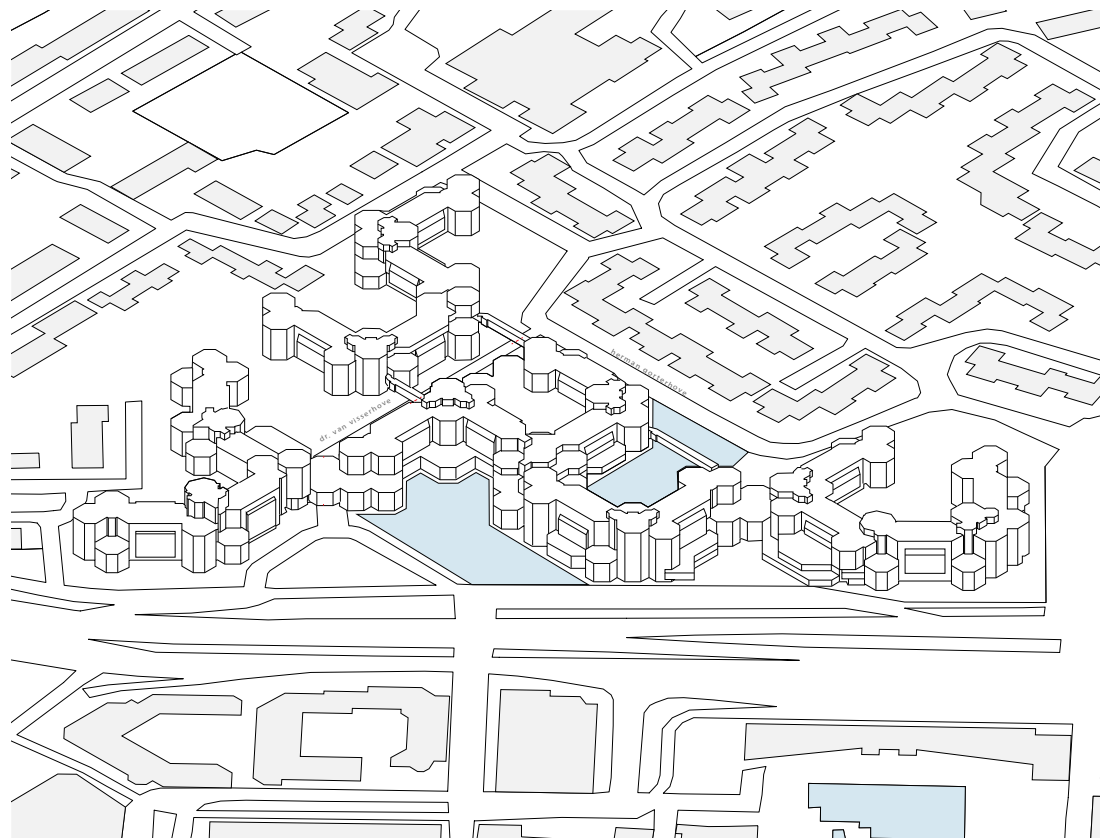
Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- De uitbreiding oogt ingetogen, maar er is veel aandacht besteed aan de kunstzinnige detaillering en afwerking van het exterieur, bijvoorbeeld door toepassing van het kleurenschema en het lichtontwerp van Peter Struycken. Met kleur is samenhang gebracht tussen oud- en nieuwbouw. Het gebouw is een voorbeeld van een sterke samenwerking tussen de architecten en kunstenaar.
- De directe omgeving is bepalend voor de karakteristieke uitbreiding van het hoofdgebouw in een J-vorm; deze voegt zich naar het oude tramtracé en het Kwekerijpad ernaast.

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer 1980-1984

Architect	Architektenkombinatie Rosdorff
Adres	Zoetermeer, Europaweg 4
Bouw	1980-1984
Functie	Ministerie
Oppervlakte	75.000 m ²
Status	Geen
Huidige staat	Het departement verhuist in 2003 naar de Hoftoren in Den Haag, waarna het pand in Zoetermeer wordt gerenoveerd en in 2007 in gebruik wordt genomen door de AIVD.

P209. Foto exterieur, ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Architectenkombinatie Rosdorff (R. Zwinkels, 2020).

P210. Axonometrietekening stedenbouwkundige situatie gebouw.

Aanleiding en opgave

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (nu: Wetenschap), is begin jaren zeventig verspreid over 26 panden. Onder meer vanuit het oogpunt van efficiëntie moeten alle ambtenaren worden ondergebracht in een nieuw gebouw.¹ Het Rijk wijst Zoetermeer aan als nieuwe vestigingslocatie, waardoor het departement uit Den Haag vertrekt. Hieraan ligt een nieuw idee over de huisvesting van rijksdiensten ten grondslag, namelijk 'gebundelde deconcentratie'. Dit houdt in dat rijksdiensten verplaatst worden naar buiten de Randstad. Dit concept komt uit de *Tweede Nota Ruimtelijke Ordening* (1966). Zoetermeer is als aangewezen groeikern nabij Den Haag een aantrekkelijke locatie, temeer omdat hier een perceel beschikbaar is dat grenst aan een van de toekomstige verkeersaders van het geplande stadshart.² Philip Rosdorff van Architectenkombinatie Rosdorff krijgt de opdracht voor het ontwerp.

In 1974 wordt het programma van eisen voor het nieuwe ministerie opgesteld. Er moet huisvesting komen voor 2500 ambtenaren in ongeveer 1500 kantoren. Het gebouw moest flexibel in te delen en uit te breiden en energiebesparend zijn. In het programma van eisen staat nadrukkelijk dat gewaakt moet worden voor het *sick building syndrome*. Daarom moeten kantoren beschikken over 'natuurlijke' ventilatie.³

Stedenbouwkundige context

Het ministerie ligt met de langste zijde aan de Europaweg, een van de verkeersaders van Zoetermeer. Aan de overkant van deze weg ligt het winkelcentrum Stadshart. De twee andere zijden grenzen direct aan de Hovenbuurt in de woonwijk Buytenwegh de Leyens. Vanwege de omvang van het project wordt de architect gevraagd eerst een structuurplan te ontwikkelen. Daarin doet hij ook aanbevelingen voor de stedenbouwkundige integratie van het ministerie in het gebied. De gemeente neemt die over. Het stuk Europaweg langs het gebouw wordt ondertunneld, zodat er een goede verbinding met het winkelcentrum ontstaat. Ook komen er openbare verkeersroutes over het terrein van het ministerie, zodat de buurtbewoners niet worden afgescheiden van het grote complex. De verlichting van het terrein is gelijkgeschakeld aan de openbare verlichting van de nabijgelegen wijk, in verband met de verkeersroutes die het terrein doorkruisen.⁴ Verder wordt rekening gehouden met de omgeving door een gedifferentieerde bouwhoogte, waarbij de bouwdelen grenzend aan de woonwijk vier of vijf lagen tellen en de bouwdelen aan de kant van de Europaweg zes of zeven lagen. De hoofdingang ligt aan de Europaweg, ter hoogte van bouwdeel E. Ieder bouwdeel heeft een eigen entree; het zijn er in totaal negen.⁵

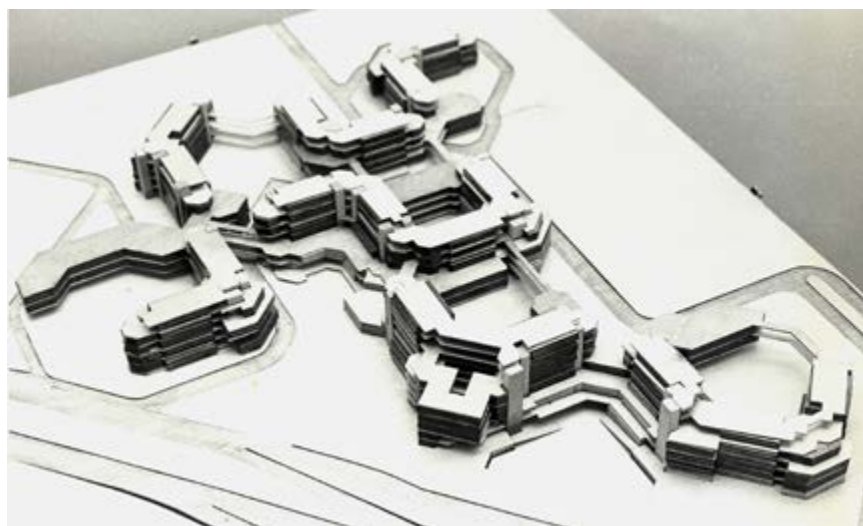
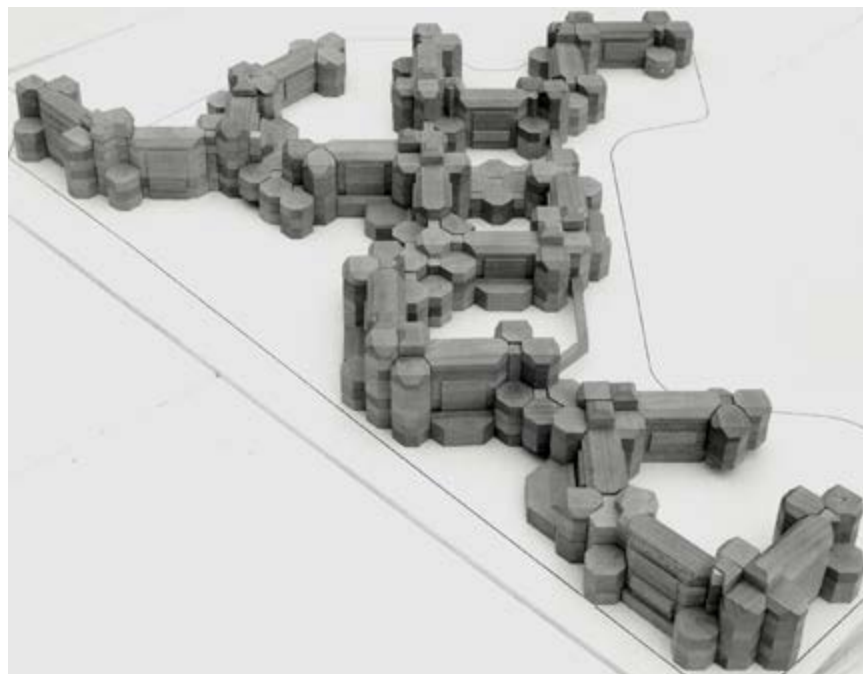
1 De Fabryck, 2002, p. 8.

2 Koopmans, 2002, p. 1, 3.

3 De Fabryck, 2002, p. 8.

4 Anoniem, 1985c.

5 De Fabryck, 2002, p. 15.

P. 212 boven. Foto maquette definitief ontwerp ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Architecten-kombinatie Rosdorff, 1980.

P. 212 onder. Foto maquette voorlopig ontwerp, Architecten-kombinatie Rosdorff, 1976.

Architectuur

Het ministeriegebouw bestaat uit negen L-vormige delen (A-J) die met octagonale torens aaneengeschakeld zijn. Drie ovale loopbruggen overdekt met glas en vakwerkwanden verbinden bouwdelen A-D, B-E en D-G. De interne organisatie van het gebouw komt voort uit een analyse van de organisatie van het departement. De architect benadert het ministeriegebouw als een microstad die bestaat uit een centrum met wijkcentra, buurtcentra en woonhuizen. In het centrum liggen de vergaderzalen, het restaurant, archief, de drukkerij en telefooncentrale. Vervolgens zijn drie bouwdelen gegroepeerd om drie wijkcentra, die aan ieder directoraat dezelfde voorzieningen bieden, zoals vergaderruimtes, reproductie, tekstverwerking, lunchruimte en ketelhuizen. De negen 'buurtcentra', een voor elk bouwdeel, omvatten zaken als liftblokken, toiletten en koffieautomaten. De woonhuizen bestaan uit de aparte kantoorvertrekken.⁶

Het gebouw heeft als basis een betonskelet. Op de begane grond loopt een plint die is bekleed met metselwerk van bruingrijze stenen. Tegen de buitengevels zit een beplating van grijs metallic gemoffeld aluminium. De kleur varieert afhankelijk van de lichtval op de gevel. De balustrades van de onderhoudsbalkons, luifelconstructies bij de ingangen, hemelwaterafvoer en loopbruggen zorgen voor witte accenten in de gevel. De zonwering is verwerkt in de gevel en bestaat uit donkergrijs doek dat voor individuele ramen kan worden neergelaten. De trappenhuisen zijn helemaal beglaasd en vormen een verticale glazen verbinding tussen bouwdelen.

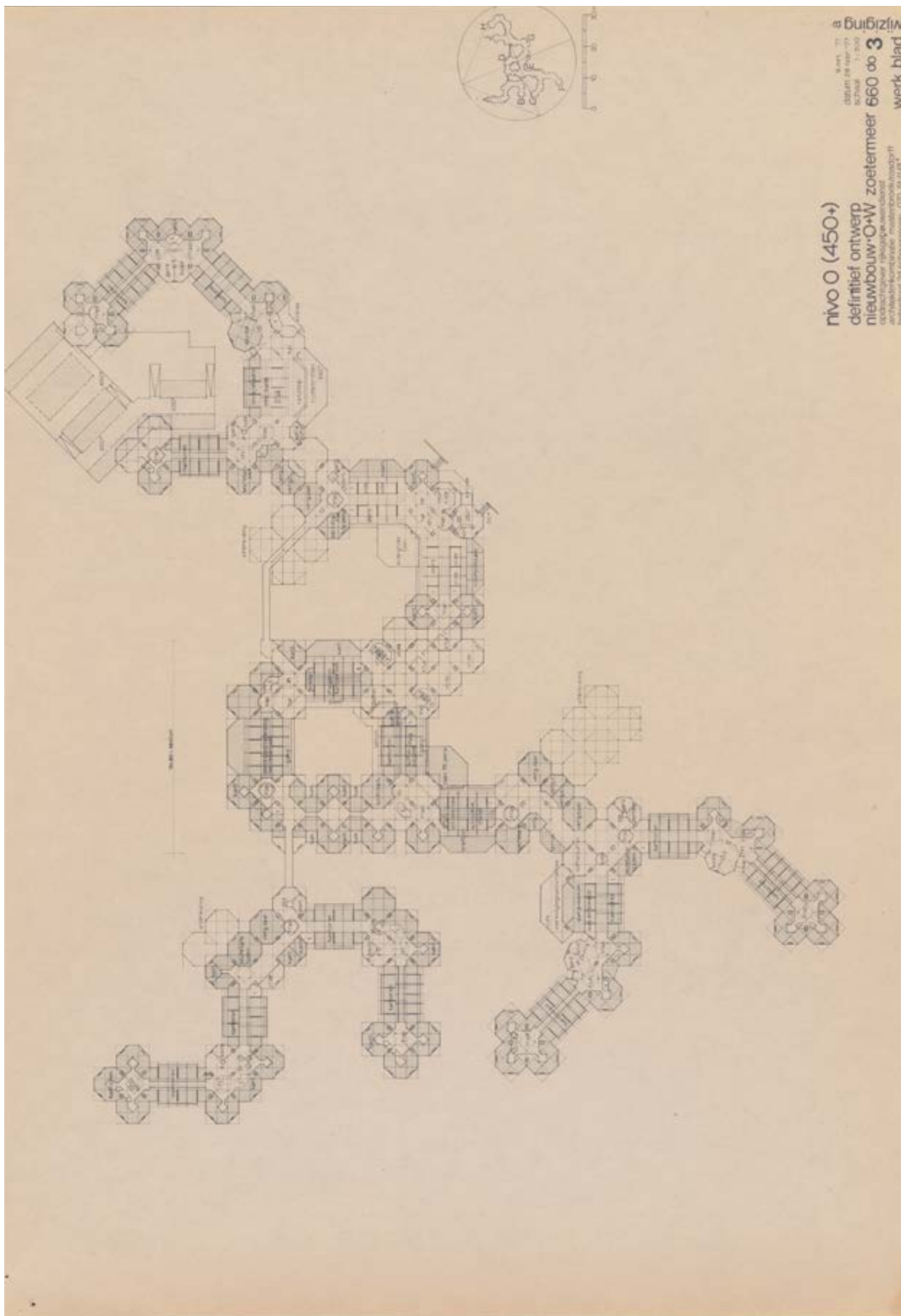
Ook in dit project wordt de percentageregeling beeldende kunst toegepast. In de jaren zeventig is er echter heftige kritiek op de uitvoering van deze regeling. De Werkgroep Beeldende Kunst onder leiding van rijksbouwmeester Wim Quist onderzoekt aan de hand van enkele projecten hoe de regeling verbeterd kan worden. Ook het ministerie in Zoetermeer is onderdeel van deze proef. De aanpak is als volgt: als het masterplan voor het gebouw klaar is, wordt er ook een masterplan kunsttoepassing gemaakt.⁷ Het is de bedoeling dat de kunst de oriëntatie in en om het gebouw ondersteunt en dus de hoofdstructuur meer zichtbaar maakt, en zorgt dat de gebruiker zich kan identificeren met zijn werkplek. Er worden opdrachten voor individuele kunstwerken verstrekt aan Jerry Keizer, Eugène van Lamsweerde en Tony Andreas.⁸

Een onderdeel van het masterplan kunsttoepassing is het gebruik van kleur. Om de oriëntatie in het gebouw te versterken, is er namelijk met kleur uitdrukking gegeven aan de functies in de afzonderlijke bouwdelen.

⁶ De Fabryck, 2002, p. 10, 15.

⁷ De betrokken kunstenaars bij het masterplan waren Jerry Keizer, Shlomo Korèn en Kor Heemsbergen. De toekomstige gebruikers van het ministerie waren echter niet tevreden over het kunstplan, met als gevolg dat alleen Keizer uiteindelijk aan het project verbonden bleef tot de voltooiing. Zie: Jansen, 1995, p. 157-158.

⁸ Jansen, 1995, p. 157-158.

P214. Tekening begane grond, ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Architecten-kombinatie Rosdorff, 1977.

P215 Foto omhoog richting knooppunt ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Architecten-kombinatie Rosdorff (R. Scheers, 1980).

'Het valt mij op hoe hoekig en strak dit gebouw is. Het heeft een erg moderne stijl en wijkt daarom af van de omgeving waarin het zich bevindt.'

/ Crowdsourced data

P216. Foto's exterieur, voormalig ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Architectenkombinatie Rosdorff (R. Zwinkels, 2020).

De hoofdkleuren voor het hele complex zijn grijs en wit, de muren en plafonds zijn hoofdzakelijk grijs. Ieder afzonderlijk bouwdeel krijgt een eigen kleur: rood, blauw, geel of donkergrijs. Deze kleuren komen bijvoorbeeld terug in de liftblokken, het tapijt, de balies en bewegwijzering. Keizer ontwerpt in 1984 een routing door het gebouw met lichtlijnen in dezelfde drie hoofdkleuren. De schuin geplaatste lijnen beginnen in de matglazen zuilen en lopen door naar beneden in de hardstenen vloeren, en komen terug in de bakstenen muren en plafonds.⁹ Doordat de lichtlijnen verhoogd op de vloeren zijn aangebracht, blijken ze echter gevoelig voor beschadigingen.

Opvallend is dat de installaties te zien zijn in het gebouw. Zo lopen de luchtkanalen en kabelgoten zichtbaar aan het plafond. Deze elementen zijn wit, net als de trapleuningen en balustrades. Een bijzondere toevoeging aan het gebouw is het Rallypost-systeem, een intern postdistributiesysteem dat via (donkergrijze) rails het hele gebouw bedient. De hoofdgangen hebben donkere hardstenen vloeren. Hier keert ook metselwerk terug dat gebruikt is in de gevel. Overige ruimtes krijgen donkergrijs tapijt met een streeppatroon dat aansluit bij de kleur van het bouwdeel. De wanden zijn hier afgewerkt met vinylbehang.¹⁰

⁹ Jansen, 1995, p. 158.

¹⁰ Anoniem, 1985c.

¹¹ Schaaf, 1984; Cornelisse, 1984; Anoniem, 1985a en 1985b.

¹² In hoeverre dit ook zo ervaren wordt door bewoners van Zoetermeer is niet duidelijk, omdat daarover in berichtgeving niets te lezen valt. Wat wel in kranten naar voren komt is ontevredenheid van ambtenaren, vooral over de fysieke afstand met Den Haag en over de interne structuur van het gebouw. De interne organisatie van het gebouw zou een goede samenwerking tussen ambtenaren bemoeilijken. Hageman, 1991; Roelants, 1994.

¹³ De Fabryck, 2002, p. 20.

De buitenruimte is een ontwerp van landschapsarchitect Jan Boon uit Houten. Bouwdeel D-E-G heeft aan weerszijden een vijver, die voort komt uit het masterplan kunsttoepassing. De grote vijver aan de Europaweg bevat een plastiek van Eugène van Lamsweerde. In de oksel van bouwdeel A-B staat een kunstwerk van Tony Andreas, bestaand uit een aarden wal met daarop kortgeschoren gras gevat in schuinstaande staalplaten.

Slechts zes jaar na de ingebruikneming is de smaak veranderd. Volgens minister Ritzen heeft het gebouw een negatieve uitstraling vanwege de grootte en de kleur van het gebouw.¹² De architect concludeert dat het gebouw vanuit de westelijke richting in zijn volle omvang zichtbaar is en dat dit, wellicht door een vooringenomen beschouwer, als negatief opgevat kan worden.¹³ Omdat er aan deze stedenbouwkundige setting niet zo veel te veranderen is, worden er kleinere ingrepen gedaan om het beeld te verzachten. Zo komt er een beter zichtbaar logo aan de gevel en krijgt de hoofdingang een representatiever uiterlijk.

Vanwege bezuinigingen worden in 1987 zeven van de negen ingangen buiten gebruik gesteld. De medewerkers moeten nu veel langere afstanden afleggen in het gebouw. Dit wordt later weer teruggedraaid; er komt nu een systeem van tourniquets en toegangspassen.

'Het gebouw is opgebouwd uit zeshoeken, een soort honingraat-structuur. Dit geeft een aparte ervaring van het gebouw, niet recht toe recht aan maar meer organisch.'

/ Crowdsourced data

P218. Foto exterieur
voormalig ministerie van
Onderwijs en Wetenschappen,
Architektenkombinatie
Rosdorff (R. Zwinkels, 2020).

In 2003 verhuist het departement van Zoetermeer naar de Hoftoren aan de Rijnstraat in Den Haag. Het pand in Zoetermeer wordt gerenoveerd en in 2007 in gebruik genomen door de AIVD.

Ervaringsgeschiedenis | De kanonneerboot

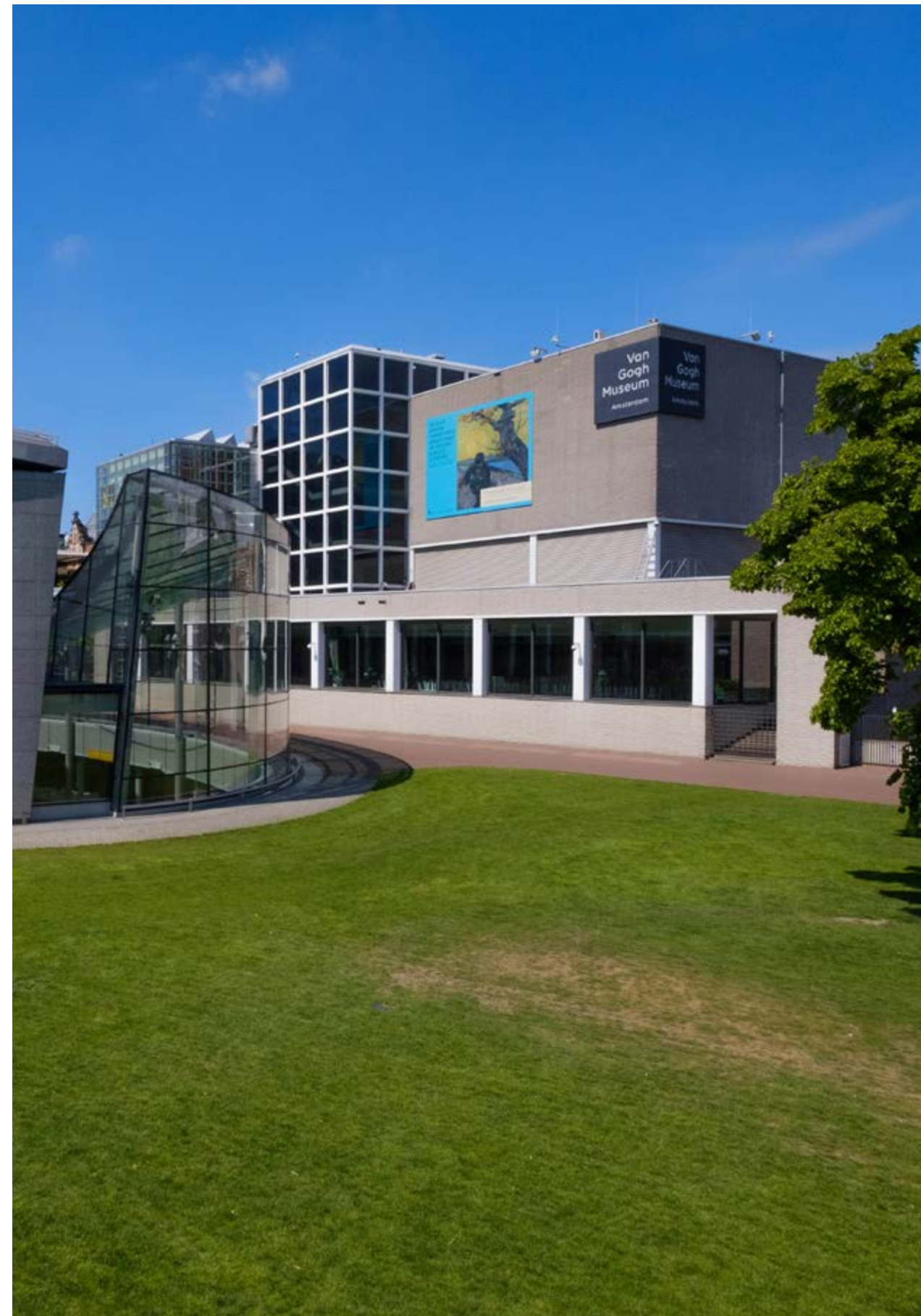
Het ministeriegebouw is niet erg bekend bij de Nederlandse bevolking. In de landelijke pers wordt vooral rondom de oplevering geschreven over het nieuwe ministeriegebouw. Er wordt ook melding gemaakt van een bijnaam die ambtenaren gebruiken voor het gebouw: 'de kanonneerboot'.¹¹

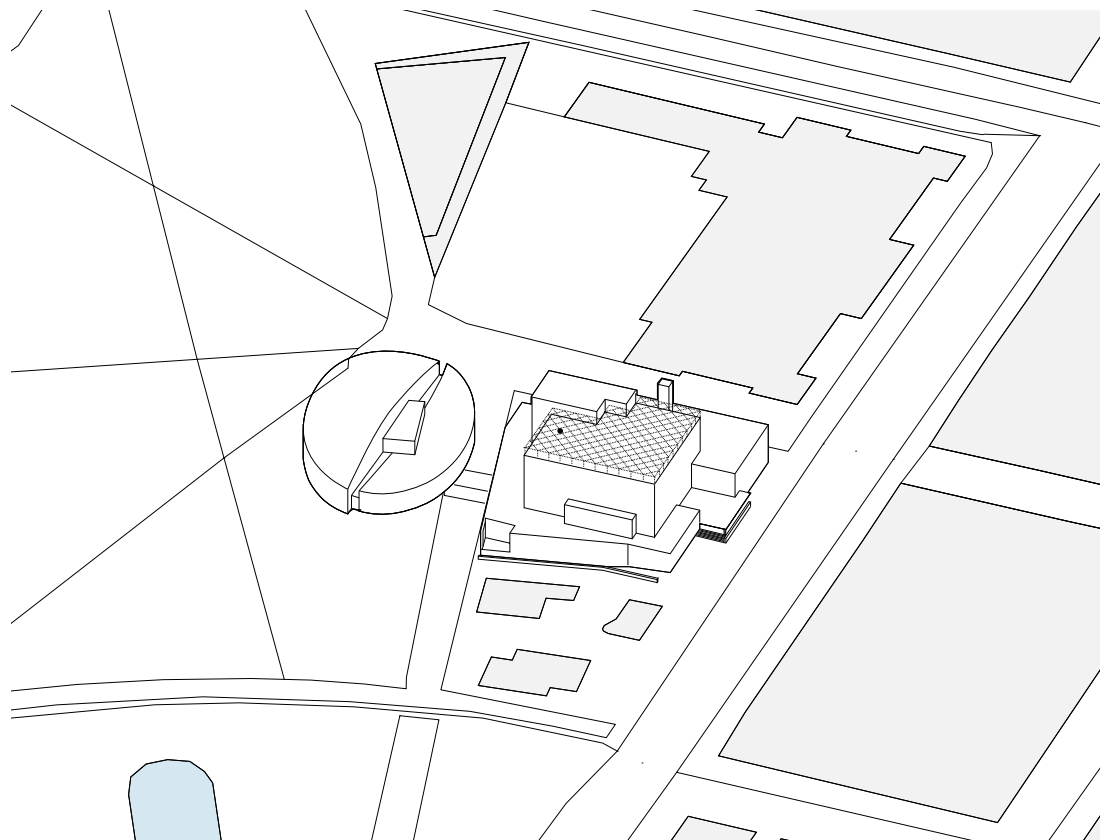
Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het gebouw is stedenbouwkundig geïntegreerd met de woonwijk eromheen door afstemming van de hoogte van de bouwlagen en door de aanleg van publieke verkeersroutes over het gebouwterrein heen, als verlengde van de openbare paden en wegen voor voetgangers en fietsers.
- Het complex is een zeer goed voorbeeld van de uitgewerkte architectonische principes van het structuralisme. De architect benadert het ministerie als microstad en heeft het ontwerp op deze visie aangepast.
- In het ministerie is het vanuit de geschiedenis van de techniek bijzonder innovatieve Rallypost-systeem toegepast.
- Het ministerie is gebouwd vanuit de gedachte van energiebesparing, ook vanwege het in de bouwtijd opkomende besef dat grondstoffen schaarser worden en energieopwekking het milieu kan schaden. Deze gedachte is zichtbaar in de keuze om de installaties in het zicht te houden.
- Het gebouw is het proefproject voor de herziening van het beleid van de procentageregeling beeldende kunst; er wordt een masterplan kunsttoepassing opgesteld. Een onderdeel van het plan is de toepassing van kleur om de oriëntatie in het gebouw te versterken.

Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam 1963-1969

Architect	G. Rietveld, J. van Dillen, R. Timmler en J. van Tricht
Adres	Amsterdam, Paulus Potterstraat 7
Bouw	Ontwerp 1963-1964, bouw 1965-1969
Functie	Museum
Oppervlakte	7870 m ²
Status	Geen
Huidige staat	Het huidige museum bestaat uit het Rietveldgebouw, de Kurokawavleugel, genoemd naar de architect (1999) en een glazen entreegebouw (2015).

P221. Foto Rijksmuseum
Vincent van Gogh, G. Rietveld,
J. van Dillen, R. Timmler en
J. van Tricht (R. Zwinkels,
2020).

P222. Axonometrietekening
stedenbouwkundige situatie
gebouw.

Aanleiding en opgave

Aanleiding voor de bouw van het Rijksmuseum Vincent van Gogh (nu: Van Gogh Museum) is de overdracht van de collectie van Vincent van Gogh door de familie aan het Rijk in 1962. Gezien het belang van de collectie als onderdeel van de nationale geschiedenis wordt besloten hiervoor een museum op te richten. De planvorming gebeurt in samenspraak tussen de Rijksgebouwendienst namens het Rijk en de stichting Vincent Van Gogh. Het programma van eisen wordt bepaald in overleg met Vincent Willem Van Gogh, voorzitter van de stichting, architect Gerrit Rietveld en een adviescommissie van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.¹ Het museum moet niet alleen een plek worden waar het publiek kunst kan beschouwen, maar ook leert begrijpen door deze zelf te maken.² Een andere eis is dat er natuurlijk daglicht wordt gebruikt voor het exposeren van de schilderijen.³ Ten slotte mag het nieuwe museum niet detoneren met de directe omgeving.⁴

De ontwikkeling van het Rijksmuseum Vincent van Gogh zal meer dan tien jaar in beslag nemen. Bij het hoofdgebouw zijn uiteindelijk vier architecten betrokken, namelijk Gerrit Rietveld, Joan van Dillen, Johan van Tricht en Rijk Timmler. Rietveld komt tijdens de ontwerpfase te overlijden en niet lang daarna sterft ook zijn compagnon Van Dillen. Alle opdrachten van het bureau belanden op de schouders van Van Tricht, die hierdoor pas in 1967 het werk aan het museum kan hervatten, samen met Timmler.⁵

Stedenbouwkundige context

Het Van Gogh ligt in het Museumkwartier van Amsterdam. Van zuid naar noord liggen er drie belangrijke musea op een as: het Stedelijk Museum, het Van Gogh en het Rijksmuseum. Hoogte, omvang en karakter van het nieuwe museum moeten zich verhouden tot de omgeving en dan vooral het Stedelijk en de nabijgelegen villa's. Aanvankelijk ligt de voorzijde met hoofdentree aan de Paulus Potterstraat en de achterzijde aan het Museumplein. Na een grondige renovatie en uitbreiding van het Stedelijk wordt de hoofdentree van dat museum in 2012 verplaatst naar het Museumplein. Een jaar later opent het Van Gogh Museum een nieuwe entree aan diezelfde kant. Door deze ingreep wordt het plein meer benut en is de druk op de Paulus Potterstraat weggenomen.

1 Oorthuys, 1999, p. 59.

2 Pieters, 1999, p. 40; Konijn, 2013, p. 431-474.

3 Van Tricht, 1993, p. 1131.

4 Van Tricht, 1993, p. 1132.

5 Van Tricht, 1993, p. 1130.

p.224 boven. Foto kunstnijveraars op het bordes van het Rijksmuseum Vincent van Gogh (F. Busselman, 1987).

p.224 onder. Foto exterieur Rijksmuseum Vincent van Gogh, (G.L.W. Oppenheim, 1978).

Architectuur

De hoofdvorm en de organisatie van het hoofdgebouw uit 1963 zijn aan Rietveld toe te schrijven. Het museum biedt ruimte aan een vaste collectie en aan wisselende tentoonstellingen, culturele activiteiten en een 'werkplaats voor vrije expressie'.⁶ Rietveld heeft al deze functies in elkaar geschoven en gestapeld in vierkanten in een grid van 5 bij 5 meter. Twee bepalende elementen zijn de centrale vide geïnspireerd op het Guggenheim Museum in New York, en de piramidale lichtkoepels op het dak. Ze zijn speciaal voor het museum ontworpen, laten daglicht door en hebben een zonwerend rooster.⁷ Rietveld bedenkt een trapsgewijze opbouw van het bouwvolume, zodat elke verdieping daglicht krijgt. Het grid van 5 bij 5 meter keert terug in de positionering van de kolommen – dat is vooral zichtbaar in de ondergrondse installatieruimtes en minder in het museum zelf. Naast de vlakverdeling zijn ook de kubistische vormen in het gebouw herkenbaar als het oeuvre van Rietveld.

De aanvankelijke entree aan de Paulus Potterstraat is bereikbaar via een korte trap naar een ruim bordes dat deels overdekt is met een luifel. Op de begane grond bevinden zich de entreehal, receptie, garderobe, winkel, het restaurant, expositieruimtes voor wisselende tentoonstellingen en de werkplaats. Daarboven liggen drie tentoonstellingsverdiepingen die het bezoekende publiek kan bereiken via de trap in de centrale vide, twee liften in het midden en trappen aan de kant van het Museumplein. Hier is een glazen trappenhuis tegen het bouwvolume geplaatst. De vierde verdieping bevat vergaderruimten en technische installaties.

Van Tricht en Timmler zullen na Rietveld keuzes maken die zeer bepalend zijn voor het exterieur. Waar het oorspronkelijke ontwerp van Rietveld voorziet in een geëmailleerde staalplaatbekleding met daarop lichtgekleurde geglaazuurde vierkante noppen, kiezen zijn opvolgers voor een afwerking met grijze en witte splitbetonblokken. Van Tricht zegt hierover: 'De ruwe structuur van het geveleppervlak en de getemperde kleuren zijn gekozen om de van de gebouwde omgeving zo sterk afwijkende hoofdvormgeving zo weinig mogelijk agressief te doen spreken'.⁸

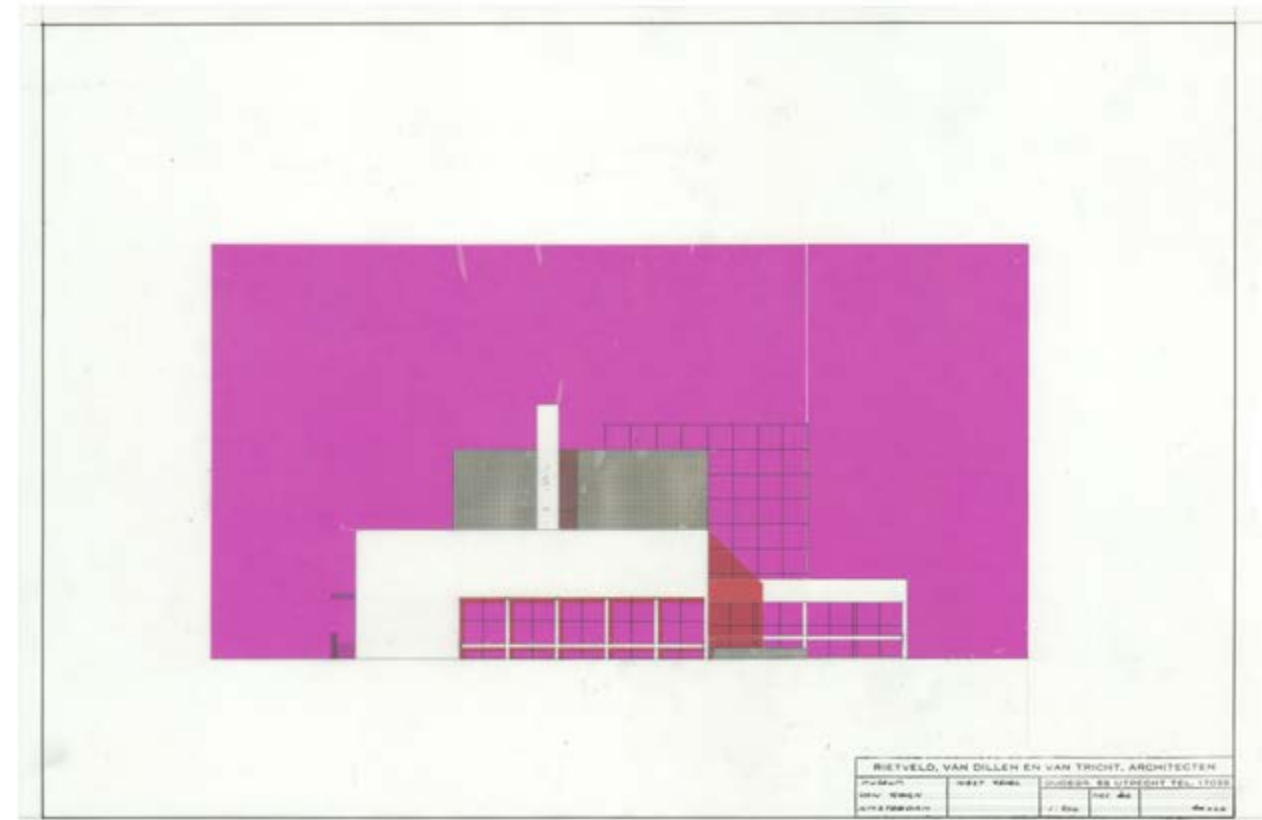
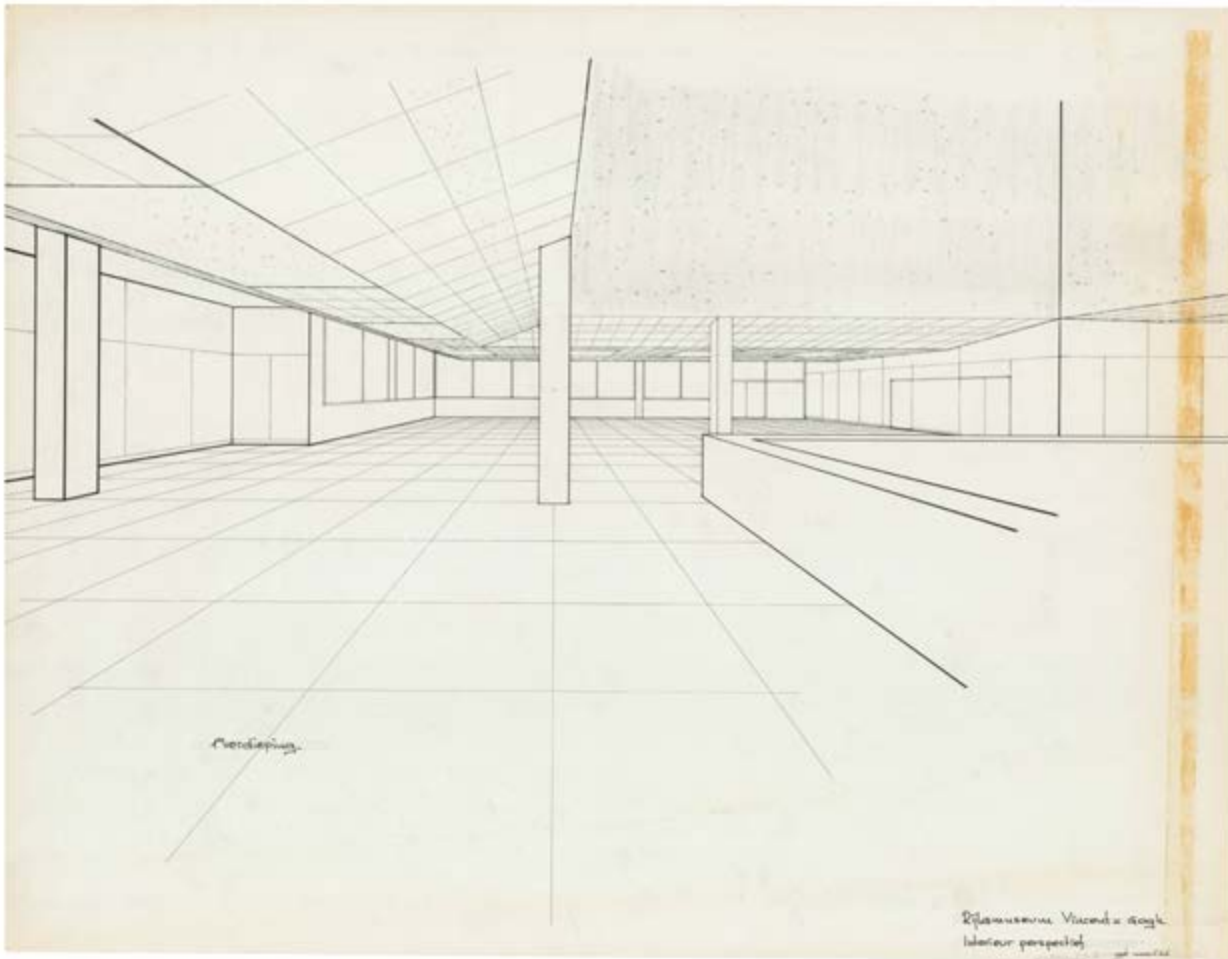
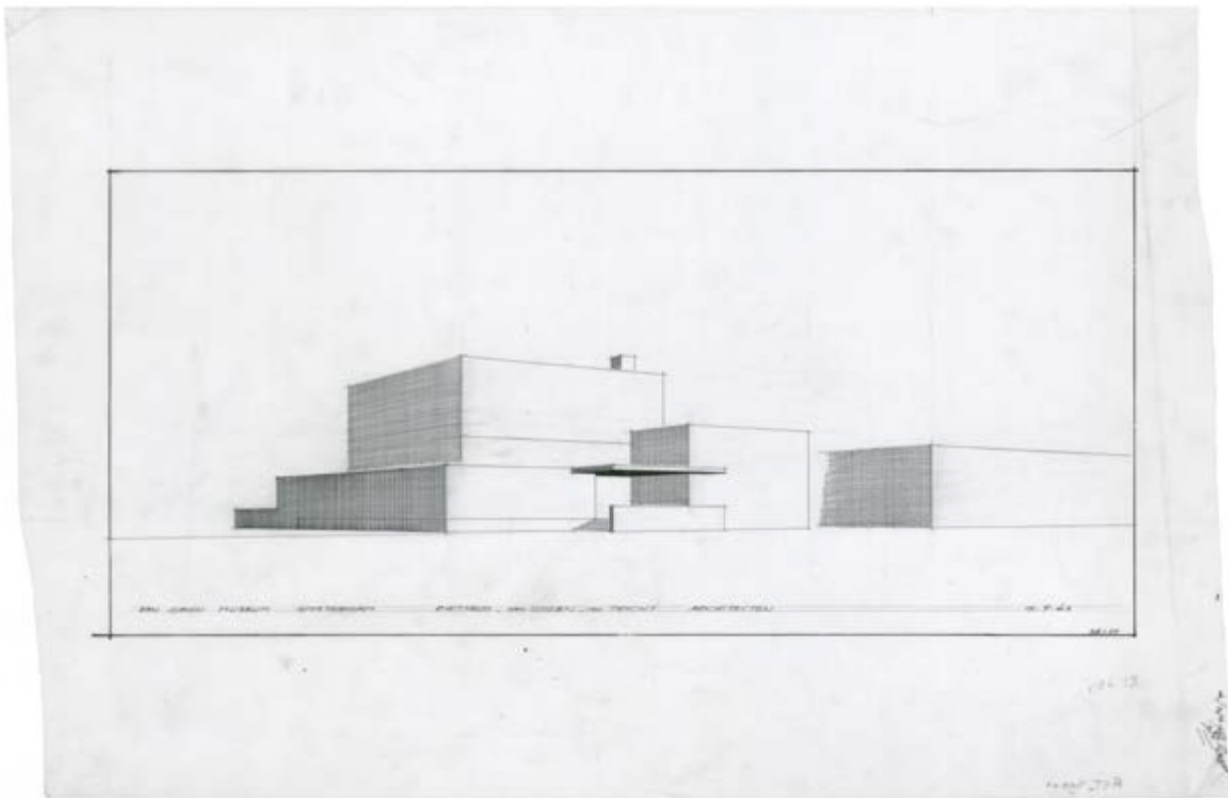
In lijn met de rustige, lichte gevelvlakken van het exterieur wordt het interieur op eenzelfde manier uitgevoerd. Het museum moet bovenal rust bieden om als achtergrond te dienen voor de kunstwerken. De wanden in de expositieruimten zijn afgewerkt met een textiel toplaag. Vloerbedekking zorgt hier voor de geluiddemping en voorkomt lichtreflectie.⁹

6 Van Tricht, 1993, p. 1135.

7 Blühm, 1999, p. 13.

8 Van Tricht, 1993, p. 1133-1134.

9 Van Tricht, 1993, p. 1136.

P226. Perspectieftekening
gebouw en interieur, G. Rietveld,
J. van Dillen en J. van Tricht,
1963-1966.

P227. Tekening uit een serie van
gevelaanzichten, G. Rietveld,
J. van Dillen en J. van Tricht,
1964.

*'De grote ramen op de begane
grond laten de echte aard van het
gebouw naar voren komen. Het
zorgt voor een transparant karakter
en laat zien wat er binnen te
bewonderen is.'*

/ Crowdsourced data

'Het is echt mooi dat dit gebouw uit twee delen lijkt te bestaan, je ziet een mooi contrast tussen de stenen en glazen gedeeltes.'

/ Crowdsourcedata

P228. Foto exterieur (hernoemde) Van Gogh Museum (Joop van Reeken Fotografie, 2004).

In 1985 ondergaat het dak een ingrijpende renovatie. De piramidevormige koepels maken plaats voor dubbelwandige bolvormige koepels en het zonwerende rooster wordt weggehaald. Van 1989-1990 wordt het museum verbouwd door Frank Wintermans. Hij vergroot het restaurant, verbetert de belichting, breidt de expositieruimte uit en vervangt de verouderde installaties. De werkplaats voor vrije expressie verdwijnt in deze periode uit het museum. In 1995 volgen een renovatie van de oudbouw en een uitbreiding van de kantoorvleugel onder leiding van Martien van Goor.

In 1999 verandert het karakter van het museum door de bouw van een vleugel ernaast, die ondergronds via grote roltrappen verbonden is met de oudbouw. Deze oplossing wordt gekozen om het oorspronkelijke gebouw in ere te laten. De ellipsvormige annex is bekleed met Canadees grijs natuursteen. Tussen het gebogen titanium dak en de grijze wanden loopt een strook van ramen, die daglicht binnenlaten. De uitbreiding is opgebouwd uit drie lagen tentoonstellingsruimte, met een ondergrondse en een halfronde tentoonstellingscorridor. De tentoonstellingsvleugel is in samenhang met het oude gebouw ontworpen. Zo verwijst de kubus aan de zijgevel naar het hoofdgebouw van Rietveld. Het entreegebouw is naar ontwerp van Kurokawa Architects; de uitwerking en uitvoering zijn in handen van Hans van Heeswijk.

De enorme groei van bezoekersaantallen sinds 1973 en de daglichtintrede maakt ingrepen aan het gebouw noodzakelijk. Met de verplaatsing van de hoofdentree van de Paulus Potterstraat naar de Museumplein-zijde verandert de routing van het gebouw. Ook heeft het complex met de laatste twee gebouwtoevoegingen nu een geheel nieuw karakter en uitstraling.

10 Anoniem, 1973a, 1973b, 1973c, 1973d, 1973e, 1973f; Kelk, 1973, p. 13; Klaster, 1973a, p. 15; Klaster, 1973b, p. 19; Kruis, 1973, p. K17.

P.230 boven. Foto interieur
Van Gogh Museum (Joop van
Reeken Fotografie, 2004).

P.230 onder. Foto exterieur
Van Gogh Museum
(R. Zwinkels, 2020).

Ervaringsgeschiedenis | Miljoenenpubliek

Rondom de oplevering in 1969 wordt in het nationale nieuws veel aandacht besteed aan de vorderingen en uiteindelijk de opening van het museum. Enerzijds vanwege het unicum dat er een compleet nieuw museum wordt gebouwd voor een enkele kunstenaar. Anderzijds omdat dit het laatste project van Gerrit Rietveld is.¹⁰

In de loop der tijd organiseert het Van Gogh Museum meerdere spraakmakende tentoonstellingen die enorme publieksaantallen trekken en zowel het nationale als internationale nieuws bereiken. Het museum is gebouwd met een capaciteit van 60.000 bezoekers per jaar, maar verwerkt inmiddels een kunstminnend miljoenenpubliek. In 2017 ontvangt het museum al meer dan 2,6 miljoen bezoekers, waarmee het nummer vijftien is van 's werelds meest bezochte musea.¹¹ Daarmee is het een van de meest bezochte gebouwen van Nederland en geniet het internationale bekendheid.

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- Het Van Gogh Museum is vernieuwend in de museale presentatie, zoals de toepassing van daglicht en de combinatie van een vaste collectie, wisselende tentoonstellingen en een werkplaats.
- Het gebouw is van belang voor het oeuvre van Rietveld (zijn laatste project) en een van de eerste Nederlandse musea van na de Tweede Wereldoorlog.
- De oriëntatie is gedraaid met de nieuwe entree aan het Museumplein, waardoor het Van Gogh onderdeel is geworden van het Amsterdamse Museumkwartier.
- Het is een van de drukstbezochte en bekendste musea in Nederland en geniet internationale faam vanwege de collectie.

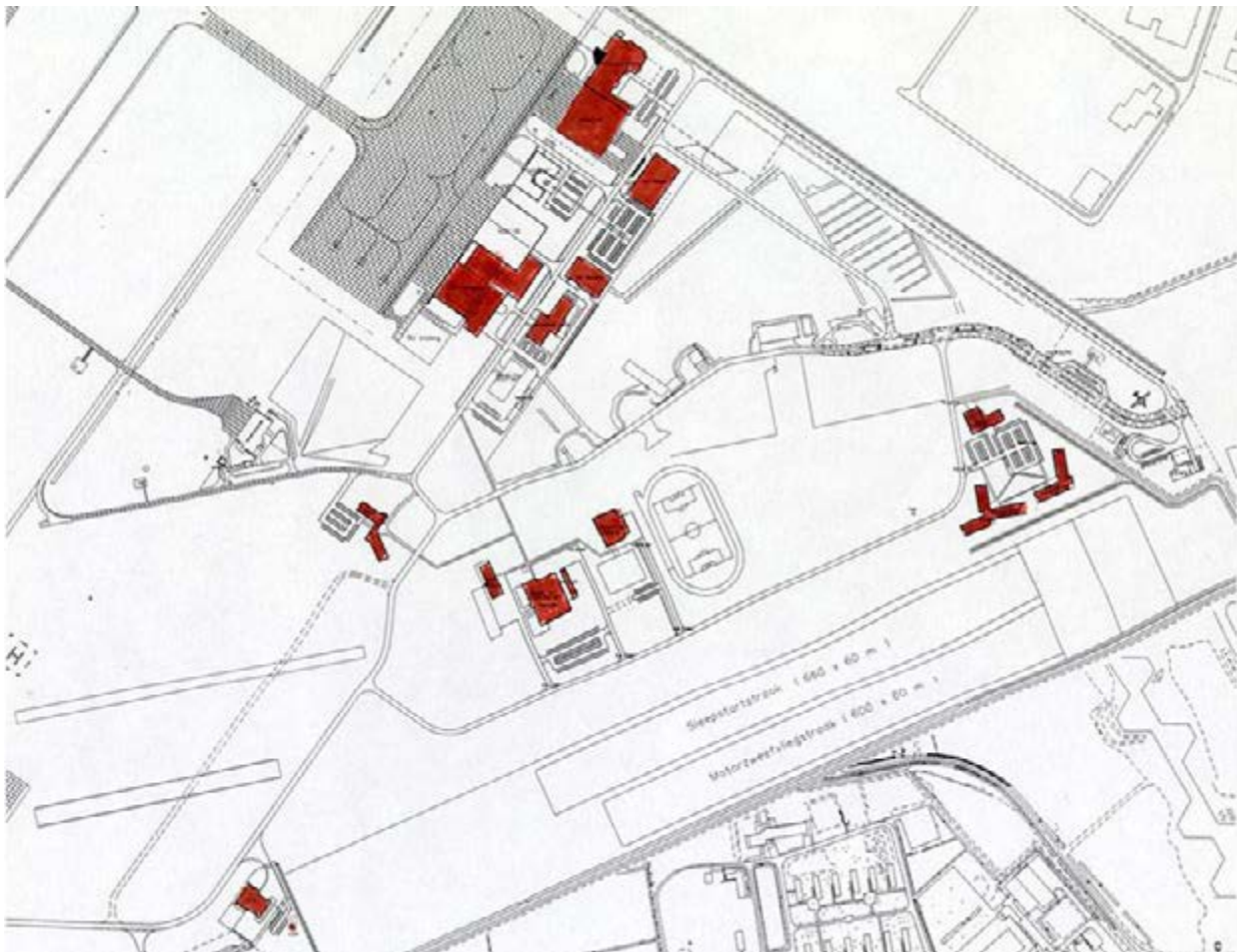
¹¹ Rubin, 2018, p. 73.

Vliegbasis Eindhoven, Eindhoven

1996-1999

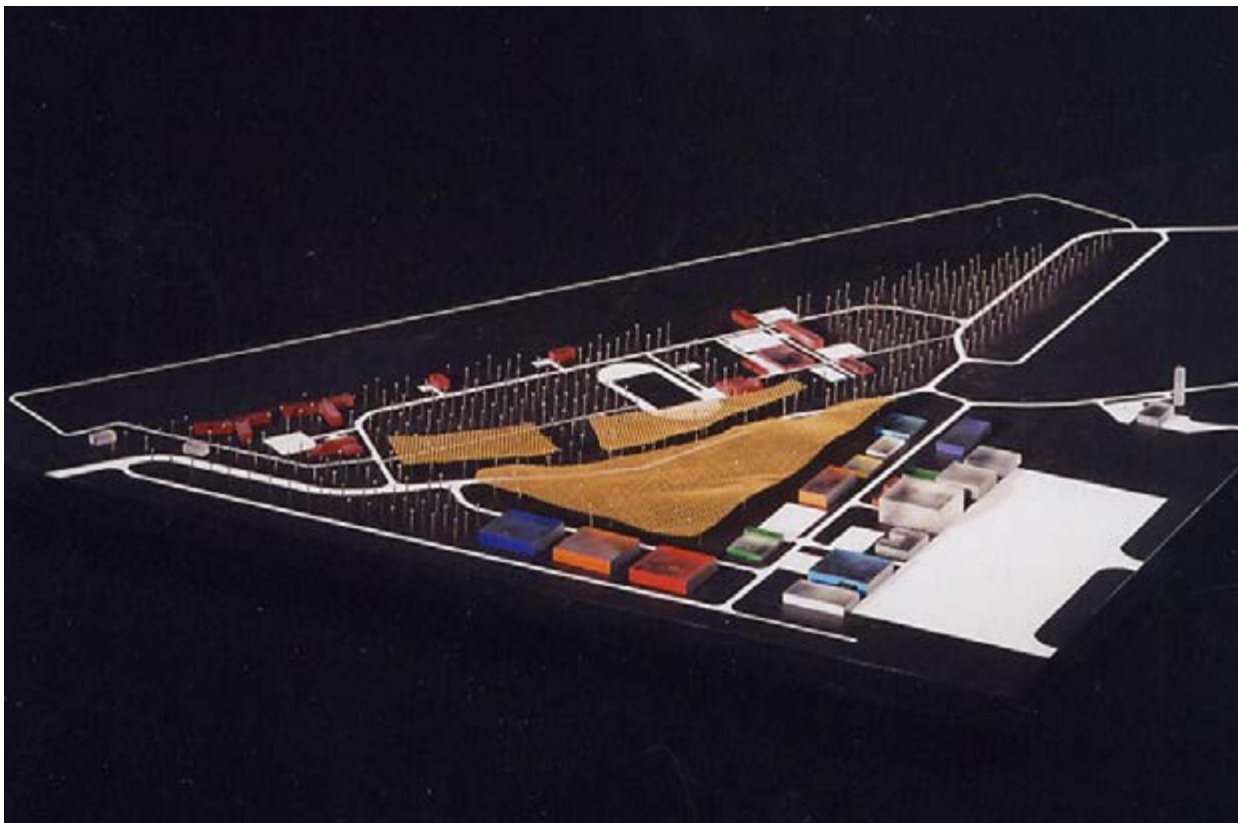
Architect	De Beer & Van Helmond Architecten i.s.m. Dienst Gebouwen Werken en Terreinen van Defensie
Adres	Eindhoven, Flight Forum 1550
Bouw	1996-1999
Functie	Militaire vliegbasis
Oppervlakte	5.259.587 m ²
Status	Geen
Huidige staat	Functioneert volledig als militaire vliegbasis.

P233. Foto Vliegbasis
Eindhoven, De Beer & Van
Helmond Architecten i.s.m.
Dienst Gebouwen (N. van
Onna, 1999).

P234. Tekening stedenbouw-
kundige situatie en foto
maquette, De Beer & Van
Helmond Architecten i.s.m.
Dienst Gebouwen, 1995.

Aanleiding en opgave

In 1932 komt er een vliegveld nabij Eindhoven. Het zal uitgroeien tot een luchthaven voor burgerlijke luchtvaart en een militaire vliegbasis, die nu bekend zijn als Eindhoven Airport en Vliegbasis Eindhoven. Hoewel het civiele en militaire deel strikt van elkaar gescheiden zijn, liggen ze op dezelfde locatie en maken gebruik van dezelfde start- en landingsbaan. Twee aparte passagiersterminals scheiden het burgerlijke van het militaire. Vliegbasis Eindhoven is tegenwoordig de thuisbasis van het 334 Luchttransportsquadron en het militaire hoofdvliegveld van Nederland voor binnenlands en Europees luchttransport. In de jaren tachtig neemt de bedrijvigheid op de oude vliegbasis toe, onder andere door de uitbreiding van humanitaire hulp door Defensie. Om de overlast voor de omgeving te verlichten, wordt de startbaan gedraaid. In 1992 verhuist het 334 Luchttransportsquadron van Soesterberg naar Eindhoven, waardoor de drukte verder toeneemt.

Begin jaren negentig valt het besluit de oude vliegbasis geheel te vernieuwen. Dit wordt mogelijk gemaakt door een grondruil waarbij het oude gebied in handen komt van de gemeente Eindhoven. Het historische terminalgebouw wordt herontwikkeld en er verrijst een nieuwe woonwijk: Meerhoven.¹ De wijk ligt direct naast de vliegbasis aan de noordoostelijke zijde. In 1996 gaat de vliegbasis op de schop. Het stedenbouwkundig plan en het architectonisch ontwerp van de eerste serie gebouwen zijn in handen van De Beer & Van Helmond Architecten. De Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen van Defensie (DGWT) is verantwoordelijk voor de bouwvoorbereiding en uitvoering. Het landschappelijk masterplan wordt in 1997 ontworpen door Buro Lubbers in samenwerking met de architect. De groenbeplanting op en rond de vliegbasis is afgestemd op het omliggende natuurgebied.² Belangrijk uitgangspunt voor het ontwerp is een compacte, efficiënte vliegbasis. De meeste bebouwing wordt daarom geconcentreerd nabij een nieuw platform naast dat van Eindhoven Airport.

Stedenbouwkundige context

De vliegbasis ligt ten westen van Eindhoven en ten zuidwesten van het Beatrixkanaal. Het driehoekige terrein grenst aan de gemeenschappelijke start- en landingsbaan, aan de wijk Meerhoven en de bedrijvenparken Flight Forum en Park Forum. De vernieuwde basis krijgt een lineaire opzet, evenwijdig aan de baan. Er komt een nieuw platform voor vliegtuigen van 420 bij 132 meter. Parallel aan de landingsbaan en het platform ligt de hoofdonthoudingsweg. Alle gebouwen zijn functioneel gegroepeerd.³ Direct aan het nieuwe platform liggen de eerstelijnsvoorzieningen: de

1 Meerhoven is een
Vinex-locatie.

2 Van Engelen van Hout,
2002, p. 19.

3 Van Beer & Van Helmond
Architecten, 1997.

P.236. Foto Vliegbasis
Eindhoven, De Beer & Van
Helmond Architecten i.s.m.
Dienst Gebouwen
(N. van Onna, 1999).

hangars, werkplaatsen en kantoren waar activiteiten plaatsvinden die primair gerelateerd zijn aan het platform. Zo komt hier een enorme hangar voor de reparatie en het onderhoud van vliegtuigen. Dit gebouw is groot genoeg om een McDonnell Douglas KDC-10 transportvliegtuig, het grootste toestel van de Koninklijke Luchtmacht, te stallen.⁴ Aan de parallelweg komen de tweedelijnsvoorzieningen. Helemaal aan het begin en einde van deze Bedrijfsstraat liggen de meest representatieve gebouwen van de vliegbasis, namelijk de passagiers- en vrachtterminal en het hoofdgebouw voor de verkeersleiding. De terminal grenst met één kant aan de luchtzijde, waar de vliegtuigen zich bevinden, en met andere aan de Bedrijfsstraat. Dicht in de buurt wordt een parkeerterrein voor tweehonderd auto's aangelegd. Verderop, in het rustigere deel van de basis, liggen het bedrijfsrestaurant, de legeringsgebouwen, een sporthal en onderkomens voor de medische dienst en de dienst geestelijke verzorging. Ze vormen het 'verzorgingsgebied'. In totaal worden er in eerste instantie achttien gebouwen gerealiseerd.

Architectuur

Het architectonisch ontwerp van de gebouwen van de vliegbasis is één samenhangend geheel. Dit komt vooral tot uitdrukking in de werkgebouwen. De bouwvolumes hebben overwegend een eenvoudige, rechthoekige vorm, en de langshevels zijn bekleed met horizontaal belijnde zilverkleurig metaalplaat. De kopgevels krijgen een felle kleur om uitdrukking te geven aan de individuele werkgebouwen. De panden behorend tot het verzorgingsgebied hebben een andere uitstraling door de toepassing van paarsbruine baksteen, in halfsteens verband met diepe voegen in dezelfde kleur.⁵ De passagiersterminal en het hoofdgebouw zijn de meest representatieve gebouwen van de vliegbasis. Hier is gekozen voor fijnere metaalbeplating. De passagiersterminal heeft aan de luchtzijde bovendien een grote glazen gevel die maximaal uitzicht op het platform biedt. Aan de landzijde, waar passagiers de luchthaven kunnen betreden, is de terminal herkenbaar voor bezoekers en passagiers dankzij het entreeplein, de glazen pui en een grote luifel met daarop de naam van de vliegbasis in lichtletters.

⁴ Van Engelen van Hout, 2002, p. 19.

⁵ Boissevain, 2001, p. 2.

P238, 239. Foto exterieur
en interieur Vliegbasis
Eindhoven, De Beer & Van
Helmond Architecten i.s.m.
Dienst Gebouwen
(N. van Onna, 1999).

P.240. Foto Vliegbasis
Eindhoven, De Beer & Van
Helmond Architecten i.s.m.
Dienst Gebouwen
(N. van Onna, 1999).

Ervaringsgeschiedenis | Zwarte bladzijden

Airport Eindhoven wordt bij veel burgers steeds bekender vanwege de vele lowbudgetvluchten. Het is de tweede grootste luchthaven van Nederland op basis van passagiersaantallen en vervoert in 2019 maar liefst 6,7 miljoen mensen.⁶

Vliegbasis Eindhoven heeft een herinneringswaarde vanwege de Herculesramp die hier plaatsvindt in 1996. De militaire terminal staat in het collectieve geheugen gegrift vanwege de ramp met de MH17 op 17 juli 2014. Het passagiersvliegtuig wordt door een raket boven Oekraïne uit de lucht geschoten en alle 298 inzittenden, onder wie 196 Nederlanders, vinden de dood. De stoffelijke overschotten van de slachtoffers komen via de vliegbasis terug uit Oekraïne en worden met indrukwekkende ceremonies onthaald. Op initiatief van de stichting Walk-for-298 wordt voor de ingang van de vliegbasis een gedenkteken geplaatst. 'De verbinding' is ontworpen door de Nijmeegse kunstenaar Toon Heijmans.

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

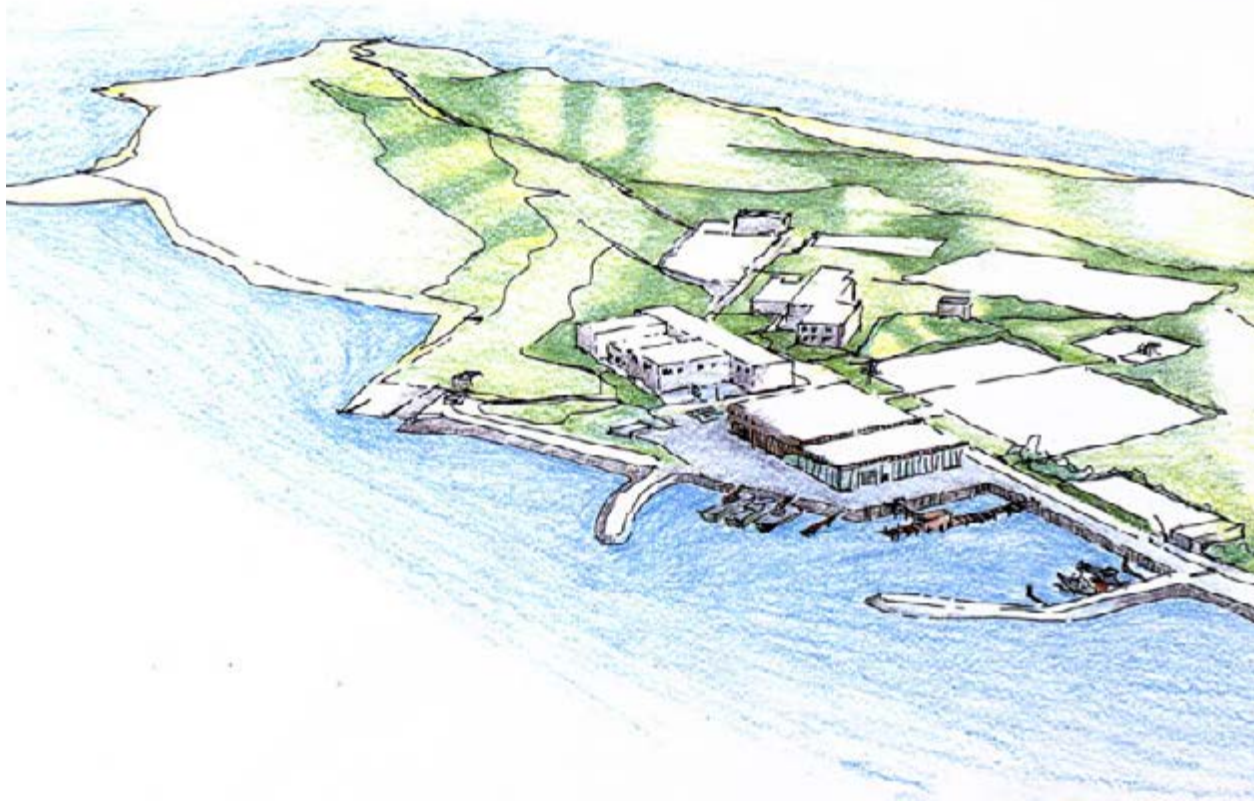
- De vliegbasis kent een functionele en hiërarchische indeling met subtiele verschillen in kleur en gevelafwerking.
- De groenbeplanting op en rond de vliegbasis is afgestemd op het omringende natuurgebied.
- Om uitdrukking te geven aan de afzonderlijke werkgebouwen hebben de kopgevels een felle kleur.

⁶ Eindhoven Airport N.V.,
Jaarverslag 2019, Eindhoven,
2019, p. 7.

Amfibisch Logistiek Centrum, Den Hoorn, Texel 1997-2001

Architect	C. Boot, BUROBEB
Adres	Den Hoorn, Texel, Joost Dourlein Kazerne, Mokweg 18
Bouw	Ontwerp 1997-1998, bouw 2000-2001
Functie	Logistiek centrum
Oppervlakte	3300 m ²
Status	Geen
Huidige staat	In gebruik als amfibisch logistiek centrum

P243. Foto Amfibisch
Logistiek Centrum, C. Boot,
BUROBEB (R. Zwinkels, 2020).

P244. Perspectieftekeningen
stedenbouwkundige situatie,
C. Boot, BUROBEB, 2000.

Aanleiding en opgave

De Joost Dourlein Kazerne is al sinds 1917 op Texel gevestigd en vormt nu onderdeel van het opleidingskamp van het Korps Mariniers. In 2001 wordt daar een nieuw Amfibisch Logistiek Centrum (ALC) geopend. De Koninklijke Marine laat het ontwerpen door Chris Boot van BUROBEB. Het ALC is een verzamelgebouw voor een aantal functies die tot dan toe over de kazerne verspreid zijn: een onderhoudswerkplaats met opslag van rubberboten, magazijnen voor de bevoorradingsdienst, een wapenkamer met onderhoudsruimte, een timmermans- en verfwerkplaats, stalling van ambulance en brandweer, kantoren en huisvesting van de Bootcompagnie.¹ Belangrijk uitgangspunt voor het ontwerp zijn de onderlinge verbanden tussen deze functies. Bovendien ligt de kazerne in een bijzonder natuurgebied en zal het nieuwe gebouw goed zichtbaar moeten zijn vanaf het water.

Stedenbouwkundige context

Het logistieke centrum bevindt zich op het zuidelijkste punt van het eiland, direct aan de Mokbaai, en ligt in het kwetsbare, verder onbebouwde duinlandschap van Texel. De hele zuidelijke punt inclusief strandvlakte De Hors valt onder het beheer van Defensie. De Mokweg is de hoofd-ontsluitingsweg naar de kazerne.

Architectuur

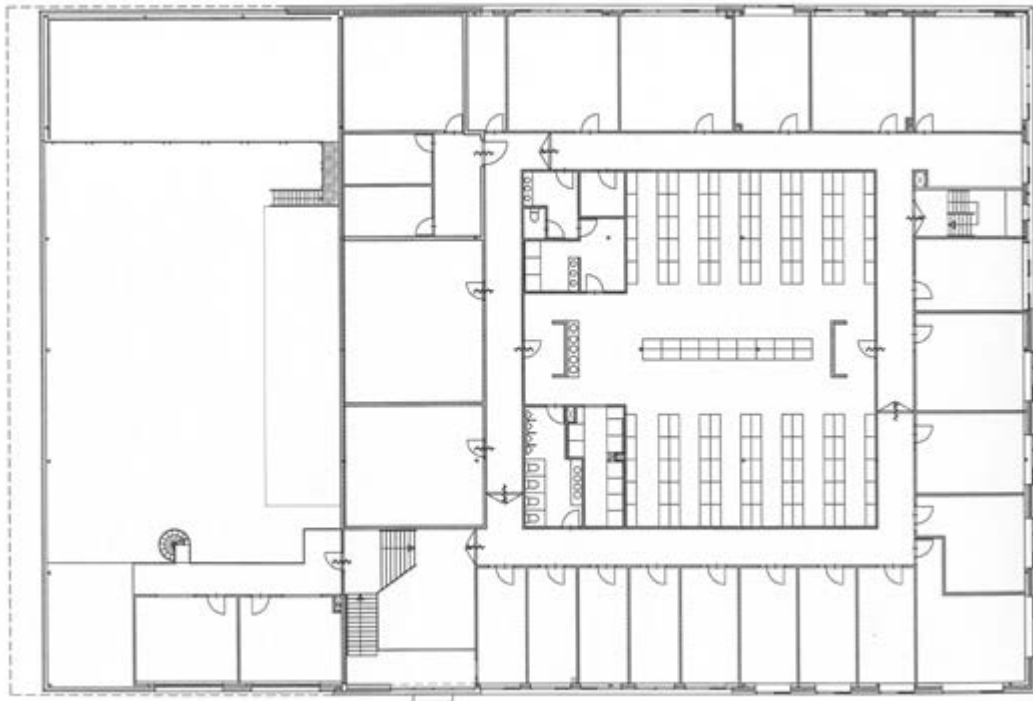
Het Amfibisch Logistiek Centrum is rechthoekig van opzet en bestaat uit twee bouwlagen. Op de begane grond bevinden zich de botenhal, werkplaatsen, stalling en opslagruimtes. De plafondhoogte op de begane grond is afgestemd op de functies. Zo is de hoogte in de rubberbotenhal 5,20 meter en die in de magazijnen 4 meter. Op de eerste verdieping liggen de kantoren aan de gevelzijde en de was-, kleed- en sanitaire ruimte, *crewroom*, wapenkamer, technische ruimte en onderhoudsruimte voor de Bootcompagnie. Het ALC is opgebouwd uit een staalconstructie met betonnen vloeren. Omdat er behoefte is aan flexibiliteit, zijn de binnenwanden demontabel. De wanden van de magazijnen zijn bekleed met platen van geperste houtsnippers (OBS), die van de kantoren met berkenmultiplex.²

Wat direct opvalt is de sterke relatie tussen gebouw en omgeving. Het ontwerp voegt zich in het duinlandschap door de getrapte opbouw van de gevel, het gebruik van natuurlijke materialen en kleuren die overeenkomen met die van de omgeving.³ Het gebouw steekt niet af, maar doet als het ware mee. De drie hoofdfuncties, botenwerkplaats, magazijnen en kantoren, komen ieder op een eigen manier in de architectuur tot uitdrukking.

¹ BUROBEB, z.d.

² Ibid.

³ Ibid.

P246. Lengte doorsnede,
zuidgevel en plattegrond eerste
verdieping, C. Boot, BUROBEB,
2000.

P247. Foto Amfibisch Logistiek
Centrum, C. Boot, BUROBEB
(R. Zwinkels, 2020).

P248. Foto's Amfibisch
Logistiek Centrum, C. Boot,
BUROBEB (R. Zwinkels, 2020).

De rubberbotenhal bevindt zich aan de waterzijde, met een gevel die grotendeels bestaat uit matglazen damwandprofielen met een blauwe zweem. De gevel voor de magazijnen is bekleed met verticale, geprofileerde steigerdelen van camaru hardhout, dat geel tot roodbruin kleurt. De kantoren op de eerste verdieping zijn herkenbaar aan de horizontaal geplaatste ruw gezaagde delen van hetzelfde hardhout. Kozijnen, ramen en deuren zijn van afzelia hout. Al het hout in de gevel is onbehandeld en zal na loop van tijd vergrijzen. De entreeluifel, dorpels en dakranden zijn van koper, dat op den duur een groen patina krijgt.

Ervaringsgeschiedenis

In 2003 is het gebouw genomineerd voor de Arie Keppler Prijs, waaruit de waardering van de vakjury voor het gebouw blijkt.

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

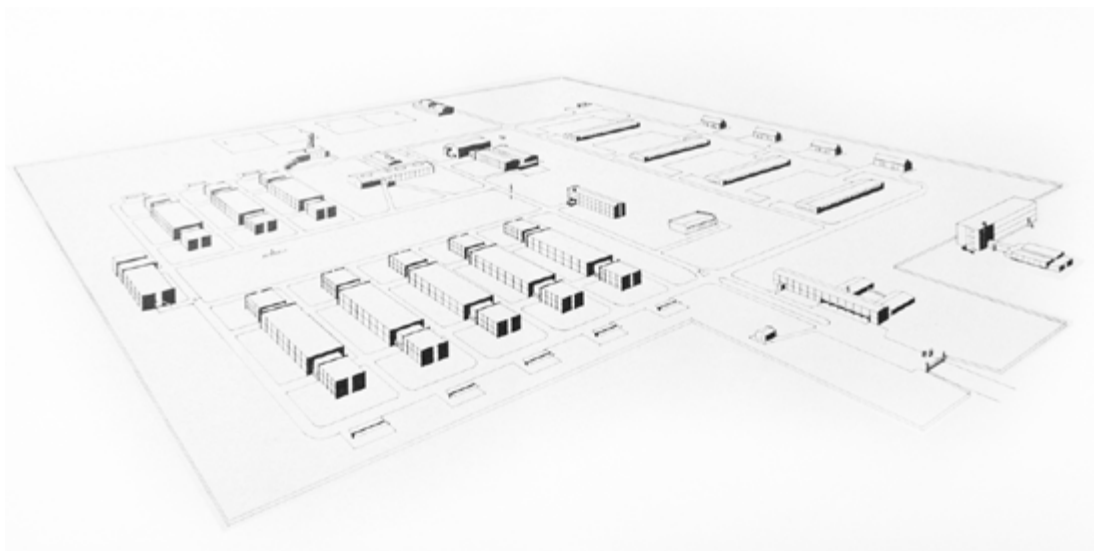
- Het ontwerp voegt zich uiterst harmonieus in het omliggende duinlandschap.
- De drie hoofdfuncties binnen het complex zijn intelligent vertaald in de architectonische expressie van de bouwdelen.
- De onderlinge verbanden tussen deze functies vormen eveneens een belangrijk uitgangspunt voor het ontwerp.

Koningin Wilhelminakazerne, Ossendrecht 1951-1953

Architect	Centraal Bouwbureau (C.B.B.) der Genie en E.F. Groosman
Adres	Ossendrecht, Putseweg 80
Bouw	1951-1953
Functie	Kazernement
Oppervlakte	250.000 m ²
Status	Geen
Huidige staat	Momenteel wordt een deel van de kazerne gebruikt door de Politieacademie. De rest staat leeg en is in verval geraakt.

P251. Foto Koningin Wilhelmina-kazerne, Centraal Bouwbureau der Genie, E.F. Groosman (R. Zwinkels, 2020).

P252. Perspectieftekening en foto Koningin Wilhelmina-kazerne (website *Defensiekrant*). Troepen van het Depot Lucht doelartillerie treden aan met muziekkorps.

1 Van den Beemt, 1988, p. 142-143.

2 Een kazernement is het geheel van gebouwen, kazernes en terreinen voor de legering, opleiding en oefening van militairen. De overige vier kazernementen zijn op chronologie van realisatie: Stroe, Ermelo, Steenwijk, Oldebroek en Nunspeet. Zie voor een overzicht: Finaly, 1991, p. 78-85.

3 De rang van majoor is gebaseerd op de informatie in Finaly, 1991. J.H. Hogendoorn is later in zijn loopbaan gepromoveerd tot luitenant-kolonel en wordt als zodanig soms in andere bronnen met deze rang aangeduid.

4 Kruidenier, 2007, p. 12.

5 Finaly, 1991, p. 78.

6 Vóór 1945 werd bij de bouw van een kazernement de stedenbouwkundige organisatie op een beschikbaar terrein geprojecteerd en niet ontwikkeld in samenhang met de omgeving of de gesteldheid van het terrein. Dit veranderde dus met de bouw van deze kazernementen. Zie Kruidenier, 2007, p. 14.

7 Finaly, 1991, p. 79-80.

Aanleiding en opgave

De Koningin Wilhelminakazerne in Ossendrecht is de laatste in een reeks van vijf die gebouwd worden tijdens de Koude Oorlog. Met het uitbreken van de Koreaanse Oorlog in 1950 vreesde de NAVO een derde wereldoorlog en paste haar defensiestrategie voor de lidstaten aan. Nederland moest de nationale troepenmacht uitbreiden met 15 duizend militairen.¹ Om de nieuwe troepen te huisvesten, diene er binnen twee jaar vijf kazernementen bij te komen, ieder voor drieduizend militairen.²

De opdracht voor de bouw gaat in 1951 naar kolonel-ingenieur Jan Carel Stumphius, hoofd van het Centraal Bouwbureau (C.B.B.) der Genie. Bureau Ontwerpen, belast met de uitvoering, staat onder leiding van majoor der Genie, Johannes Hendrikus Hogendoorn.³ Deze is zeer geïnteresseerd in eigentijdse ontwikkelingen in architectuur en stedenbouw en trekt vanaf ongeveer 1950 een aantal jonge bouwkundig ingenieurs uit Delft aan. Zij brengen ideeën van het Nieuwe Bouwen mee. Dat is duidelijk terug te zien in de ontwerpen van de vijf kazernementen. Verder is bij Ossendrecht ook een burgerlijke architect betrokken, namelijk Ernestinus Florimond Groosman.⁴

Het programma van eisen voor alle kazernes wordt vooraf afgestemd. De eerste vraag is of er demontabele, semipermanente dan wel permanente bouw moet komen. Uit praktische overwegingen en vanwege de bewoonbaarheid valt de keus op permanente bouw. Wel moeten de gebouwen zeer flexibel inzetbaar zijn.⁵ Er wordt één duidelijke structuur voor alle kazernementen bepaald, gebaseerd op drie uitgangspunten: functiescheiding, de menselijke schaal en een stedenbouwkundige opzet die aansluit bij de omgeving.⁶ Het eerste komt tot uiting in aparte zones binnen het kazernement voor bevelvoering, wonen, ontspanning en materieel, grenzend aan een militair oefenterrein.⁷

Stedenbouwkundige context

De Koningin Wilhelminakazerne bevindt zich in een dunbevolkt deel van Noord-Brabant, ten zuidoosten van het dorp Ossendrecht aan de Putseweg, in het bosrijke natuurgebied de Brabantse Wal. De kazerne heeft een hoofdingang aan de Putseweg. De bewaakte poort markeert de overgang tussen de openbare ruimte en de kazerne.

Het kazernement heeft een heldere stedenbouwkundige opzet. In de beslotenheid van het bosgebied kan op compacte wijze uitvoering worden gegeven aan de uitgangspunten van functiescheiding en menselijke schaal. De militairen worden gehuisvest in acht logiesgebouwen en een

P.254. Foto's bouw en realisatie interieur bioscoop-zaal kazernement (website *Defensiekrant*, 1953).

complex met eetzaal en keuken. De bevelvoering is ondergebracht in het bureelgebouw. Dit heeft een representatieve functie en is centraal gelegen met uitzicht over het exercitieterrein met vlag. Het ontspanningsgebouw bevat twee kantines en een film/toneelzaal. Het gymnastiekgebouw en de sportvelden liggen aan de rand van het complex. Garages en magazijnen voor het materieel grenzen aan het oefenterrein.⁸ Over het kazernement lopen enkele primaire wegen met zijtakken naar de afzonderlijke paviljoens.

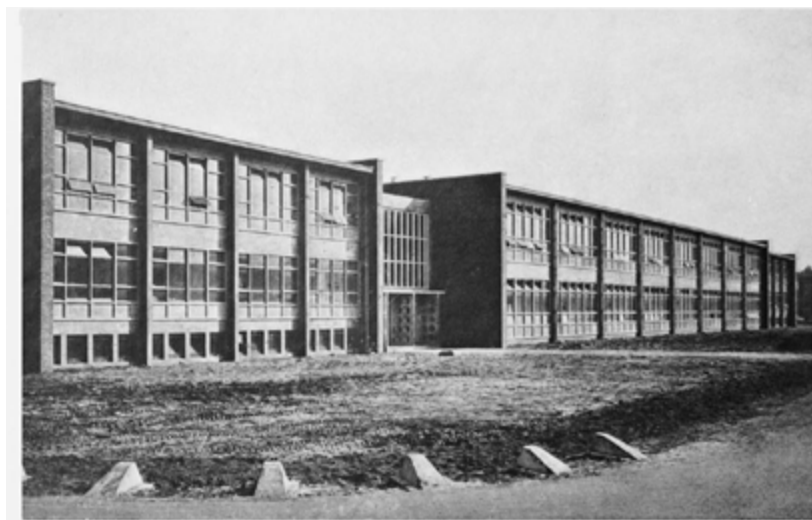
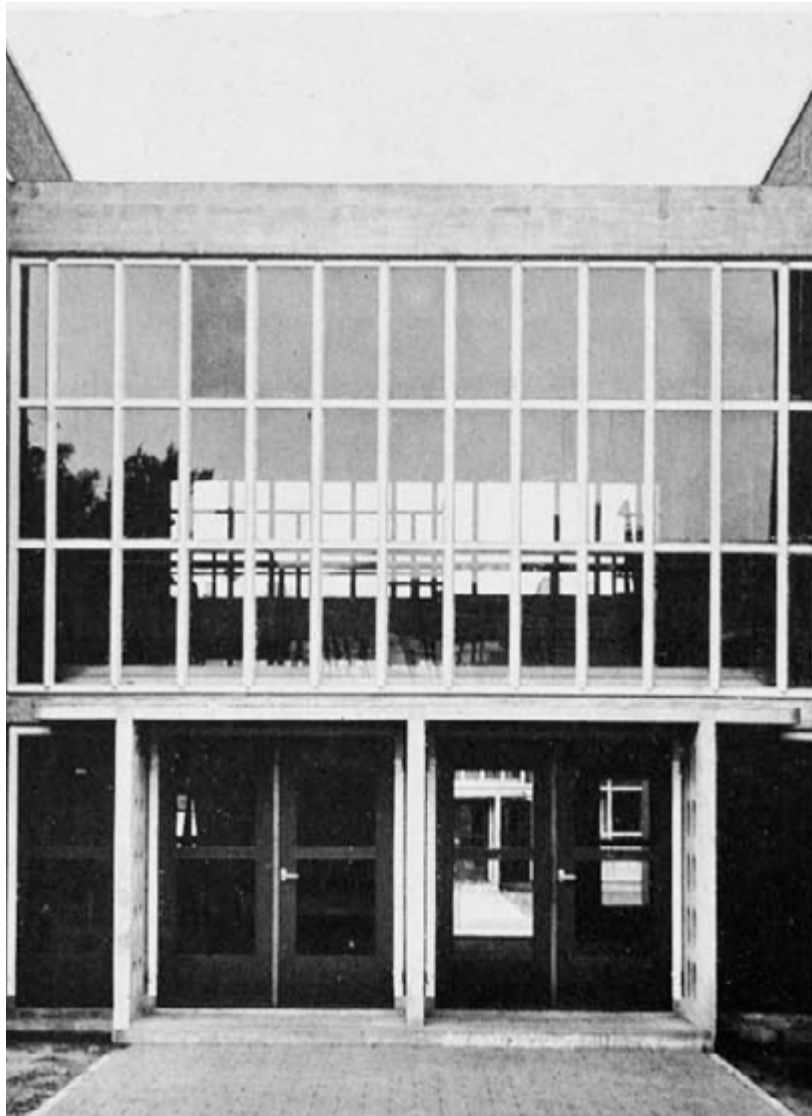
Architectuur

De gebouwen krijgen twee of drie verdiepingen, wat minder grondoppervlak vergt.⁹ Het ontwerp is functionalistisch. Alle gebouwen hebben een in een betonskelet gevatte glasgevel en een geaccentueerde dakrand met een plat dak en overstek. De gevels zijn geometrisch ingedeeld. De paviljoens ogen van buiten strak en zakelijk, maar sommige hebben een meer uitgesproken karakter, naar gelang hun functie. De gevels zijn verdeeld in vlakken van puien waarin een geometrische roedeverdeling voor de vensters is aangebracht. De kopgevels zijn van beton en bekleed met baksteen. Anders dan bij de kazernebouw uit de voorgaande periode wordt er geen symmetrie nagestreefd.¹⁰ Die komt wel voor, maar is hier geen dominant vormgevingsprincipe meer. De belangrijkste richtinggevende factor in de vormgeving is de functie – geheel in lijn met de principes van het Nieuwe Bouwen.

8 Finaly, 1991, p. 80-81.

9 Finaly, 1991, p. 81.

10 Finaly, 1991, p. 85.

P256. Foto's entree en
gebouw Wilhelminakazerne,
Centraal Bouwbureau (C.B.B.)
der Genie en E.F. Groosman
(website *Defensiekrant*, 1953).

P257. Foto's entree en
gebouw Wilhelminakazerne,
Centraal Bouwbureau (C.B.B.)
der Genie en E.F. Groosman
(R. Zwinkels, 2020).

P258. Foto interieur
Wilhelminakazerne, Centraal
Bouwureau (C.B.B.) der
Genie en E.F. Groosman
(R. Zwinkels, 2020).

Ervaringsgeschiedenis | Wisselend gebruik

De Wilhelminakazerne wordt in 1954 in gebruik genomen voor militaire doeleinden, maar doet het jaar ervoor al dienst als noodopvang voor slachtoffers van de Watersnoodramp. Jarenlang krijgen circa 15 duizend Nederlandse dienstplichtigen hun basisopleiding in Ossendrecht. In het tijdschrift *Forum* wordt de kazerne na oplevering, samen met de andere kazernes uit hetzelfde bouwprogramma, positief beschreven.¹¹ Voor de Nederlandse bevolking blijft het militaire complex onbekend terrein. Wel zijn er in de jaren vijftig en zestig ansichtkaarten met foto's van de gebouwen en binnenruimten, die militairen naar huis kunnen sturen.

Na afschaffing van de opkomstplicht en bijbehorende bezuinigingen verlaat Defensie de kazerne in 1994. Daarna doet het complex dienst als asielzoekerscentrum en later drugsverslaafdenkliniek. Tegenwoordig maakt het deel uit van de Politieacademie. Veel van de oorspronkelijke bebouwing is in slechte staat. Enkele gebouwen, waaronder de kantine-filmzaal, zijn afgebroken. Het laatste plan is de kazerne om te vormen tot een trainingscentrum met schietfaciliteiten voor het Korps Commandotroepen.

Specifieke kenmerken en kwaliteiten

- De stedenbouwkundige benadering is vernieuwend in de architectuurgeschiedenis van Nederlandse kazernebouw.¹²
- Anders dan bij veel defensie-architectuur is bij deze kazernementen een directe link te zien met eigentijdse ontwikkelingen in seculiere architectuur. De invloed van het functionalisme uit zich in de opzet, de architectonische vorm van het complex en de toegepaste materialen (beton, staal en glas).
- Van de vijf kazernementen gebouwd tijdens de Koude Oorlog zijn Ossendrecht en Schaarsbergen de laatste herkenbare kazernes.

¹¹ Schipper, 1953.

¹² Finaly, 1991, p. 82-83.

Uitbreiding Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo

1969-1977

Architect	W. Quist
Adres	Otterlo, Houtkampweg 6
Bouw	Start ontwerp 1969, bouw 1971-1977
Functie	Museum
Oppervlakte	10.800 m ²
Status	De oudbouw van het museum en de beeldentuin rond het complex zijn beschermd als rijksmonument, de Quistbouw nog niet.
Huidige staat	De hoofdopzet is op hoofdlijnen ongewijzigd gebleven. Door de jaren heen zijn er diverse aanpassingen geweest door vooral Quist Wintermans Architecten.

Het Rijksmuseum Kröller-Müller wordt in de jaren dertig van de twintigste eeuw opgericht. Vanaf 1938 wordt er gebouwd aan een 'voorlopig' museum, ontworpen door architect Henry van de Velde in opdracht van de Stichting Kröller-Müller. In de jaren zeventig wordt het museum in opdracht van de Rijksgebouwendienst in fasen aanzienlijk uitgebreid onder leiding van architect Wim Quist. Hij voegt een nieuwe entree, restaurant, winkel, extra expositieruimtes en een auditorium toe. Het museum is een horizontaal gebouw met trapsgewijs uitspringende bouwvolumes die de relatie tussen de binnenruimte en het omliggende landschap versterken. Nationaal en internationaal is de uitbreiding van Quist geprezen als een excellent voorbeeld van museumarchitectuur uit de jaren negentienzeventig.

P.261. Foto's uitbreiding
Rijksmuseum Kröller-Müller,
W. Quist (B. Hoogveld, 2021).

Rijkskantoorgebouw, Leeuwarden 1968-1970

Architect	Zanstra, Gmelig Meyling en De Clercq Zubli
Adres	Leeuwarden, Tesselschadestraat 4
Bouw	Start ontwerp 1968, bouw 1969-1970
Functie	Rijkskantoorgebouw / belastingkantoor
Oppervlakte	Onbekend
Status	Gemeentelijk monument
Huidige staat	Het Rijk bereidt op dit moment afstoot voor.

P.263 boven. Foto rijkskantoor, Zanstra, Gmelig Meyling en De Clercq Zubli (B. Hoogveld, 2021).

P.263 onder. Foto begane grond rijkskantoor, Zanstra, Gmelig Meyling en De Clercq Zubli (Joop van Reeken Fotografie, 2004).

Dit kantoorgebouw is onderdeel van een zowel architectonisch als stedenbouwkundig interessant rijkskantorencomplex. Het wordt in de jaren rond 1970 ontworpen door het architectencollectief Zanstra, Gmelig Meyling en De Clercq Zubli. De hoofdopzet betreft een betonskelet met haast sculpturale verspringingen in de horizontale belijning. Dit alles gedragen door een op pilaren rustend plateau, met daaronder een transparante entreezone. Haaks hierop staan lagere kantoordelen aan de Jacob Catsstraat. Het gebouw ondergaat in 1997 en 1998 een ingrijpende renovatie onder leiding van Klawer Architecten en wordt in 2018 getroffen door brand.

Projecten

Gerechtsgebouw, Zwolle

1963-1967

Architect	J. Kruger
Adres	Zwolle, Luttenbergstraat 5
Bouw	Ontwerp 1963, bouw 1964-1967
Functie	Gerechtsgebouw
Oppervlakte	Onbekend
Status	Gemeentelijk monument
Huidige staat	In 1998 wordt het gebouw uitgebreid naar ontwerp van Wim van Rijn. In de jaren 2012-2016 wordt het gebouw gerenoveerd en uitgebreid. Rob Hootsmans ontwerpt de nieuwbouw naast het bestaande gebouw.

Het oorspronkelijke deel van het gerechtsgebouw in Zwolle dateert uit 1964, maar wordt pas in 1977 opgeleverd. De architect is Jo Kruger, die voor de Rijksgebouwendienst eerder ook het veel kleinere kantongerecht in Eindhoven heeft ontworpen. Kruger beweegt zich bij zijn ontwerpen op het snijvlak van traditionalisme en modernisme. Karakteristiek zijn de gevels van ongepolijste muschelkalksteen. De oude centrale entree splitst het complex op in een deel voor het kantongerecht en een hoger gelegen sectie voor de 'gewichtiger' arrondissementsrechtbank. Het interieur is rijk aan schoon, brutalistisch beton met afleesbare bekistingsnerven. Er is ook veel natuursteen gebruikt en de zittingszalen zijn afgewerkt met hout en warme materialen.

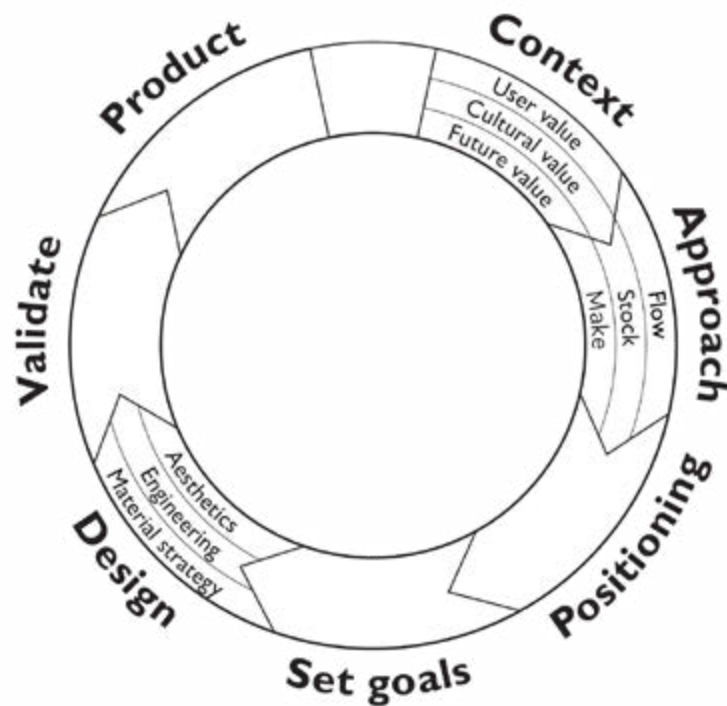
P.265 boven. Foto Gerechtsgebouw Zwolle, J. Kruger (B. Hoogveld, 2021).

P.265 onder. Foto interieur Gerechtsgebouw Zwolle, J. Kruger (Joop van Reeken Fotografie, 2004).

Second life. Een tweede leven voor Post 65-gebouwen

Anne Snijders
TU Delft architectural Engineering (aE)

Op zoek naar een aanpak in een veranderend speelveld

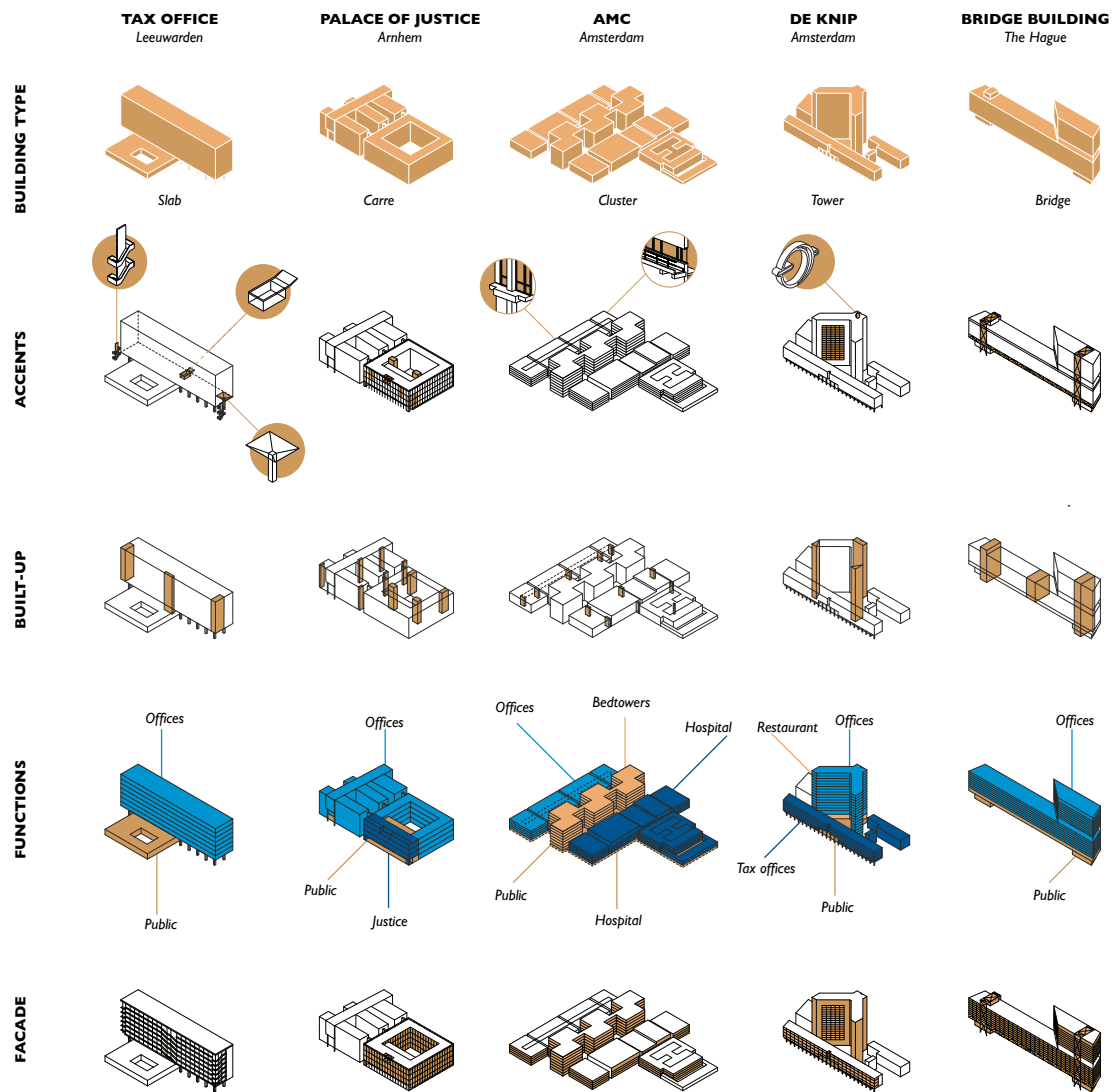
Gedreven door architectonische vernieuwing en veranderende maatschappelijke behoeftes hebben studenten uit verschillende studio's van de faculteit Bouwkunde aan de TU Delft onder leiding van de afdeling architectural Engineering gewerkt aan voorbeelden voor een tweede leven voor Post 65-gebouwen van onder andere het Rijksvastgoedbedrijf. Door *research by design* hebben ze vorm gegeven aan de centrale onderzoeksvraag naar energiehuishouding, materiaalcirculairiteit en nieuwe (deel)functies.

De gebouwenvoorraad van het Rijksvastgoedbedrijf staat voor een grote vernieuwingsopgave. De klimaatdoelen voor 2050 vragen om nieuwe inzichten, afwegingen en verbetermogelijkheden. Hoe om te gaan met circulariteit? En hoe beïnvloeden energiebehoefte, binnenklimaat en vernieuwing elkaar? In welke richtingen gaan we zoeken nu het denken over energie- en materiaalgebruik politiek definitief is geagendeerd? Welke varianten zijn er mogelijk en hoe zijn deze in balans te brengen met omvangrijke investeringen gericht op energieneutraliteit? Hoe om te gaan met bijvoorbeeld een levensduur van dertig jaar? Tegelijkertijd kennen deze gebouwen ook een architectonische en een gebruikswaarde. Hoe zijn deze te verbeteren en versterken zodat $1+1=3$ wordt?

Meer dan ooit is het zaak de potentie van onze huidige gebouwenvoorraad te onderzoeken. Waarbij slopen leidt tot een breuk met het verleden. Gevoegd bij sociaal-maatschappelijke problemen zoals woningnood lijkt sloop ook immoreel en zijn alternatieven noodzakelijk. Het roept de vraag op *hoe* we willen wonen, werken, recreëren, gecombineerd en zo meer. Wat we nodig hebben. En hoe je dat maakt.

Studenten van de Building Engineering Studio (BES) en de architectural Engineering afstudeerstudio (aE) hebben hierop mogen studeren. Niet alleen maakten zij een ontwerp voor vernieuwing, ze deden ook ontwerpend onderzoek naar de grondslag van technische aspecten en hoe je deze kunt inzetten ten behoeve van de architectuur.

P.266. Second life ontwerp-aanpak waarin de mogelijkheden m.b.t. technische, architectonische en gebruikswaarde in balans worden onderzocht en afgewogen.

Wat kan het Rijk als eigenaar van vele Post 65-gebouwen betekenen?

P.268. Second Life Anatomy: vijf case studies zijn geselecteerd op basis van een diversiteit in typologie.

Vorm, materiaal en techniek

De bouwvoorraad van het Rijk is heel divers – deze kent vele types, schaalgroottes en gebruikers. In het *design research* 'Second Life' staat het kantoorgebouw van 1965-1995 centraal. Het gaat veelal om doelmatige gebouwen, waarvan sommige bijzonder in hun soort en andere verworpen tot 'lelijk eendje'. Het tijdvak biedt een diversiteit in architectuur, en ook de bouwmethodiek speelt een rol. Veel van deze gebouwen staan leeg en krijgen de komende tijd een nieuwe functie of worden gerenoveerd. Hun 'eerste termijn' loopt ten einde en ze voldoen niet meer aan de eisen die de huidige tijd stelt. Koudebruggen en te lage isolatiewaarden leiden tot urgente problemen. Visie en betekenis zijn vragen voor de lange termijn.

In september 2019 worden vijf casestudies geselecteerd op basis van een diversiteit in typologie: het belastingkantoor in Leeuwarden, het paleis van justitie in Arnhem, het Amsterdam Medisch Centrum (AMC), het belastingkantoor de Knip in Amsterdam en het Bruggebouw in Den Haag.

Eigenheid en vernieuwing

De casestudies worden ontleed naar aard, opbouw en structuur, met aandacht voor de architectonische accenten en karakteristieken van de gevelstructuur. Studenten interpreteren deze materie en maken onder begeleiding van generalisten en specialisten op basis van door hen gekozen thema's een plan.

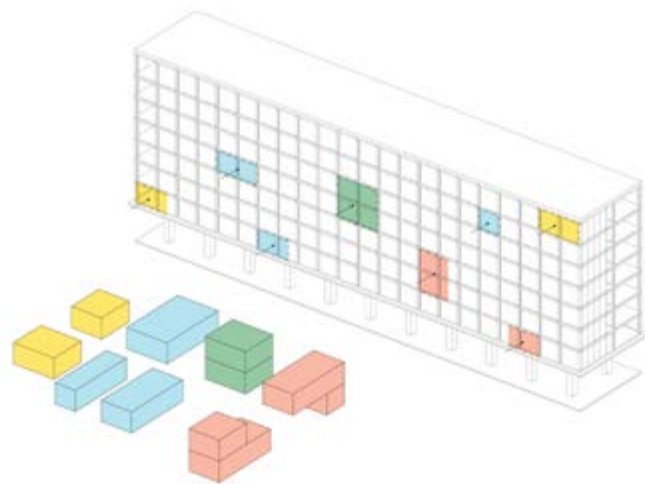
Zo worden kenmerkende balkons in Leeuwarden herontworpen voor nieuwe toepassingen – waterhuishouding, bedding van groen en als structuur voor opwekking van energie. De combinatie met nieuwe woonprogramma's is aanleiding om een tweede gevel te creëren, die functioneert als thermische en akoestische buffer en dienst doet als tuinkamer met variërend comfort, ingegeven door de seizoenen.

Opbouw en structuur bieden in alle case studies voldoende ruimte voor nieuwe functies. De vloervelden blijken ruim, de verdiepingen van voldoende hoogte. Studie van de verschillende constructiemethodes brengt inzicht in de aanpasbaarheid van vloeren, gevels en daken. De typologie van de toren blijkt het meest specifiek met een semi-dragende gevelstructuur. Verregaande aanpassingen daarin zullen de kosten opdrijven.

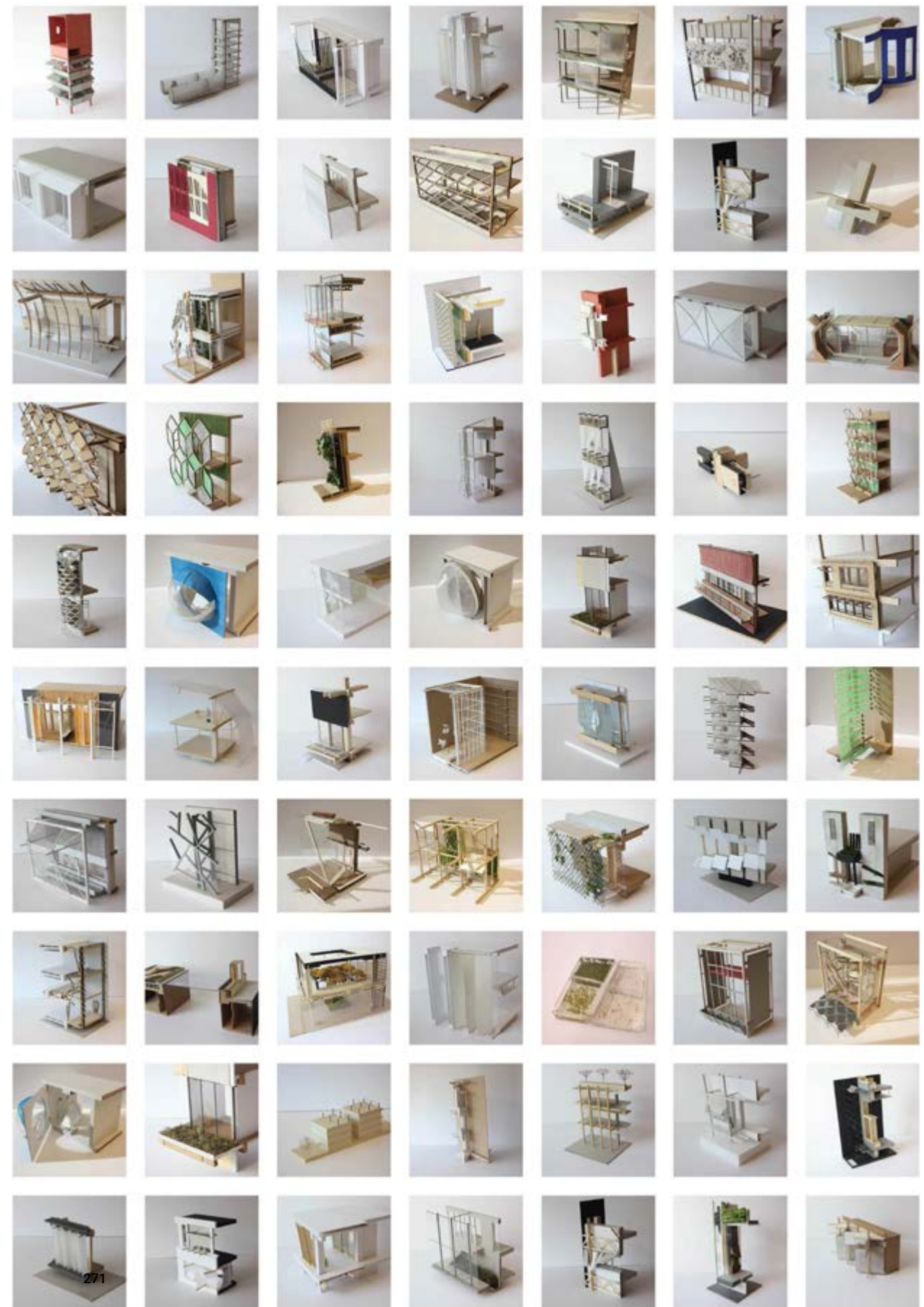
'Bestaande gebouwen vormen 80% van de komende 80 jaar gebouwde omgeving.'

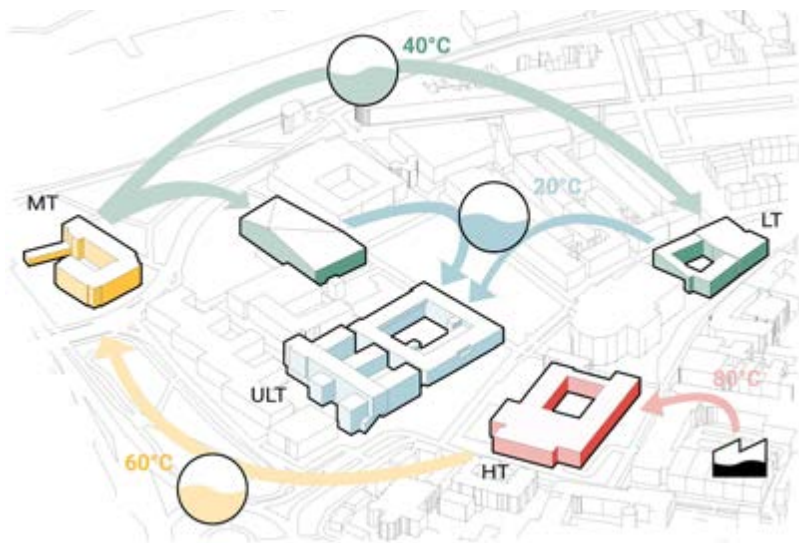
/ Hilde Remøy (2019), *Resilience of buildings by reuse*, TU Delft.

P.270. Visualisatie interieur en diagram, T. Edes (aE 19/20, TU Delft). Verschillende woningtypes voor het gebouwcomplex in Leeuwarden met de dubbele gevel als hangende constructie en zicht op de tuinkamer.

P.271. Afbeeldingen van gevelmodellen voor het AMC door diverse studenten aE, TU Delft.

P.272. Conceptdiagram en visualisaties binnenplein en exterieur. Een gerenoveerd paleis van justitie als energetische katalysator voor de omgeving, D. Reinders (aE 19/20, TU Delft).

Het AMC daarentegen functioneert als een multi-flexibele stad. De stapeling van betonnen elementen, de 'verkleuring' van functies door de jaren heen en de afwisseling met technische verdiepingen maken dat deze constructie bestand is tegen de tijd. Zou dit gegeven de leidraad kunnen zijn bij de keuze en strategie voor de gevelvernieuwing? Ruim vierhonderd studenten denken hierover na en creëren met hun ontwerpen nieuwe betekenissen variërend van een (geïsoleerde) *make-over* tot nieuwe energieproducerende en uitneembare gevelcomponenten.

Mogelijkheden voor energieopwekking worden behalve in het dak ook in de gevel gezocht. Softwaremodellen maken inzichtelijk hoe de gevelvlakken inzetbaar zijn en op welke plekken jaarrond de meeste energie geproduceerd kan worden. Dat schaal een belangrijk gegeven is bij de energiehuishouding wordt ook duidelijk bij de studie van het paleis van justitie in Arnhem. Het blijkt bij dit soort wat oudere gebouwen van energetisch lagere kwaliteit lastig om de huidige energetische standaarden te halen. Kijken naar de stedelijke schaal kan hier uitkomst bieden, door gebruik te maken van restwarmte uit de omgeving. Door dit zogenoemde cascaderen van energie is ook de laag-energetische potentie te benutten. Een duurzaam collectief verwarmingssysteem in de binnenstad kan het energieverbruik voor verwarming en koeling aanzienlijk verminderen. In combinatie met meer traditionele energetische renovatie die de energieprestaties van het gebouw verbetert, wordt het energieverbruik zo tot een minimum beperkt.

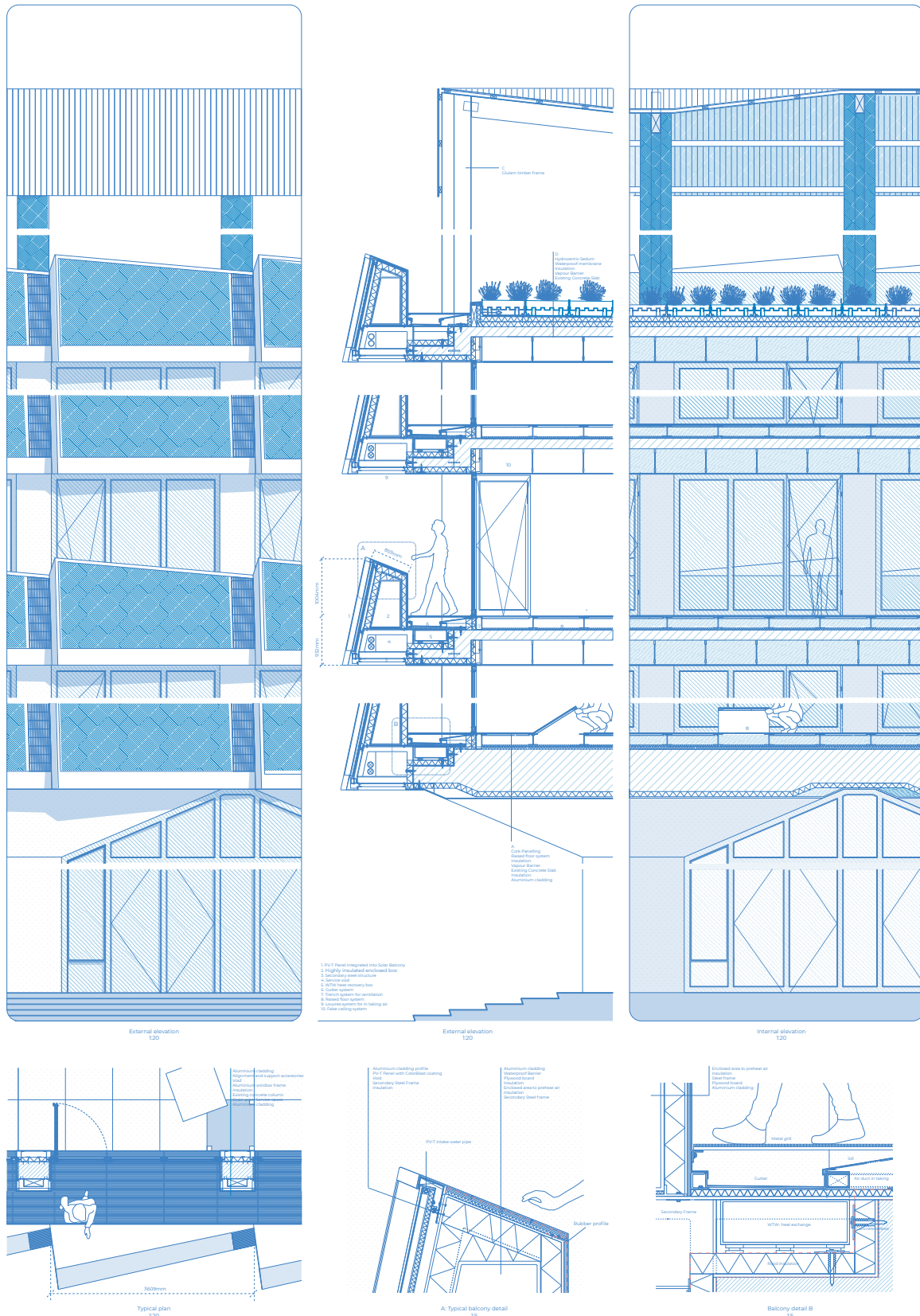
The art of engineering

Context, schaal en mate van aanpasbaarheid vormen samen de onderlegger voor vernieuwing. Afweging en stellingname zullen richting geven aan het ontwerp. Samen met een materiaalstrategie leidt het tot veelal vernieuwende oplossingen die ruimte geven aan onze cultuur. Waarin architectuur een samenspel wordt met andere disciplines..

De plannen creëren diverse wijzen van aanpak voor deze Post 65-gebouwen. Het experiment in de ontwerpen spreidt zich uit van circulariteit tot energiehuishouding. Energieneutraliteit is niet altijd haalbaar binnen de context van het gebouw, terwijl dit op een groter schaalniveau wel het geval kan zijn. Het denken en ontwerpen in deze strategie brengt architectuur op diverse schaalniveaus voorbij het gangbare. Het toelaten van dit experiment leidt tot het gegeven 'dat vorm wordt tot een (prachtig?) product'.

SPONGE CITY

Katherina Bruh • aE BES 19/20 • Leeuwarden
Energieproductie en waterberging

Het stedelijk weefsel is steeds minder goed uitgerust voor hedendaagse regenval. Hevige buien in korte tijd leiden tot zogenoemde *flash floods*. Betonnen oppervlakken en rioleringen kunnen deze soms immense stroom van water niet aan. Wanneer gebouwen meer op sponzen zouden lijken, kunnen ze een bijdrage leveren aan de waterhuishouding in de stad.

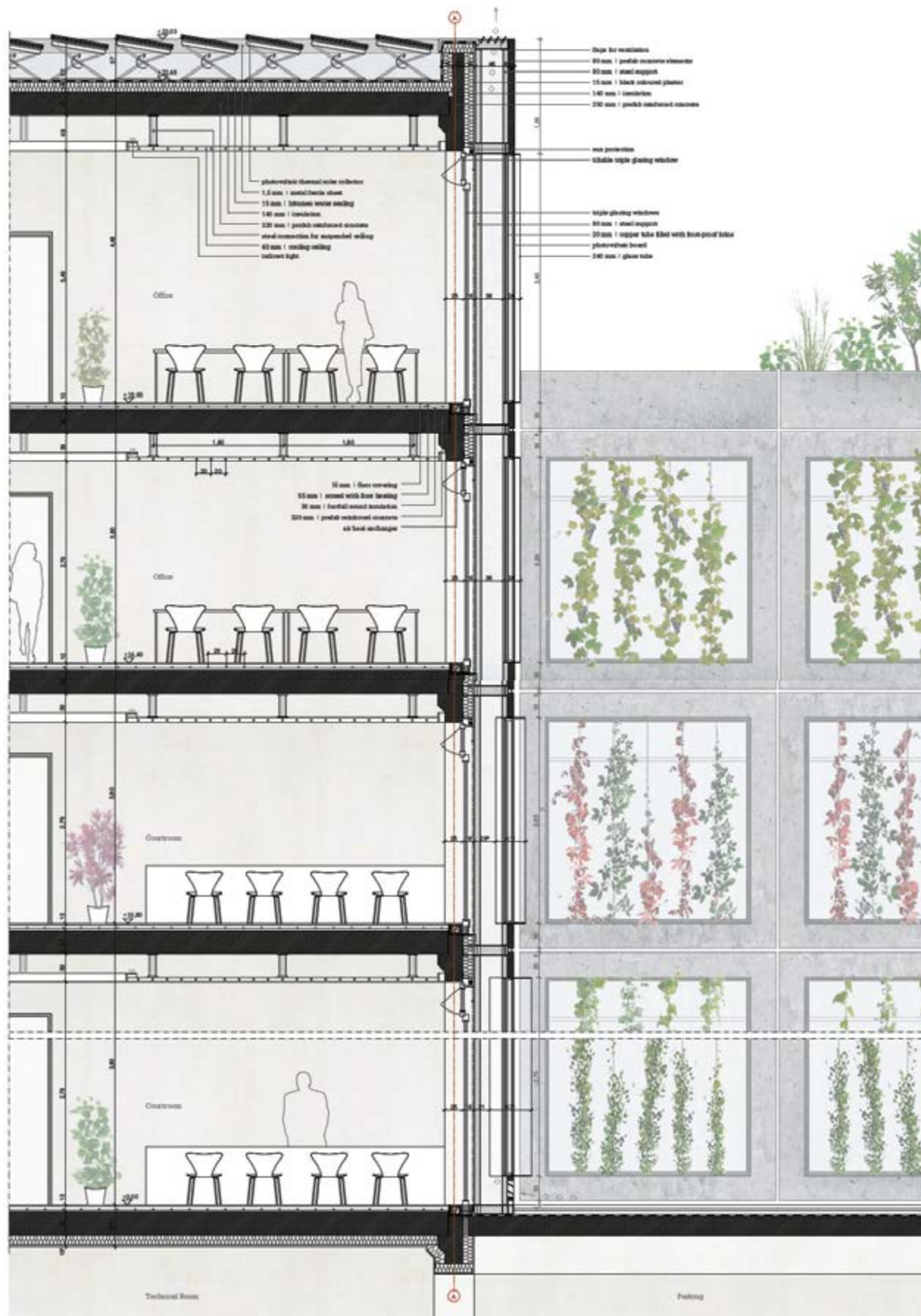
Polderdaksystemen kunnen helpen het regenwater vast te houden en het te gebruiken om sedum te laten groeien, wat de temperatuur van een gebouw in de zomer kan verlagen. Met slimme technologie kan het systeem water afvoeren, zodat bij slecht weer het dakvlak niet overbelast raakt. Op het maaiveld is ruimte gemaakt voor een *urban* bassin dat dienst doet als park. In droge periodes biedt het bassin een meerlaagse ruimte voor theater, sport en spel. Bij hevige regenval vangt het de waterstromen op die afkomstig zijn van aangrenzende bebouwing. Grijs water – licht verontreinigd afvalwater van huishoudens – wordt vastgehouden en langzaam afgevoerd om de capaciteit van de regenafvoer niet te overbelasten.

De balkons zijn uitgerust met afschot en doen mee in de waterhuishouding. De lange zuidwand wordt gebruikt om zonne-energie op te vangen.

CONVERSION

David Fritz • aE BES 19/20 • Arnhem

Energieproductie, vergroening & hergebruik materialen

Een nieuwe interpretatie van de karakteristieke beeldtaal van de gevel van het paleis van justitie in Arnhem wordt ingezet om de latere uitbreiding uit de jaren negentig te transformeren tot een *powerbank* met CO₂-opslag.

Het idee voor de aanpassing is gebaseerd op de ontwikkeling van een nieuw modulair gevelsysteem uit hergebruikte prefab betonnen gevel-elementen van de uitbouw. Het ontwerp bestaat uit een dubbellaagse gevel met een tussenconstructie die de modulaire betonelementen ondersteunt. De dubbele gevel zorgt voor betere isolatie en reguleert de energiehuishouding.

De buitenste betonnen laag van het systeem is zo ontworpen dat er diverse opties mogelijk zijn. Zo kan het raamwerk worden voorzien van fotovoltaïsche cellen om energie te produceren. Een andere optie is begroeiing die bijdraagt aan een gebruiksvriendelijk binnenklimaat.

Op het dak en in en onder het gebouw stellen we diverse technische toepassingen voor zoals PVT-panelen en een ijsbuffer (koudeopslag). Zo wordt het gebouw een energiebank voor het hele complex. Het hoofdgebouw uit 1963 kan hierdoor worden geconserveerd zonder ingrijpende architectonische aanpassingen.

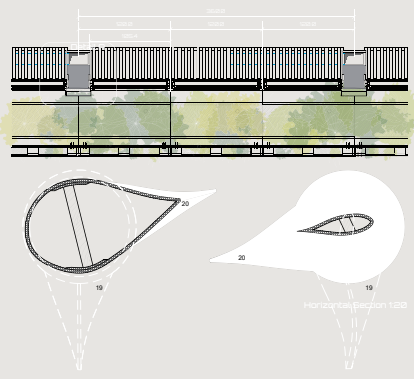
WANTED!

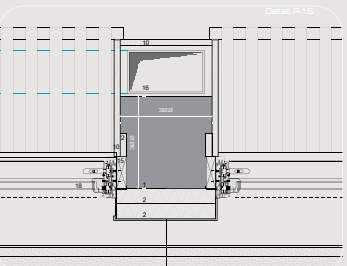
Elevation South 1:200

Vertical Section 1:200

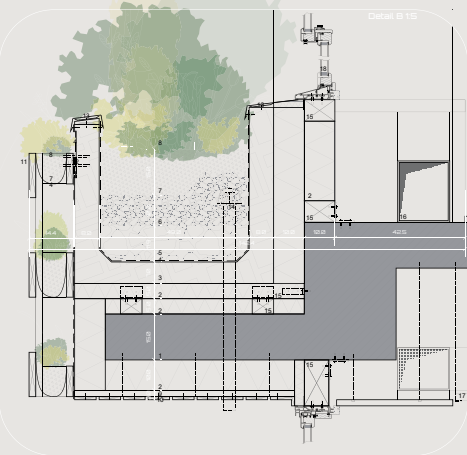
View from inside 1:200

Horizontal Section 1:200

Detail 1:10

Detail 1:10

- 1. Wind turbine blades (recycled material)
- 2. Recycled concrete (recycled material)
- 3. Recycled steel (recycled material)
- 4. Recycled glass (recycled material)
- 5. Recycled wood (recycled material)
- 6. Recycled brick (recycled material)
- 7. Recycled stone (recycled material)
- 8. Recycled metal (recycled material)
- 9. Recycled plastic (recycled material)
- 10. Recycled paper (recycled material)
- 11. Recycled fabric (recycled material)
- 12. Recycled leather (recycled material)
- 13. Recycled rubber (recycled material)
- 14. Recycled foam (recycled material)
- 15. Recycled insulation (recycled material)
- 16. Recycled paint (recycled material)
- 17. Recycled varnish (recycled material)
- 18. Recycled adhesive (recycled material)
- 19. Recycled sealant (recycled material)
- 20. Recycled fasteners (recycled material)
- 21. Recycled hardware (recycled material)
- 22. Recycled lighting (recycled material)
- 23. Recycled furniture (recycled material)
- 24. Recycled fixtures (recycled material)
- 25. Recycled accessories (recycled material)
- 26. Recycled finishes (recycled material)
- 27. Recycled treatments (recycled material)
- 28. Recycled coatings (recycled material)
- 29. Recycled treatments (recycled material)
- 30. Recycled treatments (recycled material)

(UN)WANTED

Eszter Catona • aE BES 19/20 • Leeuwarden
 Circulatiteit en hergebruik materialen

De meest effectieve manier om duurzaam te zijn in architectuur is een bestaand pand renoveren en aanpassen aan nieuwe eisen en wensen. Dit vereist de minste *embodied energy*, energie nodig om materiaal te winnen, er een product van te maken en vervolgens op de plek van bestemming te krijgen en aan te brengen. Wat zijn de mogelijkheden voor 'materiaalafval'?

In dit ontwerp is de potentie van herbruikbaar materiaal benut. We raadpleegden hiertoe Oogstkaart.nl, een vindplaats voor gebruikte bouwmaterialen in Nederland, en maakten een keuze uit lokaal voorradige elementen. Meest in het oog springend in het ontwerp zijn de nieuwe zonweringselementen, opgebouwd uit het mestype AERPAC APX-60-T van versleten windturbines die in maat en schaal bij het bestaande gebouw passen.

Het naar de stad en de straat halen van de wieken draagt ook bij aan bewustwording: materiaal, productsamenstelling en fabricagetechnieken bepalen samen de hergebruikwaarde. Is de recyclewaarde laag, dan wordt het product afval. De productie van deze *unwanted* materialen is niet circulair en zou moeten worden verduurzaamd.

Literatuur

Erfgoed van na 1965 in rijksbezit (p. 28-43)

Anoniem (2001). *Bezield bezit: de monumenten van de Rijksgebouwendienst*. Den Haag: ministerie van VROM.

Anoniem (2010). *Vrijheid en verantwoordelijkheid. Regeerakkoord VVD-CDA*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/09/30/regeerakkoord-vvd-cda>

De Back, A, Coenen, J., Kuipers, M., & Röling, W. (Reds.) (2004). *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met na-oorlogse bouwkunst*. Rotterdam: Jap Sam Books.

Coenen, J. (2000). *De kunst van de versmelting/The art of blending*. Delft: Vssd.

Van Bommel, B. (z.d.). *Bezieling door monumenten. Missiedocument van de rijksbouwmeester*. Interne notitie Rijksgebouwendienst.

Van Bommel, B. (2008). *Signalementen 3. Praktijkreeks Cultureel Erfgoed*. Den Haag: Sdu.

Donner, P.H. (2011). *Brief betreffende Monumentaal vastgoed in rijksbezit*, 11 november 2011, kenmerk 2011050139.

Van Engelshoven, I. (2020). *Brief betreffende Beleidsreactie verkenningen erfgoed-thema's archeologie, militair erfgoed, herinneringserfgoed en erfgoed van na 1965*, 28 april 2020, referentie 23919448.

Remkes, J. (2001). *Brief van de staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer*, 1 oktober 2001. Tweede Kamer, 2001-2002, 27 4232, nr. 39.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2019). *Rapportage Verkenning Post 65. Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand*. Amersfoort: RCE.

Interview M.T. van Thoor met Henk de Haan en Marcel van Heck, 25 april 2019.

Interview M.T. van Thoor met Floris Alkemade, 26 juni 2020.

Interview M.T. van Thoor met Jo Coenen, 4 september 2019.

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (p. 46-57)

Anoniem (1986a). Kantorencomplex te Amersfoort. *Bouw*, 41(20), 90.

Anoniem (1986b). Nieuwe en oude bouw in Amersfoort. *Nederlands Dagblad*, 22 januari 1986, 4.

Anoniem (1991). Abel Cahen: Rijkskantoorgebouw in Amersfoort. *Bouwen in beton: tijdschrift voor architectuur: internationale voorbeelden van eigentijds bouwen met beton* (2), 32-39.

Brongers, J.A. (Red.) (1988). *Archeologie en geschiedenis van een bouwplaats in Amersfoort*. Amersfoort: Bekking.

De Haan, H., & Haagsma, I. (1988). Een stad als een huis, een huis als een stad. *De Volkskrant*, 7 oktober 1988, bijlage kunst en cultuur, 88.

Kingma, S. (1988). Een hypermodern gebouw in een middeleeuwse binnenstad. *Leeuwarder Courant*, 12 augustus 1988, bijlage, 4.

Van Dijk, H. (1988a). 'De ruimte die ik cadeau kreeg heb ik op luxueuze wijze gebruikt.' Interview met Ir. Abel Cahen. In J.A. Brongers (Red.), *Archeologie en geschiedenis van een bouwplaats in Amersfoort* (pp. 107-114). Amersfoort: Bekking.

Van Dijk, H. (1988b). Nu de nieuwe vestiging van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek er staat. In J.A. Brongers (Red.), *Archeologie en geschiedenis van een bouwplaats in Amersfoort* (pp. 116-119). Amersfoort: Bekking.

Van Es, W. (1988). De voorgeschiedenis. In J.A. Brongers, (Red.), *Archeologie en geschiedenis van een bouwplaats in Amersfoort* (pp. 100-105). Amersfoort: Bekking.

Kantongerecht, Hilversum (p. 58-67)

Anoniem (1966a). Nieuw kantongerechtsgebouw te Hilversum. *Bouw*, 21(33), 1262.

Anoniem (1966b). Nieuw gebouw voor kantongerecht. *Algemeen Handelsblad*, 8 november, 9.

Anoniem (1966c). Speciale akoestiek voor fluisteraars: nieuwe kantongerecht Hilversum gereed. *Algemeen Handelsblad*, 30 juli, 5.

Anoniem (1967). Gebouw voor het kantongerecht te Hilversum. *Bouwwereld*, 21(33), 138-149.

Van der Peet, C. (z.d.). *Studie Kantongerecht Hilversum*, ongepubliceerd.

Sevenhuijsen, F. (1972). Medespeler in de totstandkoming van de gebouwde omgeving. *Bouw*, 27(44), 1396-1398.

Witman, B. (2012). Het aanzien van het gerechtsgebouw. Gezag maar geen verhevenheid. In J. Huisman, *De werken. 90 jaar Rijksgebouwendienst* (pp. 120-143). Den Haag: Rijksgebouwendienst.

Kantongerecht, Tilburg (p. 68-79)

Anoniem (1967). Kantongerecht te Tilburg. *Bouw*, 22(10), 369.

Anoniem (1972). Kantongerecht te Tilburg. *Bouw*, 27(39), 1240.

Brummel, K., Van Alphen, D., Gijsbers, F.B.J., & Van Dusseldorp, G. (2020). *Architectuur-gids Tilburg 1850-2001*. Tilburg: CAST.

Bureau Franken (z.d.). *Kantongerecht Tilburg*. <https://bureaufranken.com/projecten/kantongerecht-tilburg/>

Leenen, C., & Van Es, E. (2010). *Jos.Bedaux. Architect (1910-1989)*. Rotterdam: Bonas.

Van Leijsen, F., & Van Bijsterveldt, K. (1984). *Architectenbureau Jos. Bedaux N.V. Kantongerecht te Tilburg*. Rotterdam: Het Nieuwe Instituut.

Van Putten, R. (2010). 100% Bedaux. Boekbespreking. *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, 28(2), 66-67.

Kantongerecht, Amsterdam (p. 80-91)

De Back, A., Coenen, J., Kuipers, M., & W. Röling (Reds.) (2004). *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*. Rotterdam: Episode.

Van der Brandt, T. (2006). *Amsterdamse zaken. De rechtbank en de stad*. Amsterdam: Lubberhuizen.

Colenbrander, B. (1993). Het programma zwijgt, het gebouw spreekt. Gerechtsgebouwen in Almelo, Assen, Den Haag en Rotterdam. *Bouw*, 48(24), 18-33.

Galema, W. (2011). Cultuurhistorisch onderzoek Parnascomplex te Amsterdam. Ongepubliceerd manuscript.

Van Gameren, D., & Schilt, J. (1996). *Ben Loerakker, architect: eerst de structuur, dan de vorm*. Rotterdam: NAI.

Gerechtsgebouwen/Rijkskantoor Parnas. Themanummer Rijksgebouwendienst. *Bouw*, 48(24), 53-54.

Loerakker, B. (1976). Kantongerechtgebouw te Amsterdam. *Amstelodamum*, 63, mei/juni 1976, 49-52.

Van de Poll, F. & Bakker, S. (1991). *Schreden naar Parnas. De onderkomens van de Amsterdamse rechtbank van middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Stadsuitgeverij.

Simon, J., Temple, N., & Tobe, R. (Reds.) (2013). *Architecture and justice. Judicial meanings in the public realm*. Farnham: Ashgate Publishing.

Witman, B. (2012). Het aanzien van het gerechtsgebouw. Gezag maar geen verhevenheid. In J. Huisman, *De werken. 90 jaar Rijksgebouwendienst* (pp. 120-143). Den Haag: Rijksgebouwendienst.

Gerechtsgebouw, Breda (p. 92-103)

Anoniem (1987). Gerechtsgebouw te Breda Rijksgebouwendienst te Den Haag ontwerp ir. M. Bolten 1975-1980 voorbereiding en uitvoering ir. J.C.M. Franken 1980-1986. *Bouw*, 42(23), 42-45.

Anoniem (z.d.). *Projectdocumentatie renovatie Frits Toben*. <https://archivolt-bna.nl/projecten/rechtbank-breda/>

Houben, W. (1986). Bredase rechtbank verhuist naar een hypermodern gebouw. Rechtspraak in een blokkendoos. *De Stem*, 24, mei 1986.

De Jong, C., Huisman, J. e.a. (2005). *Architectuur van de rechtspraak* (pp. 56-59). Laren: ministerie van VROM/VK Projects.

Joachems, W.J. (2018). *Nieuwe rechtbank Breda is indrukwekkend en erg goed beveiligd*. 2 januari 2019. <https://www.omroepbrabant.nl/nieuws/242264/Nieuwe-rechtbank-Breda-is-indrukwekkend-en-erg-goed-beveiligd>.

Verlinden, P. (2018). Op de step door de oude rechtbank van Breda. *BN De Stem*, 25 oktober 2018. <https://www.bndestem.nl/breda/op-de-step-door-de-oude-rechtbank-in-breda~a0b22e53/>

Paleis van justitie, Arnhem (p.104-115)

- Anoniem (1963a). Eerste na-oorlogse paleis van justitie in Arnhem geopend. *De Tijd-Maasbode*, 10 juni 1963, 3.
- Anoniem (1963b). Nieuw justitiegebouw op Arnhemse markt. Gerechtelijke instanties weer onder één dak. *De Volkskrant*, 7 juni 1963, 6.
- Anoniem (1963c). Toepassing van natuursteen. *Bouwwereld*, 59(18), 1394-1395.
- Anoniem (1993). Uitbreiding gerechtshof. *Bouw*, 48(24), 54-55.
- Van Dongen Jr., J. (1965). Nieuw paleis van justitie te Arnhem. *Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten*, 32(15), 324-331.
- Ministerie van VROM (1998). *Paleis van Justitie. Gedaanteverwisseling*. Den Haag: ministerie van VROM.
- Pullens, A.L.H. (1965). Architectuur en Konstruktie. *Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten*, 32(15), 336-339.
- Sevenhuysen, F. (1972). Medespeler in de totstandkoming van de gebouwde omgeving. *Bouw*, 27(44), 1396-1398.
- Zijlstra, H. (2006). *Bouwen in Nederland 1940-1970. Continuïteit + veranderbaarheid = duurzaamheid*. Hoofdstuk 4.6 deelonderzoek Paleis van Justitie Arnhem. Dissertatie, niet gepubliceerd. Delft.

Penitentiare inrichting de Schie, Rotterdam (p. 116-127)

- Anoniem (1989a). De Schie open: deuren dicht. Architect Weeber: 'Als ik hier zou moeten zitten, zou ik hier zó willen zitten'. *Het Vrije Volk*, 14 december 1989.
- Anoniem (1989b). Huis van bewaring 'de Schie'. Hermetisch gesloten complex met 252 cellen. *Stedenbouw*, 41(19), 19-21.
- Anoniem (1989c). Protestronden lopen vast in de modder. 'De Schie moet dicht, weg met het Nederlandse strafstelsel'. *Het Vrije Volk*, 13 december 1989, 3.
- Anoniem (1989d). 'Sluit een crimineel niet op.' Dominee Visser gaat protesteren tegen de nieuwe gevangenis. *Het Vrije Volk*, 9 december 1989, 4.
- Anoniem (1989e). Vrijwillig de cel in. *Nederlands Dagblad*, 29 november 1989, 1.
- Anoniem (1989f). Vrijwillig de gevangenis in. *De Telegraaf*, 29 november 1989, 7.
- Anoniem (1989g). Zonder titel: 'Actievoerders van verschillende organisaties (...)'. *NRC Handelsblad*, 13 december 1989, 3.
- Anoniem (1990). Eerste ontsnapping uit nieuwe Huis van Bewaring. *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1990, 1.
- Anoniem (1991). Kosto overlegt met gevangenisdirecties over ontsnappingen. *NRC Handelsblad*, 4 april 1991, 2.
- Anoniem (1993). Gevangenen. Themanummer Rijksgebouwendienst. *Bouw*, 48(24), 69-77.
- Blanken, H. (1989). Nieuwe Rotterdamse bajes barst van kleuren. Kosto denkt aan

bouw meer gevangenen wegens verwachte cellentekort. *De Volkskrant*, 14 december 1989, 9.

- Van Dijk, H. & De Graaf, R. (1990). 'Vormgeving is amoreel.' Een gesprek met Carel Weeber. *Archis*, 1, 2831.
- Van Dijk, H. (1990). Ingekleurde schema's. Carel Weebers gevangenis in Rotterdam. *Archis*, 1, 23-27.
- Galema, W. (2009). *Demarcatie rapport PI de Schie*. Ongepubliceerd. Rotterdam.
- De Graaf, R. (1987). Opsluiten zonder illusies. *Archis*, 5, 10-25.
- Van Item, S. (1990). Onrust en spanningen in nieuwe gevangenis. Verslaafde gedetineerden gaan elkaar te lijf om binnengesmokkelde drugs. *Het Vrije Volk*, 26 mei 1990, 1.
- De Lange, H. (1989). In De Schie gaan ze je niet jennen in een gifgroene cel. *Trouw*, 14 december 1989, 3.
- Lootsma, B. (1990). De andere fabriek. Carel Weebers huis van bewaring in Rotterdam. *De Architect*, januari 1990, 40-47.
- Mik, E. (1990). Gevangenis De Schie trilt onder het geweld van kleuren. *De Volkskrant*, 26 oktober 1990, 7.
- Van Ooij, D. (1990). Architectuur Weeber: kwestie van wennen. *Trouw*, 2 maart 1990, 19.
- Pruim, F. (1989). Tweehonderd man vrijwillig achter de tralies. 'Eens maar nooit meer'. *De Telegraaf*, 1 december 1989.
- Van der Zalm, P. (1989). Leven op de vierkante meter. 'Al die kleuren. Het lijkt de befaamde hoerenstraat in Bangkok wel.' *Het Vrije Volk*, 14 december 1989, 17.

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage (p.128-137)

- Anoniem (1981). Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. *Bouw*, 36(4), 63-68.
- Van Dijk, H., & Brinkman, E. (1996). *Sjoerd Schamhart. Architect in Den Haag*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Endt, F. (1979). Rijksarchief paradepaard voor energiebespaarders. *NRC Handelsblad*, 2 oktober 1979.
- Hansen, H. (1983). Oud papier en lange tenen. *De Volkskrant*, 16 juli 1983.
- Oorschot, L. (2012). De Lange weg van Bezuidenhout-C naar Nieuw Centraal. *Archined*. <https://www.archined.nl/2012/04/de-lange-weg-van-bezuidenhout-c-naar-nieuw-centraal/>
- Oorschot, L. (2014). *Conflicten over Haagse stadsbeelden. Van Willemspark tot Spuiforum*. Dissertatie. Delft: Technische Universiteit Delft.
- Anoniem (2017). *Kunstwerk John Körmeling siert Nationaal Archief*. Den Haag: Rijksvastgoedbedrijf. <https://www.rijksvastgoedbedrijf.nl/actueel/nieuws/2017/10/11/kunstwerk-john-kormeling-siert-nationaal-archief>

Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage (p. 138-149)

- Anoniem (1978). Cityvorming rondom station Den Haag Centraal. *De Architect*, 9, 78-93.
- Anoniem (1982). Enkele kanttekeningen bij de KB. Een moeizame situering en hoge bebouwingsdichtheid. *PT-Bouwtechniek*, 7/8, 44-52.
- Anoniem (1983). Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage OD205 te Delft ontwerp A. Hagoort, P.B.M. van der Meer, A.J. Trotz. *Bouw*, 38(21), 45-51.
- Bakker, H. (1983). De Koninklijke Bibliotheek Den Haag. *Plan*, 10, 7-10.
- Van den Ent, J.J., Faber, E., & Schut P.A. (Red.) (1982). *Koninklijke Bibliotheek: projekt-documentatie thd-bouwkunde deel 1-3*. Delft.
- Galema, W. (2017). *Koninklijke Bibliotheek. Cultuurhistorisch onderzoek*. Ongepubliceerd.
- Den Hollander, J. (1982). Koninklijke Bibliotheek Den Haag. 'Duidelijkheid binnen en complexiteit buiten.' *De Architect*, 12, 55-59.
- Meuwissen, J. (1983). Bibliotheken. *Plan*, 10, 11-17.
- Oosterman, A., & Crouwel, W. (1991). *Arie Hagoort. Monografieën van Nederlandse architecten*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Van Reeken, J. & Uitzinger, M. (1982). *Koninklijke Bibliotheek*. Den Haag: ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
- Zwinkels, C. (1982). De context van de Koninklijke Bibliotheek. 'Experimenteel Grondgebruik' bij station Den Haag Centraal. *De Architect*, 13(12), 42-55.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 's-Gravenhage (p.150-163)

- Anoniem (1979). Departementsgebouw te Den Haag architectenbureau Apon Van den Berg Ter Braak en Tromp te Rotterdam. *Bouw*, 34(25), 28.
- Anoniem (1985). Ministerie van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage. *Bouw*, 40(19), 31-36.
- Galema, W. (2016). *Ministerie van Buitenlandse Zaken, Bezuidenhoutseweg 67*, Den Haag. Cultuurhistorisch onderzoek. Ongepubliceerd. Rotterdam.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2012). *Ontwikkeling van het departement*. Brochure van de rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/organisatie/geschiedenis>
- Poldervaart, K. (Red.) (1985). *Het ministerie van Buitenlandse Zaken 1798-1985*. Den Haag (s.n.).

Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, 's-Gravenhage (p.164-175)

- Anoniem (1956a). Den Haag van de toekomst. Ir. G. Friedhoff drukt zijn stempel op regeringswijk. Goed en goedkoop ministerie voor 3500 ambtenaren. *Nieuwe Leidsche Courant*, 17 december 1956, 5.
- Anoniem (1956b). Luchtmachtstaf in nieuw gebouw in Haagse Bezuidenhout. Groot kantorencomplex in 1961 gereed. *De Tijd*, 18 december 1956, 6.

Anoniem (1956c). Mammoet-kantoorgebouw in Bezuidenhout. Luchtmachtstaf nam gedeelte in gebruik. *Algemeen Handelsblad*, 17 december, 1956, 7.

Heijenbrok, J.H., & Steenmeijer, G.P.H. (2001). *Bouwhistorische opname: kernministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij*, Bezuidenhoutseweg 73, 's-Gravenhage. Ongepubliceerd. Den Haag.

Kamphuis, M., Markering, C., Baeten, J.B., & Smeets, G. (1999). *De iconografie van een ministerie*. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Facilitaire Dienst.

Kuipers, M. (Red.) (2002). *Toonbeelden van de Wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*. Zwolle: Waanders.

Kuipers, M. (2006). *Ministeries. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg. file:///C:/Users/info/AppData/Local/Temp/ministeries-1.pdf

Kuipers, M. (2019). *Interieurs van een herrijzend Nederland. Binnenruimten van een opkomende welvaartsstaat 1940-1965*. Zwolle: WBooks.

Ministerie van Landbouw en Visserij (1966). *Het Ministerie van Landbouw en Visserij*. Den Haag.

Van der Peet, C.J. & Steenmeijer, G. (1995). *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2013). *Ministerie van Landbouw 's-Gravenhage. Voorstel tot aanwijzing als beschermd monument*. Amersfoort: RCE.

Valentijn, D. (Red.) (2002). *De Wederopbouw. Haagse gids voor architectuur en stedenbouw in de periode 1945-1965*. VOM-reeks. Den Haag: gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling.

Van Venetië, R. (1993). *Catalogus Ministeriegebouwen in Nederland*. Den Haag: Haags Historisch Museum.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage (p.176-187)

- AHH (2016). *Van 'sociale zaken' tot sociale ruimte*. Studie herbestemming AHH. Amsterdam. <https://www.ahh.nl/images/nieuws/VanSocialeZakenTotSocialeRuimte.pdf>
- Anoniem (1989). Nieuwbouw ministerie van Sociale Zaken. *Bouw*, 44(14/15), 32.
- Anoniem (1993a). Bom treft ministerie van sociale zaken. *NRC Handelsblad*, 1 juli 1993, 3.
- Anoniem (1993b). Sociale Zaken en Werkgelegenheid. *Bouw*, 48(24), 103.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (z.d.). *Een nieuw gebouw voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid: van plan tot werkelijkheid*. Projectdocumentatie. s.l. Den Haag: ministerie van SZW.
- Heuvel, W. (1991). Gecompliseerd maar boeiend. Ministerie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid. *Cobouw*, 15 maart 1991, 20-23.
- Heuvel, W. (1991). Vernieuwing in plattegronden kantoorgebouwen van Hertzberger. *Cobouw*, 15 maart 1991, 24-26.

Jansen, W. (1996). *Kunstopdrachten van de Rijksgebouwendienst na 1945*. Rotterdam: 010.

Koster, E. (1991). Van open structuur naar gesloten burcht. Ministerie van Sociale Zaken van Herman Hertzberger. *De Architect*, 22, februari 1991, 85-95.

Reinink, A.W., Kinold, K., & Kirkpatrick, J. (1990). *Herman Hertzberger: Architect. Monografieën van Nederlandse architecten #5*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Ministerie van Financiën, 's-Gravenhage (p.188-197)

Anoniem (1973). Het nieuwe ministerie van financiën – Den Haag. *De aannemer*, 78(19), 20-23.

Anoniem (1975a). Duisenberg verhuist. *Het Vrije Volk*, 25 juli, 19.

Anoniem (1975b). Financiën verlaat Haagse Kneuterdijk. Dertienhonderd ambtenaren naar kolossale nieuwbouw aan Korte Voorhout. *Trouw*, 25 juli, 1975.

Anoniem (1975c). Minister Duisenberg in een nieuw gebouw. *NRC Handelsblad*, 23 juli, 2.

Anoniem (1975d). Verhuizing Financiën begonnen. Kleuren nieuw ministerie te gewaagd genoemd. *De Volkskrant*, 25 juli 1975, 8.

Anoniem (1977). Ministerie van Financiën te 's-Gravenhage. *Bouw*, 32(26), 740.

Anoniem (2007). Ministerie van Financiën Den Haag. *De Architect*, 38, juni 2007, 40-44.

Anoniem (1968). Nieuw gebouw voor het Ministerie van Financiën. *Bouwwereld*, 64(8), 753.

De Back, A., Coenen, J., Kuipers, M., & Röling, W. (Reds.) (2004). *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*. Rotterdam: Episode.

Van Dokkum, O. (z.d.). Klaverbladplastic Ministerie van Financiën. <https://onnovandokkum.wordpress.com/klaverbladplastic-ministerie-van-financien/>

Huisman, J. (2012). Ambtelijke dynamiek. Een golfbeweging van groei naar krimp. In J. Huisman, *De werken. 90 jaar Rijksgebouwendienst* (pp. 62-87). Den Haag: Rijksgebouwendienst.

Huisman, J. (2012). De ontwikkeling van het moderne kantoor. In J. Huisman, *De werken. 90 jaar Rijksgebouwendienst* (pp. 92-115). Den Haag: Rijksgebouwendienst.

Maandag, B. (2007). Ministerie van Financiën in Den Haag. *De Architect*, 38, juni 2007, 40-44.

Ministerie van Financiën (z.d.). Renovatie Korte Voorhout 7 via publiek-private samenwerking. <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-financien/organisatie/het-gebouw/pps-renovatie>

Nelissen, M.G.P. (1973). Pre-fab-betonskelet voor Ministerie van Financiën. *Cement*, 25(12), 523-527.

Niessen, J.J.M. (1974). Ministerie van Financiën, Den Haag. *De Architect*, special 3: november 1974, 45-47.

Uitbreiding ministerie van Verkeer en Waterstaat, 's-Gravenhage (p. 198-207)

Anoniem (2016). Documentatie Rijksvastgoedbedrijf: I&M gebouw Plesmanweg Den Haag (het KLM-kwartier). Ongepubliceerd.

Broers, G., Husslage, J., & Van der Linden, K. (1989). Energon-principe toegepast in nieuwbouw Verkeer & Waterstaat. *De Architect*, april 1989, 116-123.

Van der Hoeven, K. (2017). Opdrachtgevers, architecten en auteursrecht. *Archi-dat/Bouwformatie*, 7 mei 2017. <https://www.bouwformatie.nl/columns/opdrachtgevers-architecten-en-auteursrecht>

Registerblad Rijksmonument Plesmanweg 1-6. <http://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/plesmanweg-1-tm-6>

Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1996). Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermde stadsgezicht Westbroekpark/Belgisch Park, gemeente Den Haag. Den Haag.

Rosenberg, H. (2017). Mooiste ministerie wordt 'landgoed' met woonfunctie. *Den Haag Centraal*, 13 juli 2017. <https://www.denhaagcentraal.net/nieuws/politiek/mooiste-ministerie-wordt-landgoed-met-woonfunctie/>

Tilman, H. (2014). Throwback Thursday: Verkeer en Waterstaat in Den Haag. *De Architect*, 3 april 2014. <https://www.dearchitect.nl/architectuur/nieuws/2014/04/throwback-thursday-verkeer-en-waterstaat-in-den-haag-101133003>

Zwinkels, C. (1989). De saxofoon van Verkeer & Waterstaat. Harmonie in vormgeving en techniek. *De Architect*, april 1989, 106-115.

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer (p. 208-219)

Anoniem (1985a). Nieuw ministerie O en W grootste rijkskantoorgebouw. *Nederlands Dagblad*, 12 januari 1985.

Anoniem. (1985b) Koude voeten. *Nederlands Dagblad*, 23 februari 1985, 3.

Anoniem (1985c). Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen te Zoetermeer. *Bouw*, 40(19), 25-30.

Cornelisse, W. (1984). Ambtenaren o en w tevreden in 'kanonneerboot'. *NRC Handelsblad*, 10 september 1984, 2.

De Back, A., Coenen, J., Kuipers, M., & Röling, W. (Reds.) (2004). *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*. Rotterdam: Episode.

De Fabryck (2002). *Bouwhistorische opname. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen te Zoetermeer*. Ongepubliceerd. Utrecht.

Hageman, E. (1991). Ministerie beleeft volksverhuizing. *De Volkskrant*, 30 december 1991, 6.

Jansen, W. (1995). *Kunstopdrachten van de Rijksgebouwendienst na 1945*. Rotterdam: 010.

Koopmans, B. (2002). *Buyten Leyens. Cultuurhistorische Verkenningen van de wijken in Zoetermeer*. Zoetermeer.: z.n.

Roelants, J. (1994). Heimwee naar de wandelgangen. *Algemeen Dagblad*, 20 mei 1994, 9.

Schaaf, H. (1984). Ministerie neemt intrek in 'kanonneerboot': Heel onderwijs verhuist; elke paperclip gaat mee. *Het Vrije Volk*, 1 september 1984, 9.

Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam (p. 220-231)

Anoniem (1973a). 230 schilderijen in nieuw museum Van Gogh. *Limburgs Dagblad*, 2 juni 1973.

Anoniem (1973b). Koningin bij opening Van Gogh-museum op 2 juni. *Het Parool*, 2 februari 1973, 7.

Anoniem (1973c). Licht en ruimte voor Vincent. Unieke prestatie van eigentijds bouwen. *De Waarheid*, 19 mei 1973.

Anoniem (1973d). Nieuw Van Goghmuseum door koningin Juliana geopend. *Het Parool*, 4 juni 1973, 4.

Anoniem (1973e). Van Gogh in stilte naar nieuw museum. *Het Parool*, 10 mei 1973, 11.

Anoniem (1973f). Van Gogh-museum bijna open. *Het Parool*, 15 mei 1973, 11.

Blühm, A. (Red.) (1999). *Van Gogh Museum Architecture. Rietveld to Kurokawa*. Rotterdam, NAI publishers.

Hans van Heeswijk architecten (z.d.). *Entreegebouw Van Gogh Museum*. <https://www.heeswijk.nl/projecten/entreegebouw-van-gogh-museum.html>

Jonker, G. (1973). Een goed Van Goghmuseum. *Bouw*, 28(38), 1127-1129.

Kelk, F. (1973). Moordaanslag op intimiteit Van Gogh. *Het Parool*, 24 mei 1973, 13.

Klaster, J.B. (1973a). Museum Van Gogh geen praalgraf. Verzameling schilderijen is bijna 200 miljoen waard. *Het Parool*, 8 februari 1973, 15.

Klaster, J.B. (1973b). Van Goghs nieuwe behuizing. Architect Van Tricht over zijn museum. *Het Parool*, 1 juni 1973, 19.

Konijn, F. (2013). Presentatie in kunstmusea na de Tweede Wereldoorlog. In E. Bergvelt, D. Meijers & M. Rijnders (Reds.), *Kabinetten, galerijen en musea. Het verzamelen en presenteren van naturalia en kunst van 1500 tot heden* (pp. 431-474). Heerlen: Waanders.

Kruis, G. (1973). Van Goghmuseum gaat vandaag open. *Trouw*, 2 juni 1973, K17.

Oorthuys, G. (1999). Rietveld en het Van Gogh Museum. *Jong Holland*, 15(2), 58-61.

Pieters, D. (1999). Al te goed is buurmans gek. De drie musea aan het museumplein. *Jong Holland*, 15(2), 33-45.

Rubin, J. (Red.) (2018). *TEA/AECOM 2017 Theme Index and Museum Index: The Global Attractions Attendance Report*.

Van Tricht, J. (1973). Rijksmuseum Vincent van Gogh te Amsterdam. *Bouw*, 28(38), 1130-1136.

Vliegbasis Eindhoven, Eindhoven (p. 232-241)

Anoniem (1999). Vliegbasis Eindhoven gaat volledig op de schop. *Cobouw*, 7 mei 1999.

Van Beer & Van Helmond architecten (1997). Masterplan Vliegbasis Eindhoven.

Boissevain, G.W.O. (2001). Architectuur in april 2001. *In kort bestek (DGW&T)*, 10, april 2001, 2.

Boissevain, G.W.O. (2002). Het architectuurbeleid bij Defensie. *In kort bestek (DGW&T)*, 11, juni 2002, 4-5.

Eindhoven Airport N.V. (2019). *Jaarverslag 2019*. Eindhoven.

Van Engelen van Hout, N. (2002). *Vliegbasis Eindhoven. Op gouden vleugels met platina randje. 50 jaar KLu en 70 jaar burgerluchtvaart in de lichtstad*. Eindhoven: Koninklijke Luchtmacht.

Koninklijke Luchtmacht (2017). *Vliegbasis Eindhoven. Rond de klok en wereldwijd inzetbaar*. <https://www.defensie.nl/organisatie/luchtmacht/vliegbases-en-luchtmachtonderdelen/eindhoven>

Amfibisch Logistiek Centrum, Den Hoorn, Texel (p. 242-249)

BUROBEB (z.d.). Amfibisch Logistiek Centrum, Texel. <https://www.burobeb.nl/product-page/amfibisch-logistiek-centrum-texel>

Anoniem (2020). Amfibisch Logistiek Centrum, Texel. Genomineerd voor de Arie Keppler Welstandsprijs 2003, *Architectenweb*, 10 augustus 2021, <https://architectenweb.nl/projecten/project.aspx?ID=39500>

Koningin Wilhelminakazerne, Ossendrecht (p. 250-259)

Bas, J. (2018). Defensie trekt portemonnee voor nieuw schietcomplex in Ossendrecht. *BN de Stem*, 28 maart 2018. <https://www.bndestem.nl/bergen-op-zoom/defensie-trekt-portemonnee-voor-nieuw-schietcomplex-in-ossendrecht~a3eda40c/>

Van den Beemt, F.H. (1988). Landsverdediging in bondgenootschappelijk verband. De periode van 1940 tot 1988. In F.H. van den Beemt, D. Boekema & K.K. Thijssens (Reds.), *300 jaar bouwen voor de landsverdediging*. Almelo: Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen.

Finaly, J. (1991). Vijf Nederlandse kazernementen (1951-1953); nagenoeg onbekende uitingen van het Nieuwe Bouwen. In G. Berends et al. (Reds.), *Jaarboek Monumentenzorg 1991* (pp. 78-85). Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Finaly, J. (1999). Kazernes onder vuur! Typologische kenmerken als basis voor instandhouding en herinrichting van kazernes. In P.W.F. Brinkman et al. (Reds.), *Jaarboek Monumentenzorg 1999 Instandhouding* (pp. 128-137). Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Kranenburg, F.J., Midden Nederland N.V. (1953) *1951-1953: Midden Nederland N.V. [kazernebouw]*. Oosterbeek: (s.i.).

Kruidenier, M. (2007). *Militair erfgoed. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1945-1965*. Zeist: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.

Schipper, J. (1953). Zes nieuwe kazernementen. *Forum* 8(12), 424-438.

Uitbreiding Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo (p. 260-261)

Joosten, E. (1954). Uitbreiding Rijksmuseum Kröller Müller te Ottelo. *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 7, 226-230.

Quist, W.G. (1972). Uitbreiding van Kröller-Müller. *Bouw*, 21(43), 1380-1382.

Van der Woud, A., & Zwarte, K. (1989). *Wim Quist: architect*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Belastingdienst, Leeuwarden (p. 262-263)

Anoniem (1969a). Kantorencomplex te Leeuwarden. *Bouw*, 24(42), 1663.

Anoniem (1970b). Landbouwcentrum te Leeuwarden architectenbureau Zanstra, Gmelig Meyling en De Clerq Zubli N.V. *Bouw*, 25(40), 1533-1541.

Werkman, G. (1970). Zanstra, Gmelig Meyling en de Clerq Zubli N.V. *Bouw*, 25(9), 360-362.

Gerechtsgebouw, Zwolle (p. 264-265)

Tauber, P. H., Krüger, J., & Van den Broek, J.H. (1970). Prijsvragen. *Bouw*, 25(15), 643.

Afbeeldingen

P1. H. Hartemink/Publicam Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst, ongedateerd, collectie Nationaal Archief/R. Hartemink, 138-0424.

P11. R. Mieremet/Anefo, 1975, collectie Nationaal Archief/CC0, Fotocollectie Anefo, 927-9801.

P12. H. van Gool, 1990, collectie Stadsarchief Amsterdam/Bureau Monumentenzorg, BMAB00009000065_010.

P. 13. A. Cahen, 1988, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam/A. Cahen, CAHE.110314306, t7.9-35.

P14. G. Rietveld, J. van Tricht, J. v. Dillen, 1966, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam/OSTT architecten, RIEZ.11027891, RIEZ403.

P15. BN De Stem/J. van Gorp, 1986, collectie Stadsarchief Breda, JVG19861001057.

P16. C. Weeber, 1989, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, WEEB_889-14.

P17. A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer, A.J. Trotz (od205), 1979, collectie Rijksgebouwendienst.

P18. H. Hertzberger, 1984, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, HERT.110344507, HERT29.12.

P19. D.C. Apon, J. van den Berg, A. ter Braak, W. Tromp, 1977, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, TRGDt5, TRGD_t5-35.

P20. P.G. Kempff, 1990, collectie Haags Gemeentearchief, 0.57094.

P21. J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen, J.C.M. Franken, ongedateerd, collectie Rijksgebouwendienst, fotograaf onbekend.

P22. J. Bedaux, 1970, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, BEDA.110328538, BEDA668t10.

P23. Gemeentelijk Energiebedrijf, 1977, collectie Haags Gemeentearchief, 0.57905.

P24. H. Hartemink, Publicam Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst, ongedateerd, collectie Nationaal Archief/R. Hartemink, 138-0424.

P25. Architectencombinatie Rosdorff Bos Wiebing, 1976, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, ARCH0059 f2-f11, ARCH f4-5.

P26. De Beer & Van Helmond Architecten, 1999.

P27. W. Quist, Quist Wintermans Architecten, 1977.

P8, 30, 34, 38, 59, 64-66, 69, 78, 90, 93, 100, 102, 105, 112, 114, 117, 126, 129, 136, 139, 146, 148, 151, 160, 162, 165, 172 onder, 177, 184 onder, 186, 189, 196, 209, 216, 218, 221, 230 onder, 243, 247, 248, 251, 257, 258. R. Zwinkels, 2020.

P32. J. Versnel/MAI, ongedateerd, collectie MAI, 4535-10.

P36. K. Kinold, Kicken Gallery Berlin/Foundation K. Kinold, ongedateerd, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, CAHE.110314306, CAHE_f7.1-21.

P.40. J. M. Arsath Ro'is, ongedateerd, collectie Stadsarchief Amsterdam, 010122042261.

P.42. Dienst Stedelijke Ontwikkeling, T. Verhaar, 1992, collectie Haags Gemeentearchief, 3045.

P.47, 51, 52. G. van der Vlugt, 1986.

P.48. A. Cahen, 1988, collectie A. Cahen.

P.50, 54, 55. A. Cahen, 1988, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam / A. Cahen, CAHE.110314306, CAHE_t7.9-36, CAHE_t7.9-46, CAHE_t7.9-26, CAHE_t7.9-26, CAHE_t7.9-30.

P.56. K. Kinold, Kicken Gallery Berlin / Foundation K. Kinold, ongedateerd, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, CAHE.110314306, CAHE_f7.1-12.

P.62. Fotocollectie afdeling Interne Zaken gemeente Hilversum, 1969, collectie Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum, SAGV032.2, 2723.

P.72. J. Versnel/MAI, collectie MAI, BEDA_668f1-04a, BEDA_668f1-01a.

P.74. J. Bedaux, 1963-1970, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, BEDA.110328538, BEDA668t10, BEDA668t11.

P.75. Foto Farla en van Mackelenbergh, ongedateerd, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, BEDA668f1.

P.76. W. van Dusseldorp, 1972, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam.

P.81, 88, 89, 172 boven, 174, 228, 230 boven, 263 onder, 265 onder, 300. Joop van Reeken Fotografie, 2004.

P.84, 86. H. van Gool, 1990, collectie Stadsarchief Amsterdam, Bureau Monumentenzorg, BMAB00009000070_002, BMAB00009000065_010.

P.96 boven. J. van Gulp / BN De Stem, 1986, collectie Stadsarchief Breda, JVG19861001057.

P.96. onder. J. van Gulp / BN De Stem, 1985, collectie Stadsarchief Breda, JVG19850903037.

P.98, 99. *Bouw* 42(23), 42-43, collectie Architectuur NL.

P.108 boven. Fotocollectie Anefo, R. Mieremet, 1975, collectie Nationaal Archief/CC0, 927-9801.

P.108 onder. Fotocollectie Anefo, D. van Smirren, 1981, collectie Nationaal Archief/CC0, 931-8541.

P.110, 111. F. Sevenhuijsen, 1956-1959, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, RGD Tekeningen Rijksgebouwen Dienst / Archivalia, TRGD.110606713, TRGDt7, T7-27 en T7-33.

P.117. A. Eikelenboom, *Schöne gelbe Mauer*, 1990.

P.120. C. Weeber, 1985/1989, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, WEEB.110280954, WEEB882-13, WEEB882-12 en WEEB.110280978, WEEB_875-26.

P.122. C. Weeber, 1987, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, WEEB.110280978, WEEB_875-26.

P.123. C. Weeber, P. Struycken, 1985-1989, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, WEEB_894-3, WEEB_894-11, WEEB_894-1, WEEB_894-5.

P.124. Fotostudio Rijnmond / Robert Nagelkerke, 1985-1989, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, WEEB.110281085, WEEB2708, WEEB_917-14, WEEB_917-13, WEEB_917-12.

P.132 boven. R. Scheers, 1980, collectie Haags Gemeentearchief, 0.57914.

P.132 onder. Gemeentelijk Energiebedrijf, 1977, collectie Haags Gemeentearchief, 0.57905.

P.134. A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer en A.J. Trotz (od205), collectie Rijksgebouwendienst, 100166G01_BGB000_0302.

P.142. Joop van Reeken Studio, 1983, collectie Haags Gemeentearchief, 0.57928.

P.143, 144 boven. A. Hagoort, G.T.J. Martens, P.B.M. van der Meer en A.J. Trotz (od205), 1974-1977, collectie Rijksgebouwendienst, 100166G01_BGB000_0436, 100166G01_BGB000_0398, 100166G01_BGB000_0433.

P.144 onder. Joop van Reeken Fotografie, 1982, collectie Haags Gemeentearchief, 0.57938 982.

P.154 boven. R. Scheers, 1981, collectie Haags Gemeentearchief, 0.09795.

P.154 onder. Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1983, collectie Haags Gemeentearchief, 0.70760.

P.156. Apon, van den Berg, ter Braak & Tromp architecten, ongedateerd, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, RGD Tekeningen Rijksgebouwen Dienst / Archivalia, TRGD_t5-1.

P.157. Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1986, collectie Haags Gemeentearchief, 0.09806.

P.158, 159. Apon, van den Berg, ter Braak & Tromp architecten, ongedateerd, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, RGD Tekeningen Rijksgebouwen Dienst / Archivalia, TRGD_t5-8, TRGD_t5-29, TRGD_t5-35.

P.168 boven. Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1986, collectie Haags Gemeentearchief, 0.57612.

P.168 onder. RBM, 1965, collectie Rijksgebouwendienst, objectnummer: 600034, oktober 2011.

P.170. Rijksgebouwendienst/GEO, 1993, collectie Rijksgebouwendienst, objectnummer: 600034, oktober 2011.

P.171 boven. G. Friedhoff, M. Bolten, 1955, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, TRGD Tekeningen Rijksgebouwen Dienst / Archivalia, TRGDt23.

P.171 onder. G. Friedhoff, M. Bolten, 1957, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Archief Friedhoff.

P.180. P.G. Kempff, 1990, collectie Haags Gemeentearchief, 0.42239, 0.06633.

P.182, 183, 184. H. Hertzberger, 1980-1986, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, HERT.110605793, HERT_29.3-12, HERT_29.3-4, HERT_29.15-7, HERT29.17-13.

P.192 boven. Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1975, collectie Haags Gemeentearchief, 6.09156.

P.192 onder. R. Scheers, 1977, collectie Haags Gemeentearchief, 0.39766.

P.194 boven. J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen, J.C.M. Franken, 1954, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, TRGD Tekeningen Rijksgebouwen Dienst / Archivalia, TRGD.110606709, TRGDt28-01.

P. 194 onder. J. Vegter, M. Bolten, F. Sevenhuijsen, J.C.M. Franken, in: 1328 's-Gravenhage KV7 Ministerie van Financiën – concept rapport ontwerp, Rijksgebouwendienst, 7-8.

P.199. G. Bottema, 2021.

P.202, 204. P.G. Kempff, 1990, collectie Haags Gemeentearchief, 0.57094, 0.57093.

P.206. F. Konijnenberg, 2020.

P.212. Architectencombinatie Rosdorff, 1976-1980, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, ARCH. 110653559 Mastenbroek – Rosdorff, ARCH0059, ARCH F4-5, ARCH f3-4.

P.214. Architectencombinatie Rosdorff, 1977, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, ARCH. 110653559 Mastenbroek – Rosdorff, ARCHd17.

P.215. R. Scheers, collectie Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.

P.224 boven. F. Busselman, 1987, Stadsarchief Amsterdam, B00000005311.

P.224 onder. G.L.W. Oppenheim, 1978, Stadsarchief Amsterdam, 010028001859.

P.226, 227. G. Rietveld, J. van Dillen en J. van Tricht, 1963-1971, collectie Het Nieuwe Instituut Rotterdam, RIEZ.110278911, RIEZ395, RIEZ403, RIEZ397.

P.233, 236, 238, 239, 240. N. van Onna, 1996.

P.234. De Beer & Van Helmond Architecten, 1995.

P.244, 246. C. Boot, BUROBEB, 2000.

P.252. Vervaardiger onbekend, ongedateerd, website *Defensiekrant*.

P.254, 256. Website *Defensiekrant*, in F.J. Kranenburg & Midden Nederland (1953). *1951-1953: Midden Nederland N.V. [kazernebouw]*. Oosterbeek, vervaardiger foto's onbekend.

P.261, 263 boven, 265 boven. B. Hoogveld, 2021.

P.266. A. Snijders, aE TU Delft.

P.270. T. Edes, aE 19/20 TU Delft.

P.271. Studenten aE TU Delft.

P.272. D. Reinders, aE 19/20 TU Delft.

P.274. K. Bruh, aE BES 19/20 TU Delft.

P.276. D. Fritz, aE BES 19/20 TU Delft.

P.278. E. Catona, aE BES 19/20 TU Delft.

Atelier Rijksbouwmeester
College van Rijksadviseurs
Postbus 16169, 2500 BD Den Haag
postbus.rijksbouwmeester@rijksoverheid.nl
www.rijksbouwmeester.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

The mark of
responsible forestry
FSC® C144797

Post 65

Inspirerende Bouwkunst. Ons wereldbeeld in de architectuur van na 1965 is ontstaan op initiatief van rijksbouwmeester Floris Alkemade en kwam tot stand door een bijzondere samenwerking van het Atelier Rijksbouwmeester, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Technische Universiteit Delft en de Vrije Universiteit Amsterdam.

Deze publicatie is een vervolg op het boek *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst* en omvat een selectie van bijzondere naoorlogse architectuur uit het tijdvak 1950-2000. Hoewel inmiddels 190 rijksgebouwen uit de wederopbouwperiode zijn beschermd, blijft aandacht noodzakelijk. Deze publicatie blikt daarom terug op de gebouwenvoorraad die is aangemerkt als *Inspirerende Bouwkunst* en schetst een beeld van het tegenwoordige architectuurklimaat in relatie tot waardering, transformatie en maatschappelijke ontwikkelingen.

